

Danskernes Historie Online

Danske Slægtsforskeres Bibliotek

Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

Danskernes Historie Online er Danmarks største digitaliseringsprojekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almennyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

Støt Danskernes Historie Online - Bliv sponsor

Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele. Læs mere om fordele og sponsorat her: <https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat>

Ophavsret

Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

Links

Slægtsforskeres Bibliotek: <https://slaegtsbibliotek.dk>

Danske Slægtsforskere: <https://slaegt.dk>

Historiske Meddelelser om København 1999

18

16

20

10

9

24

11

12

1

3

6

17

21

13

4

19

7

22

14

MAGASIN · DU · NORD

Københavns arkæologi

Historiske meddelelser om København

1999

Omslagskort

Årbogens publicerede gravninger:

1. Højbro Plads
2. Kongens Nytorv
3. Lille Kirkestræde
4. Mikkel Bryggers Gade 11
5. Strandgade
6. Vestergade 5-7

Omtalte lokaliteter:

7. Christiansborg
8. Gl. Dok
9. Gråbrødre Kloster
10. Hanetårnet
11. Helligåndskirken
12. Jarmers Tårn
13. Kompagnistræde/Rådhusstræde
14. Løngangsstræde 23
15. Nikolaj-kvarteret
16. Nina Bangs Plads/Pilestræde
17. Nytorv
18. Nørreport
19. Rådhuspladsen
20. Skt. Clara Kloster
21. Skt. Clemens Kirke
22. Vartov
23. Vingården
24. Vor Frue Kirke

Historiske Meddelelser
om København
1999

Historiske Meddelelser
om København
1999

Udgivet af Københavns Kommune
København 1999

Redaktion: Henrik Gautier, Bi Skaarup, Karsten Gabrielsen, Mette Svart Kristiansen,
Torben Ejlersen

Redaktionssekretariat: Kell Pedersen, Lars Peter Jørgensen

Historiske Meddelelser om København er medlemsskrift for Selskabet for Københavns
Historie

Københavns Kommune 1999

ISBN 87-89457-13-7

Produktion: F. Hendriksen's Eftf.

Manuskripter, der ønskes optaget i årbogen,
sendes til redaktionen, Københavns Stadsarkiv
Københavns Rådhus, 1599 København V.

Indhold

Forord.....	7
<i>Karsten Gabrielsen: Københavns arkæologi og den historiske topografi</i>	9
Københavns historie og topografien	36
<i>Karsten Gabrielsen: At dekonstruere Ramsing</i>	38
<i>Henrik B. Frederickson: Østergård – En mytes opståen og udvikling</i>	59
Den tidligste bebyggelse og Absalon	67
<i>Bi Skaarup: Strandenge og kystlinien i den ældste tid</i>	73
<i>Bi Skaarup: Mikkil Bryggers Gade 11</i>	84
<i>Bi Skaarup: Vestergade 7</i>	90
<i>Mette Svart Kristiansen: En tidlig middelalderlig bebyggelse ved Kongens Nytorv</i>	100
København i høj- og senmiddelalder	117
<i>Mette Svart Kristiansen: Købstadens nybyggere</i>	122
<i>Ulla Johansen: Fra strand til stenhuse på Højbro Plads</i>	131
<i>Mette Svart Kristiansen: Den middelalderlige bybefæstning på Kongens Nytorv</i>	154
Efter reformationen	178
<i>Mette Svart Kristiansen: Renæssancens bybefæstning på Kongens Nytorv</i>	183
<i>Henrik B. Frederickson: Grønnegårds havn fra naturhavn til havnebassin</i>	202
<i>Palle Schiellerup: Maritime anlæg i Grønnegårds havn</i>	218
<i>Ulla Johansen: Byggeri på Højbro Plads efter reformationen</i>	235
Perspektiverne for studiet af Københavns arkæologi	252
Selskabet for Københavns historie 1998-1999	260
Københavns Stadsarkiv i 1998	262
Ordlister	265

Arkæologien har været meget synlig i det københavnske gadebillede i de senere år. Arkæologiske udgravninger på byens gader og pladser i forbindelse med metrobyggeri, opførelsen af nye bygninger, fjernvarmeanlæg og udskiftninger af vandledninger har afløst hinanden i en stadig hyppigere takt. Resultatet af disse undersøgelser har givet nye oplysninger om Københavns historie, og dette har igen givet anledning til at revidere mange aspekter af synet på Københavns arkæologi og historiske topografi. I dette bind af Historiske Meddelelser om København præsenterer Københavns Bymuseum en række af disse udgravninger og belyser deres betydning for en ny forståelse af hovedstadens historie og topografi.

Arkæologien er af afgørende betydning for forståelsen af Københavns opståen og udvikling i tidlig- og højmiddelalder, hvor det skriftlige kildemateriale er så spinkelt. Men også i de perioder, hvor man almindeligvis mener, at de historiske kilder flyder rigeligt, kan arkæologien vise nye sider af byens liv og bidrage afgørende til at skabe ny diskussion. De arkæologiske undersøgelser, der omtales i denne bog, spænder fra vikingetid til oprydningen efter den store brand i 1795, og den nye indsigt, som de har givet, strækker sig over hele dette tidsspænd.

Publikationen af københavnske udgravninger har altid voldt problemer. Der har igennem de sidste hundrede år alt for ofte manglet tid og arbejdskraft til at få offentliggjort resultaterne af de arkæologiske undersøgelser. Med dette bind håber vi at få rådet bod på en del af dette efterslæb. Men samtidig har det været vigtigt for os at binde undersøgelserne sammen med de perspektiver, som den nyere forskning er kommet frem til, således at denne bog også fremtræder som et overblik over den nyeste arkæologiske og historisk-topografiske forskning i København.

Jørgen Selmer
Københavns Bymuseum

Henrik Gautier
Københavns Stadsarkiv

Københavns arkæologi og den historiske topografi

Tolkninger fra 1760 til i dag

Af Karsten Gabrielsen

»...Men hvad Kiøbenhavn nu er, det har den ikke ret længe været. Dens allerhøieste Alder kand vel ikke bestemmes, saavidt den for-dum var en navnkundig Kiøbmands-havn, dog meere en Tilflugt for Fremmede, end et Opholds Sted for Nationens egne Skibe. Førænd Kong Waldemar I. skienkede Kiøbenhavn til sin Favorit, Biskop Absalon, og førænd denne sidste gjorde en Vaaben-Plads deraf, ved at bygge det faste Slot Axelhuus, mod de Vendiske Sø-Røvere, da har Stædet vel allerede haft nogen Næring, af Fiskerie og Kiøbmandskab. Dog var vist nok Kiøbenhavn paa den Tiid, ikke meere at regne mod Roeskild, end Roeskild nu er at regne mod Kiøbenhavn. Hvor sandt dette er, og hvorledes denne store Forandring efter Haanden er skeet, der er just den Hovet-Sag, som her skal lægges for Dagen, da den ellers er temmelig mørk, ja én af de Stykker i vort Fæderne-Lands Historie, som kunde siges at trænge til Oplysning.«¹

Med disse ord angiver Bergens biskop og Københavns Universitets prokansler Erik Pontoppidan sit ærinde, da han i 1760 udgiver *Origines Hafnienses, Eller Den Kongelige Residentz-Stad Kiøbenhavn, Forestillet i sin Oprindelige Tilstand, Fra de ældste Tider af, indtil dette Seculi Begyndelse*. I sit arbejde med at beskrive det danske riges historie, topografi og naturlige rigdomme, der kronedes med udgivelsen af *Den Danske Atlas I-VII* (1763-81), var det naturligt, at den kongelige residensstad fik sin særskilte behandling. Han havde også forbilleder for sit arbejde med København; oplysningstidens trang til at beskrive stat, samfund, økonomi og naturressourcer havde også i Danmark-Norge ført til, at mange byer havde fået deres egen beskrivelse. Pontoppidan nævner selv blandt sine forbilleder Terpagers beskrivelse af Ribe og Holbergs af Bergen.

Det er som oftest ud fra disse bybeskrivelser fra 1700-tallet, at de enkelte byers historiske tradition udvikles. Således også for Køben-

havns vedkommende. Peder Hansen Resen havde allerede 100 år før lagt grunden til en beskrivelse af riget med sit projekt om et *Atlas Danicus* – og for Københavns vedkommende havde han tilmed udgivet *Inscriptiones Hafnienses* (1668), en samling af alle synlige indskrifter på huse, gravsten og epitafier i København. Men da Resens Atlas aldrig udkom, blev det Pontoppidan, der gav det første samlede overblik over byens historie og topografi.

Pontoppidans middelalderlige København

Pontoppidan var den første, der fremlagde arkæologiske iagttagelser fra København. Han fortæller for eksempel at man i »*Fru Conferentz-rådinde Brandt hendes haug*« øst for Kultorvet havde fundet en forhøjning, der skulle være rester af den middelalderlige vold, og antagelsen støttedes af, at man »*nyligen i den samme Vold har fundet tvende mådelige Kanon-Kugler*«. ²

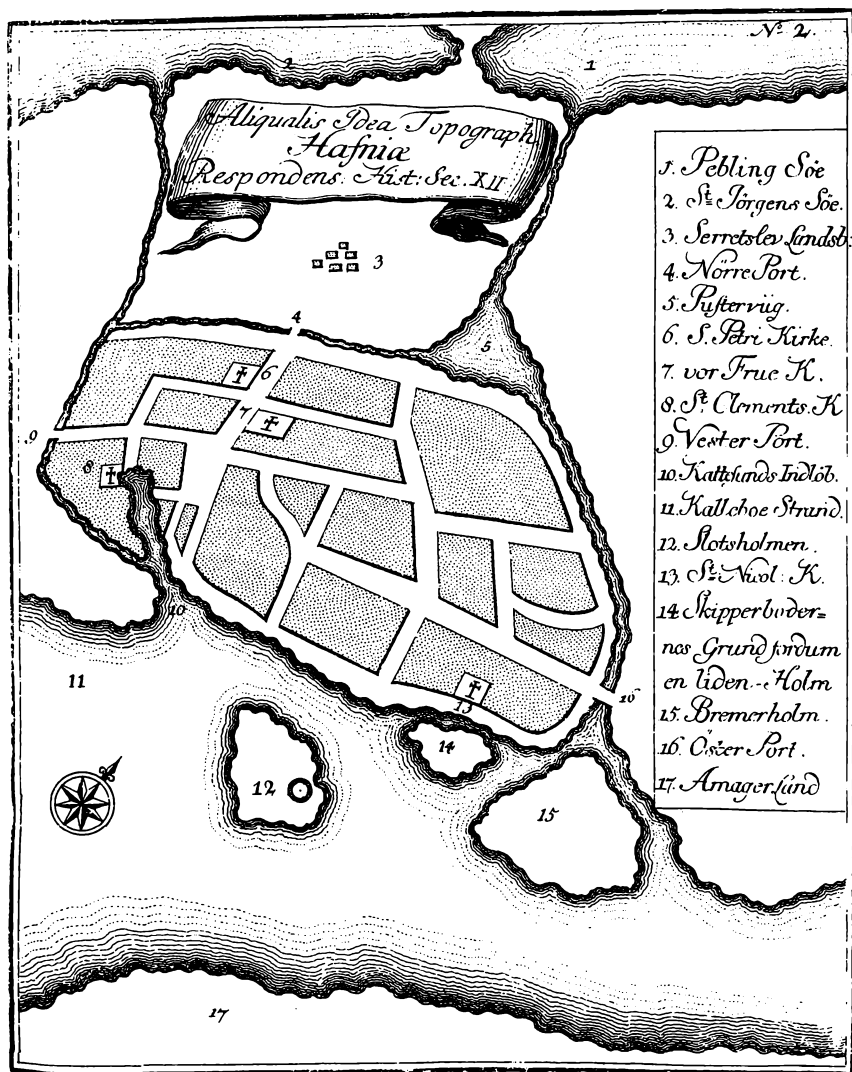
Også strandlinierne fra ældre tid havde Pontoppidan en mening om:

»..på adskillige Steder, ved at grave Brønde, Kiældre og Husesnes Grundvolde, har [man] fundet, endogså i dette Seculi begyndelse, Ankere, Både og adskillig Skibsredskab. Da Hans Villadsen i Rådstuestræde lod sin Kælder opkaste, fandtes en hel Skibsbro indpælet og opfyldt med Kampestene, samt en Baad med Jern-Lænke fæstet til een af Broe Pælene. Ja længer op mod Vester-gade, fandtes under Laurids Garvers Kælder ligeledes en Baad med Jern-Lænke.« ³

Pontoppidan kan i virkeligheden betegnes som den første københavnske amatørarkæolog; hans observationer af lagfølger i undergrunden blev anvendt til at beskrive det oprindelige terræn, som byen var bygget på:

»..da sluttes deraf, at det gamle Københavns Grund har dels bestået i små Insuler eller Holmer, adskilte ved små Sunde, dels og fornemmelig fra gammel Torv af, i en sid og nedrig Eng-Bund, hvilken efterhånden er fæstnet, hærdet og forhøjet ved Husenes ofte igentagne Opbyggelse. Dette mærkes bedst af Vand-Kikerne, når nye Render nedlægges, da de finde 3 à 4,

Pontoppidans kort over København i 12. århundrede. Han forestiller sig byen omspændt af de vandløb, der fører vandet fra henholdsvis St. Jørgens Sø og Peblingesøen ud i strædet mellem København og Amager. En "Byens rende" forbinder de to afløb, og Pustervig bliver en bredning i det nordlige afløb. Nørreport er derfor blevet placeret ved Skidenstræde, det nuværende Krystalgade. Lige udenfor Nørreport, mellem byen og søerne, skulle landsbyen Serridslev ligge. Også Østerport skulle efter Pontoppidans idé ligge et stykke inde i Østergade fra Kongens Nytorv.

ja i Compagnie-Strædet er een gang fundet 8 Strata eller adskilte Lag, bestående i Gruus, Muur og Kampe-Steen over hverandre.«⁴

Det er Pontoppidans tolkninger af de middelalderlige kilder, der har sat dagsordenen for diskussionen om Københavns topografi. Hans ord fik lov til at stå uantastet i næsten hundrede år. Han var selv den første til at fremlægge holdninger til byens opståen, til hvilken kirke der var byens ældste, til befæstningens forløb, til de oprindelige strandlinier, til den tidligste bys placering og til dens forhold til den middelalderlige landsby Serridslev. Det er disse spørgsmål, som den lærde diskussion har bevæget sig omkring lige siden udgivelsen af *Origines Hafnienses*.

Københavns opståen ligger før Absalon, mener Pontoppidan. De allerførste beboere var fiskere og fremmede købmænd, men det tidspunkt, hvor de slog sig ned på stedet, kan ikke fastslås.⁵ De slog sig ned med deres fiskerhytter og pakhuse »i den store Havn, ved Bremer-Holm, lige over for Amag.« Derimod nedsatte landets egne indbyggere sig lidt senere længere henne ad stranden mod sydvest, i den vig, der hed Kattesundet.⁶ En tilsvarende modstilling mellem de to bosættelser ses i diskussionen om hvilken kirke, der var ældst. Pontoppidan mener, at Skt. Nikolaj kirke er den ældste, men med den indfødte bosættelse kommer endnu en kirke, også viet til en søfartshelgen – Skt. Clemens' kirke. Denne placeres af Pontoppidan inderst i Kattesundet, på dettes sydlige bred (Se ill. p. 11).⁷

Det var klart for Pontoppidan, at den ældste strandlinie lå langt højere oppe end den nuværende. Ved Gammel Strand regnede han med, at kanalen mellem Slotsholmen og det faste land havde været dobbelt så bred som nu, og at det derfor havde været nødvendigt med et færgested ved Højbro.⁸ Ligeledes havde strandlinien gået helt op til Nikolaj Kirke, og Kattesundet var fra at have været en havn, hvor skibe kunne gå ind, efterhånden blevet fyldt op, således som Pontoppidans ovennævnte arkæologiske observationer havde vist.⁹

Byens afgrænsning og ældste befæstning gjorde Pontoppidan også rede for. På det kort, der skal gengive Københavns udstrækning i det 12. århundrede efter borgens bygning, ser vi, at han

gør middelalderbyen mindre end det område, som byen omfatter i 1500-tallet. For Pontoppidan er det først i 1526, at byens grænse, befæstningen, bliver lagt ud i de nuværende voldgaders forløb, således som den eksisterer, indtil Christian IV begynder anlæggelsen af Ny-København. Nørreport skulle ifølge denne tolkning først have ligget i Nørregade ved Krystalgade, mens Landemærket og Pustervig skulle udgøre byens grænser mod nord. Pustervig blev set som en bredning dér, hvor »Byens Rende« – som han anså for byens af-grænsning fra Jarmers Tårn til Pustervig – løb sammen med Peblingesøens afløb. Også Østerport skulle ligge noget indenfor sin 1500-tals-placering på det senere Kongens Nytorv.¹⁰ En egentlig befæstning af byen med vold og mur forventer Pontoppidan først at være sket omkring 1290.¹¹

Placeringen af landsbyen Serridslev var endnu et spørgsmål, som Pontoppidan tog stilling til. Han placerer den umiddelbart uden for Nørreport, mellem byen og St. Jørgens Sø, blandt andet fordi Serridslevs bønder på et sent tidspunkt skulle have hørt til Skt. Petri sogn.¹²

Pontoppidans ærinde var at give et så omfattende billede af Københavns historie og udvikling som muligt. Men han forfaldt ikke til afskrivning efter den eksisterende historieskrivning. I flere tilfælde argumenterer han imod de tolkninger og læsninger af dokumenter, som Arild Huitfeldt havde givet i sin Danmarkskrønike fra omkring 1600. Hans selvstændige arkæologiske iagttagelser har vi allerede mødt. Men han er stadig et barn af oplysningstiden; de historiske kilder blev ikke behandlet i deres egen sammenhæng – der skulle simpelthen udtrages så mange data af dem som muligt.

Arkæologiske og topografiske undersøgelser i 1800-tallet

Pontoppidans værk blev stående som standardværket i de næste hundrede år. Da Rasmus Nyerup i 1805 udgav sin Københavnsbeskrivelse, stod Pontoppidans holdninger uantastet, og da Danmarks første kvindelige topograf, Maria Boyesen, i 1856 udgav sin »Rejse igjennem Danmark«, var det med en gengivelse af Pontoppidans kort over København i det 12. århundrede, tilføjet de københavnske voldlinier fra hendes samtid til sammenligning.¹³

Det var netop spørgsmålet om byens afgrænsning, der først blev

taget op. I 1854 udgravede man i Ahlefeldts Bastion, der dengang lå lige overfor Nørregade, en firkantet bygning af munkesten. Dette anlæg blev skiftevis tolket som resterne af Serridslevs kirke, af Kongsgården i Serridslev eller af Jarmers Tårn. Dette sidste viste, at selv Pontoppidans oplysninger var ved at gå i glemmebogen – Jarmers Tårn blev af ham rigtigt placeret for enden af Sct. Pedersstræde.¹⁴ Dette fik økonomiinspektøren ved Det kgl. Teater, Kammerråd G. F. Lassen, til at sætte sig ned for at samle kildemateriale til den københavnske befæstnings historie. For at fjerne »den Uvidenhed, hvori vi desværre næsten befinde os i overalt, hvor der træffes på Spor af en svunden Tid«, udgav han i 1855 *Documenter og Actstykker til Københavns Fæstnings Historie*. I indledningen gav han først det rigtige svar på, hvad der var blevet fundet i Ahlefeldts Bastion – nemlig den ene af den ældre Nørreports portbygninger. Derefter fremlagde han hele det skriftlige kildemateriale til befæstningens historie i middelalder og renæssance.¹⁵ Herunder gjorde han op med den tolkning af den middelalderlige befæstningslinie, som Pontoppidan havde fremført, og påviste, at »Byens Rende« og Skidenstræde (Krystalgade) ikke kunne have været byens grænse mod nord, og at det således heller ikke først var under Frederik I, at befæstningslinien blev lagt ud til den nuværende Nørre Voldgade.¹⁶

Med Lassens kritiske studier af de samtidige kilder tog den københavnske historie og topografi en ny vending. Ganske få år senere kom så den første egentlige publikation af arkæologiske undersøgelser. Da Købmagergade i 1860 blev kloakeret, gav udgravningen også anledning til en undersøgelse af jordlagene på strækningen mellem Østergade og Skindergade. Her blev tykkelsen på byens affaldslag for første gang opmålt systematisk og sporene i undergrunden søgt tolket i forhold til bydannelsen. Sandlag i den nederste del af Købmagergade gav meddeleren, løjtnant Fritz, anledning til at tro, at strandlinien i middelalderen gik helt op til Amagertorv og Østergade. Men undersøgelserne var begrænsede i omfang og muligheder. Med et hjertesuk, der ligeså vel kunne gælde nutidens besigtigelser af fjernvarmeudgravninger, forklarede løjtnant Fritz, at:

»I det praktiske stillede der sig derimod adskillige Hindringer iverjen for en saa grundig Undersøgelse, og da navnlig

Anlæggets Natur, der fordrede at indskrænke Udgravningerne til det mindst mulige og snarest muligt at faae dem udbyggede og igjen tildækkede, og dette maatte undskylde, hvad der er mangelfuldt ved de Optegnelser, jeg her har haft lejlighed til at gjøre.«¹⁷

Imidlertid var hans iagttagelser værdifulde nok til at indgå – næsten i fuld længde og som et af de få arkæologiske bidrag – i det forsøg, som Rådstuearkivar Oluf Nielsen i årene fra 1869 og fremefter gjorde på at udrede Københavns ældste historie.¹⁸

Historikerne: O. Nielsen, A. Heise og A. D. Jørgensen

Da Oluf Nielsen i 1869 blev ansat som rådstuearkivar i København, havde han allerede igennem lang tid beskæftiget sig med lokalhistorie og med udgivelsen af historiske kilder. Det var i disse år, at han udgav samlinger som *Dueholms Diplomatarium*, *Ribe Oldemoder* og *Kong Valdemars Jordebog*, og fra 1872 begyndte han udgivelsen af *Kjøbenhavns Diplomatarium*.¹⁹ Både denne kildepublikation og hans tolkninger af de udgivne kilder i *Kjøbenhavns Historie og Beskrivelse* har i høj grad været det fundament, som senere fremstillinger af Københavns topografi og historie har bygget på.²⁰ Det kan siges om begge værker, at de er uoverskuelige; diplomatariet, fordi de enkelte bind ikke ligger i kronologisk forlængelse af hinanden, så man må søge samtidige dokumenter i flere forskellige bind, og *Kjøbenhavns Historie og Beskrivelse* fordi det er tydeligt, at når Nielsen har forsøgt at fortælle hele historien om byens udvikling, institutioner og topografi på baggrund af det diplomatariske materiale, så er ikke alle områder blevet undersøgt lige grundigt, samtidig med at værkets struktur og mangelen på indholdsfortegnelser og registre for nogle af bindene gør det unødvendigt svært at anvende.²¹

Udgivelsen af *Kjøbenhavns Diplomatarium* og Nielsens første arbejder om byens opståen og udvikling førte til den diskussion, som kaldes »Historikerfejden«. Deltagerne var foruden Oluf Nielsen selv, A. D. Jørgensen og i slutfasen A. Heise.²²

Udgangspunktet for fejden var, Oluf Nielsens tolkning af de ældste kilder til byens historie og dermed hans billede af byens opståen. Han så København på Absalons tid som en landsby. Vor Frue

kirke var byens første sognekirke, og da den tiende, som blev lagt til kirken, var en korntiende, var landsbyen primært agerdyrkende. Også de omliggende landsbyer, som Serridslev og Solbjerg, hørte til dette sogn.²³ Nielsen kunne afvise Pontoppidans idé om, at Serridslev skulle ligge for enden af Nørregade. De ældste overleveringer om Serridslevs placering pegede snarere på et sted udenfor søerne, på Nørrebro.²⁴

A. D. Jørgensen mente snarere, at den ældste by skulle findes i det kvarter, der ifølge Københavnslisten i Roskildebispens jordebog fra 1377 betalte jordskyld til bispem, i området langs stranden. Vor Frue kirke lå udenfor byen, som fælles sognekirke for både Havn, Serridslev og Solbjerg.²⁵ Jørgensen foreslog også en alternativ læsning af Saxos udsagn om at Absalon byggede borgen fra ny ved at oversætte passagen fra latin med »en ny befæstning«; der skulle således allerede have været en borg før Absalon. Denne borg lå imidlertid ikke på selve Slotsholmen, men måtte snarere svare til den senere kendte Østergård, der igen skulle have haft udspring i en udflytteri-gård fra landsbyen Serridslev.²⁶

Nielsen kunne efterfølgende overfor Jørgensens placering af det ældste København kraftigt indskrænke dettes areal ved at henvise til Pontoppidans oplysninger om strandliniens forløb langt oppe i den nu eksisterende by. Samtidig anså Nielsen stedet for at være et sæsonfiskerleje med markedsplads, hvor lejen af boderne siden havde fæstnet sig i form af jordskyld.²⁷ Markedspladsen kunne nærmere stedfæstes til oprindeligt at have ligget i omegnen af den senere Skt. Nikolaj kirke – og denne markedsplads var skyld i byens navneskifte fra Havn til Købmandshavn.²⁸

Jørgensens videre undersøgelser bragte ham til at mene, at ikke Vor Frue, men Nikolaj kirke var Københavns ældste.²⁹ Derfor fandt han – som i øvrigt Pontoppidan – at byen havde et dobbelt udspring: En østlig kerne i øst omkring Nikolaj kirke med hovedgård (Østergård) og havn, boder og tingsted, samt en nyere by mod vest langs vandet, med Vor Frue kirke som sognekirke.³⁰ Jørgensen tvivlede ikke på, at de murede tårne på byens befæstning kunne føres tilbage til slutningen af 1200-tallet.³¹

For Nielsen var debatten afsluttet; Jørgensens nye konstruktioner kommenterede han ikke. Til gengæld trådte Heise ind på arenaen med en række kritiske indvendinger mod Jørgensens tolkning af

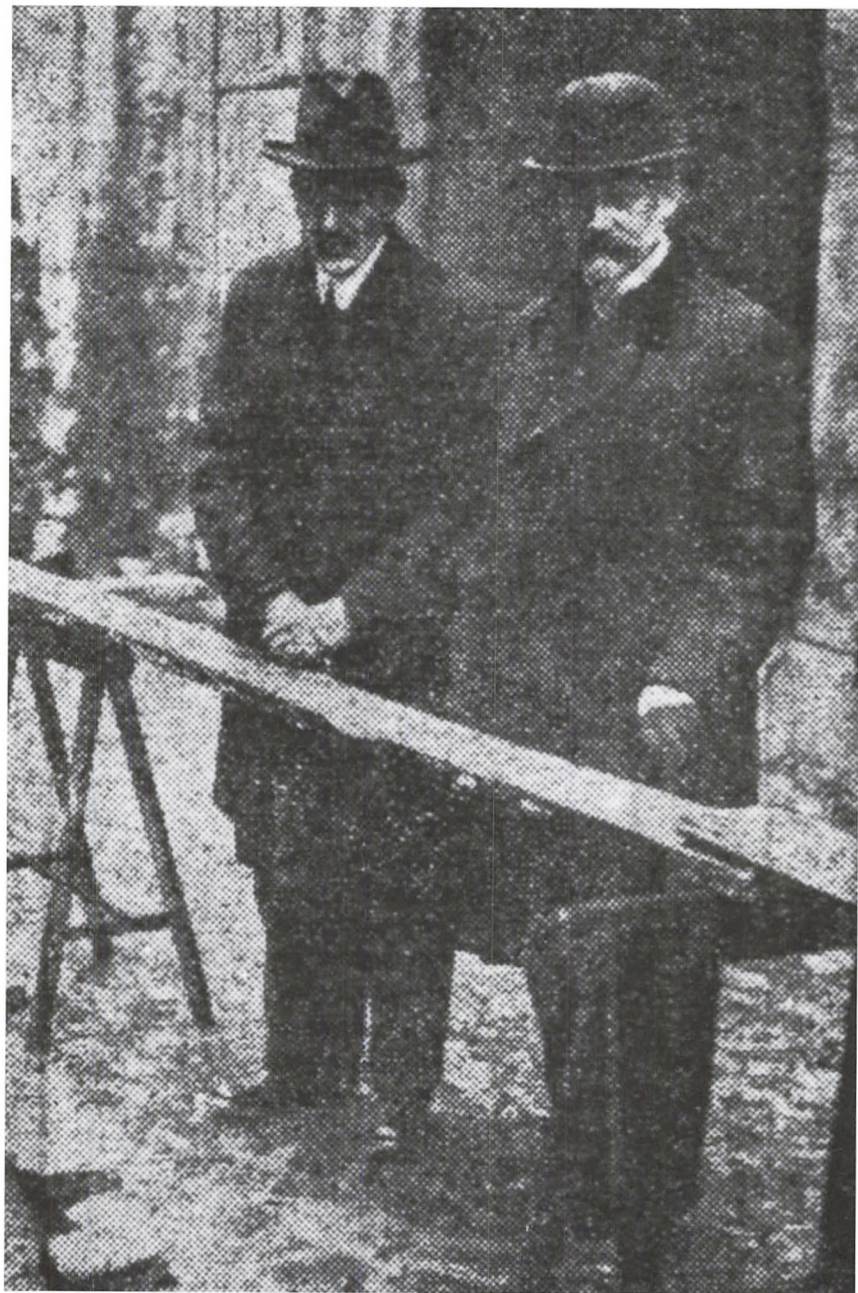
byens opståen. For ham kunne Nikolaj kirke ikke være byens ældste; man måtte tilmed overveje, om Vor Frue kirke havde erstattet en ældre kirke.³² Heise stillede også spørgsmålstejn ved »jordskyldsområdet« ælde og Jørgensens grundlag for at placere en tidlig bydannelse på stranden blot ud fra den senere eksistens af en afgift, der i øvrigt anvendtes i mange forskellige sammenhænge.³³ Men Jørgensen åbnede senere for muligheden af, at en anden kirke end Skt. Nikolaj og Vor Frue kunne være byens ældste – hvorimod Heise kun kunne se en tidligere Frue kirke som Københavns ældste.³⁴

A. D. Jørgensen afviste, at en række arkæologiske udsagn, som Nielsen havde fremlagt, kunne have nogen gyldighed i denne diskussion. Det drejede sig om de udsagn om strandlinien, som vi allerede kender fra Pontoppidan. Til gengæld kunne han anvende en anden af Nielsens arkæologiske oplysninger, nemlig om Nikolajkvarterets forhold til strandlinien, det som han betegnede som »strandens grænse i en historisk tid«. Det var ikke fordi netop den stensætning, som Jørgensen fremhævede, var bedre belyst end de anlæg, han afviste – men den understøttede hans holdning til, at havnen i den ældste tid måtte søges i dette område.³⁵

»Man bliver dog tilsidst led og kjed af denne evige Fortolkning af tvivlsomme Steder, til hvis fulde Forståelse vi savne de nødvendige faktiske Forudsætninger«, var en af Heises sidste bemærkninger til A. D. Jørgensen.³⁶ Og begge de herrer måtte tilmed indrømme, at de tolkninger, som Oluf Nielsen havde givet i *Kjøbenhavns Historie og Beskrivelse*, og som er anført ovenfor, faktisk havde sat sig fast. Tilbage for Jørgensen og Heise blev højst at diskutere Absalons rolle i Københavns udvikling. De historiske kilder kunne ikke give yderligere sikkerhed i forståelsen af Københavns opståen og udvikling – og de kunne bestemt hverken afgøre, hvor den oprindelige strandlinie skulle findes, eller hvor den ældste kirke skulle søges.

»Amatørerne«: Rosenkjær og Ramsing

Med »historikerfejden« ophørte den systematiske undersøgelse af Københavns ældre topografi fra historikernes side. Den mere populære historieskrivning byggede stadigvæk i høj grad på Pontoppidan. Ludvig Frederik Both, premierløjtnant og topograf, lagde stadigvæk i 2. udgaven af sin *Kjøbenhavn historisk-topografisk beskrevet*

fra 1873³⁷ Pontoppidans bygrænser til grund for sin beskrivelse af København i Valdemarstiden, og det nye, som han bragte ind, var myten om et forsvarstårn under Magasin du Nord.³⁸ Men Nielsens tolkning forblev den alment gældende.

Det var dog »amatørerne«, der skulle bringe arbejdet med den københavnske arkæologi og topografi videre. De manglede historikernes kritiske ballast, og det blev i en række tilfælde afgørende både for tolkningen af de fund, de gjorde, og for de identifikationer af bygninger og ejendomme, der fulgte.

Det byggeboom, der ramte den indre by omkring århundredskiftet, frembød store muligheder for at få en større viden om byens udseende og liv i ældre tid. Mange ældre bygninger blev revet ned for at give plads til større og højere huse; udgravninger til kloakering, vand- og gasrør gav mulighed for at undersøge gadeforløb og bebyggelsesforhold overalt i byen. Men der fandtes ingen antikvarisk lovgivning og ingen arkæologer til at følge disse anlægsarbejder. Den viden, som vi i dag har om, hvad der fandtes under nutidens bygninger, skylder vi de ganske få ildsjæle, som af egen drift og interesse fulgte med overalt, hvor der blev bygget og gravet i København.

Den, der i denne sammenhæng først og fremmest bør æres, er kommunelærer H. N. Rosenkjær. Ham skylder vi stort set alt, hvad vi ved om Københavns arkæologi fra disse år.³⁹ Utrætteligt fulgte han med i, hvad der skete. Den 18. maj 1905 meddeler han for eksempel Rådhusmuseet – det senere Københavns Bymuseum – *at i Øjeblikket graves der 16 Steder, som jeg besøger 2 Gange daglig*.⁴⁰

Det nye og spændende for udforskningen af Københavns fortid var, at Rosenkjær interesserede sig for geologi og jordbundsforhold foruden for arkæologien og historien. Derfor har hans største gave til eftertiden været hans omhyggelige undersøgelser af de oprindelige geologiske forhold i København. Dette betød også, at han fik en meget mere udviklet forståelse af betydningen af lagfølger end sine samtidige, de videnskabeligt uddannede herrer på Nationalmuseet. Dette ses tydeligt i hans egne bevarede notater fra Nationalmu-

Chr. Axel Jensen og daværende oberst H. U. Ramsing betragter udgravningerne i Vartovs gård i november 1927. For aviserne at se var de to herrer ligestillede i ledelsen af udgravningerne i byen.

seets udgravninger af Københavns Slot.⁴¹ Her fik han ganske ekstraordinært lov til at medvirke under udgravningerne i 1906-07 – fik oven i købet efterhånden løn, mens han dog samtidig af egen lomme måtte betale sin vikar på Kommuneskolen i Rådmandsgade. Disse udlæg blev dog efterhånden dækket ind af Rådhusmuseet.⁴² Den anerkendelse, der lå såvel i dette som i den meget rosende avisomtale, som han i forbindelse med disse udgravninger opnåede, kom for sent og for sparsomt. Han var allerede slidt op og døde i september 1907. De forhold, han måtte arbejde under som »amatør« ses tydeligt af følgende uddrag af et brev til Nationalmuseets direktør W. Møllerup:

»Selv når jeg fra forskellig autoritativ side har fået tilhvisket, at jeg, naturligvis for min egen skyld, pænt skulle holde mig til geologiske undersøgelser og ikke blande mig i de historiske forhold, eller når det er blevet sagt til mig, at jeg ikke behøver at have ulejlighed med at sende oplysninger til Nationalmuseet, blot jeg meddeler Rådhusmuseet, hvad jeg iagttaget, så skal Nationalmuseet nok selv skaffe sig de fornødne oplysninger o.s.v. – så har jeg dog altid loyalt meddelt museet oplysninger om alt således, som jeg i sin tid har lovet dem hr. direktør.

Det ville have lettet mig i mit arbejde og rimeligvis have gjort det mere frugtbringende i videnskabelig henseende, om jeg havde haft lejlighed til f.eks. med Nationalmuseets embedsmænd at drøfte forskellige forhold vedrørende de undersøgelser, der i de enkelte øjeblikke lå for.

.....

På den anden side er jeg jo ikke uvant med at møde kølig overlegenhed som viser mig, at jeg egentlig kun er til ulejlighed. Dog må jeg tilføje, at det modsatte også ofte er hændet mig, men altid fra de samme mænd«. ⁴³

Det er tydeligt, at Rosenkjær, der i en avisartikel kunne beskrives som »en jevn og lidt for beskednen Mand« havde meget svært med at begå sig blandt embedsmænd og akademikere, endsiges møde accept hos dem.⁴⁴

Denne accept følte han til gengæld, at han mødte, da han i som-

meren 1906 mødte ingeniørkaptajn H. U. Ramsing. Om ham siges der i det ovenfor citerede brev, at »*Han har villet drøfte sagerne, hvorved det er blevet muligt at få øje på flere enkeltheder, som jeg rimeligvis ikke ellers havde set*«. ⁴⁵ Det blev da også Ramsing, der efter Rosenkjærs død fik hans seneste iagttagelser offentliggjort, ⁴⁶ og det var foruden ved hjælp af hans egne iagttagelser også på baggrund af Rosenkjærs materiale, at Ramsing i de følgende år fremlagde sin egen tolkning af Københavns arkæologi og topografi. ⁴⁷

Rosenkjærs undersøgelser er uvurderlige, og hans observationer er nødvendige også for nutidens arkæologer. De spor, som han så, findes ikke mere. Kældrene i byens huse er blevet dybere. Det problematiske var hans naturlige ønske om at relatere disse observationer til noget velkendt. Da han fandt resterne af et teglværk i nærheden af Gråbrødre Torv blev det derfor straks til »Absalons Teglværk«. Intet antyder, hvem der kunne have anlagt teglværket, men det faktum, at det var på Absalons tid, at tegl blev introduceret som byggemateriale, var afgørende for hans tolkning; tolkningen var for ham bestyrket, fordi han mente at kunne fastslå eksistensen af en risvej mellem teglværket og »*ned over den yngre Porse-
eng*« til Højbro, ved overfarten til Slotsholmen. ⁴⁸

Rosenkjær var en pioner i anvendelsen af naturvidenskabelige undersøgelser i arkæologien. Derfor kunne han sige, at der var fundet spor af porse på den eng, der lå ned mod Højbro. Men de naturvidenskabelige undersøgelser var kun i deres spædeste begyndelse på Rosenkjærs tid. Nyere undersøgelser har vist, at den porse, som fandtes på engbunden, ikke hørte til engens planter: Det var til gengæld affald fra byens ølproduktion. ⁴⁹

Rosenkjær havde optaget Nielsens tolkning af Københavns oprindelse som en landsby. Denne landsby placerede han i kvarteret omkring Vestergade mellem Nørregade og Larsbjørnsstræde. Her placerede han også, for at fuldstændiggøre billedet af Københavns oprindelse – gadekæret! ⁵⁰ Intet taler for eksistensen af et gadekær – udover forestillingen om, hvordan landsbyer generelt havde set ud i mands minde. I dette område lå også en række gamle lergrave, der var blevet fyldt op med jord, gødning og affald. Det, der her interesserede ham, var, at der ikke i dette affald fandtes spor af teglsten. Det var dette fravær af teglsten, der fik ham til at mene, at de var blevet fyldt op allerede før Absalons tid. For hvis ikke landsbyens

indbyggere havde følt trang til at anvende den nye bygningsmåde, så havde »den almindelige Nysgerrighed og Drengene sikkert sørget for, at disse stene i Lergravens fyld efterlod sig spor af deres Tilstedeværelse paa egnen«. ⁵¹ Rosenkjær har i disse tolkninger tydeligt været inspireret af sin opvækst på landet.

Desværre har disse argumenter ikke den samme vægt i en videnskabelig sammenhæng. Men de kom til at leve videre i Ramsings arbejder, hvor »det teglstensfrie lag« for alvor kom til at betegne de lag i byen, der hørte til tiden før Absalon. ⁵² Det var ud fra dette princip, at Ramsing viste den ældste bys eksistens. Han fandt den ældste bys grænser, volden og graven, og da Rosenkjærs gadekær i denne forbindelse kom til at ligge udenfor denne by – Clemensstaden, blev det i stedet gjort til mølledam, mens en lergrav, der lå syd for Vestergade overtog æren af at være Clemensstadens gadekær. I det område, hvor Rosenkjær havde forestillet sig landsbyen, lagde Ramsing – uden nogen begrundelse i øvrigt – en kongsgård. ⁵³ Deduktionen om »det teglstensfrie lag« fik lov til at leve længe; først i 1980'erne begyndte arkæologerne at stille spørgsmålstegn ved den.

Rosenkjærs tolkninger kunne således være myteskabende; men hans observationer gjorde ham også i stand til at opløse ældre mytedannelser. I forbindelse med en redegørelse for nogle brønde nord for Gammeltorv fik han gjort op med Pontoppidans beretning om fund af fortøjede både højt oppe i den middelalderlige by:

»Disse gamle brønde er omkring 4 fod i Firkant, og de bærer ofte, naar de har en større Dybde, stærke Slidmærker af Spanden paa de øverste Planker paa den ene Side. Det har været almindeligt, at Arbejdsfolkene har betragtet saadan en Brønd som resten af et Skib og Vippestolpen som en Fortøjningspæl.« ⁵⁴

Det var også Rosenkjærs observationer, der førte til, at man mente endeligt at kunne identificere Københavns første kirke. Allerede Jørgensen og Heise havde luftet muligheden af, at der eksisterede en kirke i den ældste by, som ikke var Vor Frue kirkes umiddelbare forgænger. Oluf Nielsen havde foreslået en placering af Skt. Clemens' kirkes plads lige under Strøget på Frederiksberggade. Rosen-

kjær gav kirken en betydelig ælde ved at forklare, at han havde fundet spor af en trækirke i den udgravning, han havde undersøgt.⁵⁵ Arkæologerne har siden stillet spørgsmålstegn ved denne iagttagelses gyldighed.

Rosenkjær åbnede Københavnernes øjne for deres bys arkæologi. Hans interesse for at undersøge og bevare var i høj grad medvirkende til, at ruinerne under Christiansborg blev overdækkede og gjort tilgængelige for offentligheden – et projekt som på dette tidspunkt var uden sidestykke i Europa.⁵⁶

Ved Rosenkjærs død var Ramsing allerede i gang med på egen hånd systematisk at sammenfatte det arkæologiske potentiale i København. I en mere stringent topografisk form end Rosenkjærs fremlagde han i årene mellem 1907 og 1912 alle de på daværende tidspunkt kendte arkæologiske observationer fra byen, og i mange tilfælde var han i stand til at udbygge eller komplettere Rosenkjærs tolkninger, foruden at han for andre lokaliteter selvstændigt nåede frem til nye tolkninger.⁵⁷

Hvad Ramsing sammenfattede i begyndelsen af århundredet, holdt han stort set fast ved siden. Hans interesse for, hvad byens undergrund gemte, forsvandt ikke; han supplerede løbende sine iagttagelser, bl. a. omkring Københavns middelalderlige befæstning i forbindelse med udgravningerne til Boulevardbanen. Men den tid, som han kunne afsætte til studier af Københavns historie ved siden af sin militærkarriere, blev først og fremmest anvendt til at undersøge det arkivalske materiale. Det var på baggrund af disse undersøgelser, at hans gigantiske arbejde med at rekonstruere ejendomsforholdene i byen mellem 1377 og 1728, *Københavns Ejendomme*, blev til.⁵⁸ Men som for Pontoppidan gjaldt det for Ramsing om at udfylde billedet totalt, mere end at afveje, hvad kildematerialet i hvert enkelt tilfælde kunne tåle. Det er på dette punkt, at den historiske kritik af hans arbejde sætter ind.⁵⁹

»De professionelle«: *Nationalmuseet og Københavns Bymuseum*

De mange små, men meget vigtige arkæologiske observationer i København, var igennem hele første halvdel af det 20. århundrede »amatørernes«, Rosenkjærs og Ramsings, domæne. »De professionelle« – Nationalmuseets embedsmænd – gik kun ind i Københavns arkæologi enkelte gange. Det vigtigste tilfælde var udgrav-

ningerne mellem 1902 og 1921 under Christiansborg. Det var i dette forløb, at Rosenkjær fik vist, at man ved stratigrafiske undersøgelser kunne nå længere i erkendelsen af fundsammenhænge, og det fremgår også af beretningerne fra de senere gravninger, at man begyndte at lægge snit på tværs af murforløbene for at kunne undersøge forbindelsen mellem de enkelte anlæg i stedet for blot at frilægge murforløbene.⁶⁰

Christiansborg var indtil 1921 Københavns arkæologiske arbejdsplads. Det var assistenten ved Nationalmuseets 2. afdeling, Chr. Axel Jensen, der efterhånden overtog ledelsen af udgravningerne. Fra 1915 kombinerede han sit job ved Nationalmuseet med ledelsen af Rådhusmuseet, der snart efter skiftede navn til Københavns Bymuseum.

I forbindelse med opførelsen af Københavns nye rådhus omkring århundredskiftet blev der gjort plads til et Rådhusmuseum, der skulle rumme genstande af betydning for Københavns historie. Rådhusets bygmester, arkitekten Martin Nyrop, indsatte i sit endelige projekt for bygningen, ganske af egen drift, en museumssal i planen.⁶¹ Samtidig havde han allerede i 1893 opnået en lille bevilling til indkøb af billeder og andre sager af historisk betydning. Først siden hen skabtes der en politisk tilslutning til oprettelsen af et egentligt museum på Rådhuset. Dette museum skulle beskæftige sig med Københavns historie, med billeder eller minder om begivenheder i byens historie, med byens kommunale historie og med dens topografi – et begrænset område, hvor det absolut ikke var beregnet, at arkæologien skulle spille nogen rolle. Men det blev fra Rådhusmuseet, at Rosenkjær i sit sidste leveår fik sine vikarudgifter dækket.

Samlingerne var ikke beregnet på at skulle forøges. Rådhusets bygmester var allerede i 1907 klar over faren: Godt nok havde kommunalbestyrelsen ikke sat sig imod eksistensen af et museumsrum, men han mente afgjort ikke, at et museum burde brede sig ud over flere lokaler i huset eller tage gangene i besiddelse; det ville ganske *»røve deres Karakter og derfor vilde [det] være et stort Misgreb. Samlingerne vilde tage Magten paa samme Maade som man ser hos private Samlere... Her midt imellem vore mange andre Musæer har Kjøbenhavns Kommune slet ikke Brug for noget særskilt Musæum, sammenhængende og omfattende som Videnskaben kræver, men Byen skal – ligesom*

man gør i alle gode Familier – bevare de forskjellige Rariteter, som nu engang haves...«⁶²

Nyrop skulle få ret i, at samlingerne bredte sig. For Rådhusforvalter E. Nyrop-Larsen, der var en samler af Guds nåde, skabte, helt uafhængigt af Rådhusmuseet, en samling af bygningsmodeller, husskilte og bygningsdele fra nedrevne huse på Rådhusets loft; det var ikke ganske de ideer, som byens vise fædre havde haft med Rådhusmuseet. Efter Chr. Axel Jensens ansættelse lykkedes det efterhånden også at få inkorporeret rådhusforvalterens samling – hvilket gav Chr. Axel Jensen, der primært interesserede sig for bygningshistorie, et godt udgangspunkt for sit foretrukne arbejde.⁶³

Det var derfor stadigvæk Ramsing, der kom til at præge arkæologien i København. Godt nok blev arkæologiske observationer indberettet, men en fast arkæologisk praksis dannede sig ikke ved Bymuseet. Chr. Axel Jensens dobbeltstilling gjorde, at den »professionelle« arkæologi i byen helt og holdent var afhængig af hans held, bred, interesse og tid – og tilknytning til Nationalmuseet. Det viste sig for eksempel i den store undersøgelse af Helligåndskirken, som han foretog i samarbejde med Nationalmuseets arkitekt Charles Christensen.⁶⁴ Den bygningshistoriske undersøgelse foretog de herrer selv, udgravningen af klostrets bygninger på den daværende kirkegård blev overladt til muremester F. Bald under deres overopsyn.

Et billede af, hvorledes forvaltningen af Københavns arkæologi gik for sig i første halvdel af århundredet, får vi ved udgravningerne af middelalderens og renæssancens rådhus under Nytorv i 1937. Chr. Axel Jensen var syg og var af sin læge blevet sendt på rekreation i Ålsgårde. Jensens tro væbner i de københavnske kulturhistoriske sager, konservator Peter Linde, orienterede ham om tingenes udvikling: Vejafdelingen skulle arbejde på Nytorv, Ramsing havde sat ting i bevægelse for at skaffe en kommunal bevilling til en udgravning af rådhuset ved at involvere borgerrepræsentant, overretssagfører og formand for Selskabet for Københavns Historie, Arne Sundbo, i sagen.⁶⁵ Ramsing, der på dette tidspunkt var blevet pensioneret fra hæren som generalmajor og chef for Hærens Bygningstjeneste, havde – som sædvanlig – fået placeret sig i rampe-lyset, for 14 dage senere skrev Peter Linde denne syrlige kommentar til rekonvalescenten Chr. Axel Jensen:

Peter Linde kom selv med i den reportage, som "Hus og Frue" lavede med Ramsing d. 30. juli 1937. Karakteristisk for den syrlighed, han omtaler bladet i, vender han her ryggen til og koncentrerer sig om "interessante studier"

»Hørte af en Fotograf som kom hen til hullet at Generalen er blevet intervjuet af et videnskabeligt Tidsskrift der hedder »Hus og Frue«.⁶⁶

Samtidig modtog Chr. Axel Jensen fra Arne Sundbo en opfordring til at tage et initiativ i sagen, så udgravningen kunne få karakter af en kommunal opgave fremfor et privat initiativ:

»Men jeg synes jo nok, at De skulde tage en Generalstok i Haanden og bemande en Skandse ogsaa. Det maa være Bymuseet, mener jeg, som leder Udgravningen og konstaterer, hvad der er.«⁶⁷

Selv om Arne Sundbo i øvrigt priste Ramsings arbejde i høje toner og selv arbejdede for, at hans resultater kom frem, mente han dog ikke, at generalen skulle have lov til at fremstå som den eneste arkæologiske autoritet i København – hvor meget det end i praksis forholdt sig således.

Det var i øvrigt første gang, at der på staden Københavns budget blev optaget en større bevilling til en arkæologisk udgravning. En tillægsbevilling på 6000 kr. blev vedtaget af borgerrepræsentationen i oktober 1937.⁶⁸

Chr. Axel Jensen satte nogle mål for udgravningen af det gamle rådhus: Man skulle 1) undersøge kældrene, 2) undersøge murværkets alder, 3) fastslå størrelsen af kong Hans's rådhus og 4) efterfølgende afmærke rådhusets grundplan i brolægningen.⁶⁹ Af Chr. Axel Jensens notater fremgår, at kun det sidste for alvor fik betydning. Udgravningen blev nemlig aldrig publiceret i anden sammenhæng end som en artikel i Politikens Magasin, hvor Chr. Axel Jensen beskrev rådhusets udviklingshistorie på baggrund af de skriftlige kilder.⁷⁰ De arkæologiske resultater, sparsomt belyst, kan stadig kun læses ud af hans noter i Bymuseets arkiv. Hans konkluderende bemærkninger er ikke ligefrem illuminerende:

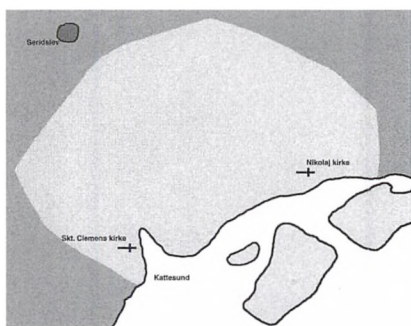
»Det lyse og muntre billede af Raadhuskælderens ældste Dage stadfæstede udgravningen ogsaa paa anden Måde: Foruden Murresterne har man naturligvis ogsaa undersøgt Jordlagene omkring dem, og det har givet interessante Tillæg til General

Ramsings talrige iagttagelser om Aflejringer i det gamle København, baade fordi de her paa Stedet kan ses i Sammenhæng med tidsfæstede Bygninger fra forskellige Perioder, og fordi der her er Lejlighed og Tid til at grave omhyggelige Snit vinkelret paa Murene.«⁷¹

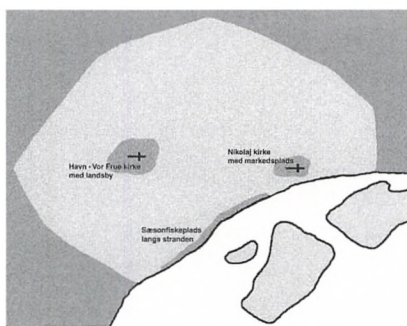
Som det ses, var det den historiske vished, der kunne gøre, at arkæologiske iagttagelser kunne få gyldighed. Samlingen af iagttagelser var fortsat Ramsings bord. Tilskyndelsen til at gå ud fra de arkæologiske data manglede fortsat hos de professionelle.

Der blev også foretaget andre udgravninger i disse år. I 1927 var der blevet gennemført en prøvegravning i Vartovs gård, hvor man havde fået registreret et tværsnit af den middelalderlige Vester vold.⁷² På Rådhuspladsen undersøgte man i 1931 fundamentene af de forskellige portanlæg, som Vesterport havde bestået af.⁷³ Krigsårene gav anledning til yderligere undersøgelser i forbindelse med anlægget af beskyttelsesrum på byens pladser; således lykkedes det at få foretaget yderligere undersøgelser på Rådhuspladsen, Nytorv og ved Helligåndskirken.⁷⁴

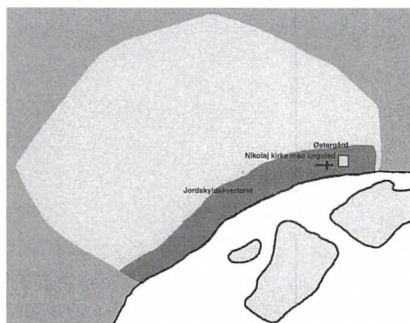
Københavns opståen. Tolkninger gennem tiderne.

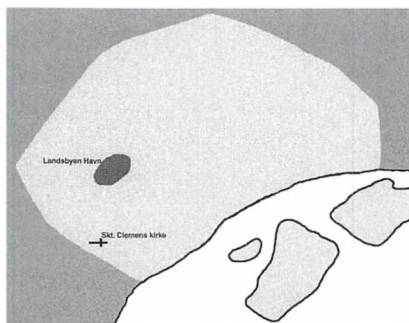
1. Pontoppidan placerer landsbyen Seridslev indenfor søerne, mens den lokale havn og fiskerbosættelse med Sct. Clemens kirke ligger ved Kattesund. De fremmede købmænd lander længere henne ad stranden, hvor Sct. Nikolaj kirke grundlægges.

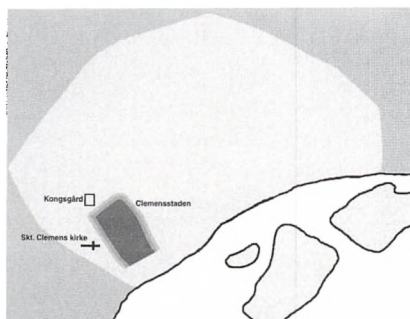
2. Oluf Nielsen anser Havn for at være en agerdyrkende landsby omkring Vor Frue kirkes plads. Han regner med, at der har været en sæsonfiskeplads langs stranden, men tror også – ligesom Pontoppidan – at der opstod en markedsplads, hvor Sct. Nikolaj kirke siden kom.

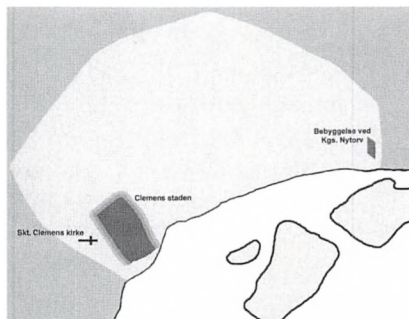
3. A. D. Jørgensen anså det kvarter "langs havet", der i 1377 betalte jordskyld til Roskildebispen, for at være den ældste bydannelse. Omkring Skt. Nikolaj kirke lå tingsted og den kongsgård, der var ældre end Absalons borg – Østergård.

4. Rosenkjær fandt landsbyen Havn mellem Vestergade og Studiestræde øst for Larsbjørnsstræde – med gadekær. Den ældste kirke var bygget af træ, hed Sct. Clemens og lå under Frederiksberggade.

5. Ramsing fandt den ældste by – Clemensstaden – indenfor en grav, der løb langs Mikkil Bryggers Gade, Vestergade og Gammeltorv. Sct. Clemens lå vest for denne bebyggelse.

6. I 1999 tror vi, at Clemensstaden er opstået i slutningen af 1000-tallet. Men der er også fundet spor efter en mulig bebyggelse ved Kongens Nytorv.

Efter Ramsing

I 1940 udkom Ramsings store værk, *Københavns Historie og Topografi i Middelalderen*, hvorved diskussionen om byens middelalderlige udvikling og topografi forstummede for en rum tid, trods indvendinger mod både form og indhold.⁷⁵ Chr. Axel Jensen mente, at Ramsing formelt kunne »virke nøgtern og tørt saglig, reelt har han en livlig videnskabelig fantasi....Fremstillingsmaaden medfører stundom, at Hypoteserne for uskoledede Læsere vil blive til Kendsgærninger.«⁷⁶

Det var lige netop, hvad der skete. Da man nu havde så mange kendsgerninger samlede på ét sted, blev Ramsings værk et standardreferenceværk, til trods for både værkets form og åbenlyse svagheder. Den første universitetshistoriker, der beskæftigede sig med Københavns historie, var Aksel E. Christensen, der i 1948 skrev afsnittet »Middelalderbyen« i samleværket *København fra Boplads til Storby*.⁷⁷ Her blev Ramsings arkæologiske tolkninger – af en af det historiske fags strenge metodelærere – ufordøjet arbejdet ind i en i øvrigt stærkt forfatnings- og lavshistorisk præget fremstilling, hvor de skriftlige kilders primat ellers ikke blev draget i tvivl.

Ramsings tolkninger af det arkæologiske materiale er blevet en fast del af historieskrivningen om Københavns middelalder. Med populariseringen blev flere og flere arkæologiske elementer i Ramsings tolkning efterhånden lagt ind i fremstillingerne, således som det f.eks. skete i Erik Kjersgaards fremstilling af Københavns middelalderlige historie.⁷⁸

Men Ramsings værk havde ikke fået lov at stå uantastet, hvis ikke Københavns arkæologi efter hans død havde lagt sig i dvale. Chr. Axel Jensen kunne som embedsmand på Nationalmuseet overvåge Københavns arkæologi, som kommunal embedsmand skaffe midler, når Nationalmuseet ikke selv havde ressourcer til at kunne følge jordarbejderne i byen. Men han fik selv for meget at se til:

»Men i årenes løb har Nationalmuseet fået så meget at gøre, at dets kræfter og pengemidler svigter over for de københavnske opgaver, og efter general Ramsings død 1946 er der ingen til at tage sig af hans særlige speciale.«⁷⁹

Da Bymuseet efter Chr. Axel Jensens død i 1952 heller ikke længere havde nogen til at holde øje med byens undergrund, skulle der gå mange år, før der igen blev foretaget arkæologiske udgravninger i København. Såvel Bymuseet som Nationalmuseet foretog ind imellem mindre besigtigelser, men det systematiske tilsyn med udgravninger blev ikke videreført; Bymuseets bemanning tillod det ikke. Bymuseets udflytning fra Rådhuset til Skydeselskabets gamle palæ på Vesterbrogade gjorde også, at en anden prioritering af ressourcerne måtte til for at profilere museet.⁸⁰ Først da Jørgen Ahlefeldt-Laurvig i 1963 blev tilknyttet museet som arkæologisk medarbejder

på frivillig basis kunne man igen begynde at følge udgravningerne rundt omkring i byen. Ahlefeldt-Laurvigs speciale – den københavnske fajancefabrikation i 1700-tallet – kom til at præge de arkæologiske initiativer, der udgik fra museet i denne tid. De arkæologiske opgaver var imidlertid voksende. Ved 75-årsjubilæet i 1976 var ønsket bl.a. en uddannet middelalderarkæolog til museet.⁸¹

Arkæologien i København vågnede af sin mangeårige dvale. Nationalmuseet opgav sit mangeårige primat over arkæologien i byen, og en selvstændig arkæologisk myndighed for Københavns og Frederiksberg kommuner blev bragt til live ved, at en arkæolog blev ansat ved Bymuseet. Da Axel Christophersen blev ansat på Københavns Bymuseum i 1982, skulle et meget stort grundlæggende arbejde iværksættes, før en egentlig arkæologisk overvågning af Københavns og Frederiksberg kommuner kunne etableres. Der skulle opbygges et særskilt arkæologisk arkiv, forskningstraditionen skulle udredes, og de arkæologiske interesseområder defineres.⁸² Samtidig var stort set alle gravninger at anse som pionerudgravninger, for et grundlæggende kendskab til den københavnske undergrunds udseende og beskaffenhed eksisterede ikke længere. Men der havde allerede vist sig tegn på, at Ramsings tolkninger ikke var holdbare i arkæologisk sammenhæng.⁸³ Og Christophersen viste, at Ramsing ikke selv fulgte sin egen regel om, at matrikelgrænser er så konservative, at de stort set aldrig ændres, idet de eneste matrikelgrænser, som Ramsing havde kunnet finde og tolke i en arkæologisk sammenhæng, ikke passede med de grænseforløb, som han havde angivet i sin rekonstruktion af ejendomsforholdene i 1377.⁸⁴ Christophersen gik dog også i historikernes spor, da han forsøgte at genoptage A. D. Jørgensens teori om, at det ældste København skulle være blevet skabt i det område, hvor husejerne ifølge Roskildebispens jordebog i 1377 betalte jordskyld til bispen.⁸⁵ Ikke længe efter kunne Axel Christophersens efterfølger som Københavns byarkæolog, Bi Skaarup, påvise, at det, som Ramsing anså for at være en møllerende omkring den ældste bebyggelse, kun kunne være en voldgrav.⁸⁶ Et opgør med Ramsing og en nytolkning af Københavns arkæologi og topografi var kommet i gang.⁸⁷

Konklusion

Pontoppidans tolkninger af byens topografiske udvikling fik virkning i over 100 år. Rosenkjærs og Ramsings tolkninger af Københavns topografi og arkæologi har næsten haft samme levetid. Så sent som i den seneste doktordisputats om Københavns historie fra 1996 har Ramsing og hans tolkninger nærmest fået sakrosankt status, og nærværende årbogs 1997-udgave indeholdt ikke blot rettelser og tilføjelser til Ramsings Københavns Ejendomme, men også en begejstret anmeldelse af det 9. bind af dette værk, der var udkommet netop i 50-året for hans død.

Fra Pontoppidan til i dag har der eksisteret en sej tradition og en konservatisme i beskæftigelsen med den ældre københavnske topografi. Historikerne kunne i sidste århundrede ikke nå frem til klarhed over byens opståen eller oprindelige placering. De arkæologiske undersøgelser i dette århundredes første del bragte langt større klarhed, men tolkningerne må nu anses for usikre og hvilende på et for svagt metodisk grundlag. På dette punkt var der ikke stor forskel på de ivrige amatører og de tilbageholdende professionelle. Den middelalderlige strandlinie er stadig til debat, Serridslevs placering er stadig ikke arkæologisk fastslået, ligesom Clemenskirkenes alder og udseende stadig diskuteres, mens en revision af synet på den middelalderlige befæstning er undervejs.⁸⁸ Middelalderarkæologerne har i de senere år i stadig højere grad vist, at det er nødvendigt at nytolke i stedet for at overtage hævdivundne tolkninger.

De muligheder for at opnå arkæologiske resultater, som Bymuseets overvågning af den københavnske undergrund siden 1982 har givet, begynder nu at vise sig. Med museumsloven i hånden kan arkæologerne sikre, at observationer ikke går tabt, og mulighederne for at få bevillinger til udgravninger er blevet langt bedre i takt med, at den antikvariske lovgivning er blevet udbygget. Udgravnings- og undersøgelsesaktiviteten er blevet mangedoblet, og nye og spændende observationer viser sig i stadigt større tal. Grundlaget for et nyt syn på Københavns ældre historie begynder at tone frem. Det er dette arbejde, som historikerne og arkæologerne i de kommende år må udvikle i et tæt samarbejde.

NOTER

1. Pontoppidan, E., *Origines Hafnienses*, Kbh. 1760, Fortalen.
2. Samme p. 21.
3. Samme p. 15f.
4. Samme p. 35f.
5. Samme p. 15 og 28.
6. Samme p. 15.
7. Samme p. 15 og 35ff.
8. Samme p. 33ff.
9. Samme p. 34f og 14ff.
10. Samme p. 18ff og planche 2
11. Samme p. 57 og 74f.
12. Samme p. 11f og 38. For Serridslevs placering, se også hans planche 2, 3 og 4.
13. Boyesen, M., *Rejse igennem Danmark*, Kbh. 1856, kortet mellem p. 6 og 7.
14. Pontoppidan, *Origines*, p. 18.
15. Lassen, G. F., *Documenter og Aktstykker til Københavns Fæstnings Historie*, Kbh. 1856, p. 3f.
16. Lassen, p. 7f.
17. Fritz, S., *Et Bidrag til det Terrains Historie*, hvorpaa Kjøbenhavn er bygget, hentet fra Jordlagene i Store Kjøbmagergade, *Quartalsberetninger fra Industriforeningen i Kjøbenhavn*, 22. Aargang, 2, Kbh. 1862, p.65-73; citatet p. 73.
18. Nielsen, O., *Kjøbenhavns historie og Beskrivelse I*, Kbh. 1877, p. 55-61.
19. *Kjøbenhavns Diplomatarium (KD)*. Samling af Dokumenter, Breve og andre Kilder til Oplysning om Kjøbenhavns ældre Forhold før 1728, (udg.) O. Nielsen, 1-8, København 1872-87.
20. *Kjøbenhavns Historie og Beskrivelse 1-6*, København 1877- 92.
21. Nielsen undskylder selv den manglende overskuelighed, læselighed og manglende fordybelse på enkelte punkter og henviser til sin skarpeste kritiker: »*Min nys afdøde Fader, hvis sunde Dom var højt agtet i den Egn, hvor han levede, betegnede det på sin skæmtomme Vis som »tør Kost*«. Nielsen, *Kjøbenhavns Historie og Beskrivelse IV*, 1885, upagineret efterskrift bagerst i bogen.
22. Fejden løb igennem følgende artikler: Nielsen, O., *Undersøgelser om Københavns ældre forhold*, *Danske Samlinger VI*, Kbh. 1870-71, p. 289-312. Jørgensen, A. D., *Det ældste København*, Aarbøger for Nordisk Oldkyndighed og Historie 1872, Kbh., p. 257-73. Nielsen, O., *Undersøgelser om Københavns ældre Forhold*, *Danske Samlinger 2. rk.*, IV, 1874-76, p. 234-50. Jørgensen, A. D., *Det ældste København II*, Aarbøger for Nordisk Oldkyndighed og Historie 1877, Kbh. 1878, p. 265-96. Heise, A., *Det ældste Kjøbenhavn og den nyere Granskning*, *Historisk Tidskrift*, 5. rk., bd. 2, Kbh. 1880-81, p. 489-561. Jørgensen, A. D., *Det ældste København III*, Aarbøger for Nordisk Oldkyndighed og Historie 1881, Kbh., p. 281-98. Heise, A., *Det ældste Kjøbenhavn og den nyere Granskning*. Et par slutbemærkninger til hr. A. D. Jørgensen, Aarbøger for Nordisk Oldkyndighed og Historie 1882, Kbh., p. 239-63.
23. Nielsen, *Undersøgelser*, 1870-71, p. 293ff. og p. 299. Allerede H. Rørdam, *Kjøbenhavns Kirker og Klostre*, Kbh. 1859-63, p. 8ff, havde sluttet, at byen var fortrinvis agerdyrkende.
24. Nielsen, *Undersøgelser*, 1870-71, p. 300ff. I Nielsen, *Undersøgelser*, 1874-76, p. 239, skærpes Serridslevs placering til at være »*mellem Jagtvejen, Rørsøen, Lygtevejen og Strandvejen*«.
25. Jørgensen, 1872, p. 258ff.
26. Samme p. 265ff.
27. Nielsen, *Undersøgelser*, 1874-76, p. 242ff.
28. Samme p. 249.
29. Jørgensen, 1878, p. 273f.
30. Samme p. 280.
31. Samme p. 296.
32. Heise, 1880-81, p. 525-44.
33. Samme p. 547-55.
34. Jørgensen, 1881, p. 293. Heise 1882, p. 248.
35. Jørgensen, 1881, p. 290f.
36. Heise, 1882, p. 258.
37. Both, L. F., *Kjøbenhavn historisk-topografisk beskrevet*, 2. udg. 1873, p. 40-50, med kort mellem p. 30 og 31. Ord som »ukritisk« og »dilletant« præger Gunnar Knudsens biografi over Both i *Dansk Biografisk Leksikon*, 3. udg.
38. Se herom Fredericksøns og Svart Kristiansens artikler, nedenfor.
39. I 1906 samlede han sine geologiske og

- arkæologiske undersøgelser i bogen *Det underjordiske København*, og H. U. Ramsing udgav posthumt hans sidste observationer i artiklen *Fra det underjordiske København. Bidrag til byens Historie, Historiske Meddelelser om København (HMK) 2, 1909-10, p. 47-74.*
40. Brevkort til Raadhusmuseet, 18/7-1905, Rosenkjærs Samling, Arkæologisk Arkiv, Københavns Bymuseum.
  41. Rosenkjærs notater om lag og lagfølger fra Christiansborg 1907 findes i de maskinskrivne notater om Christiansborg-gravningerne på Nationalmuseets antikvarisk-topografiske arkiv. Det er her i 1970 noteret, at de punkter, som han arbejder med, desværre ofte ikke kan identificeres på udgravningsplanerne.
  42. Breve til Rådhusmuseet 1907. De bevilgede beløb er altid rundet nedad i forhold til de dokumenterede udgifter. Rosenkjærs Samling, Arkæologisk Arkiv, Københavns Bymuseum.
  43. Brev fra Rosenkjær til Møllerup (direktør for Nationalmuseets 2. afd. 1892-1910) 22/11-1906, maskinafskrift i Antikvarisk-topografisk arkiv, Nationalmuseet (Kopi under Christiansborg, Arkæologisk Arkiv, Københavns Bymuseum). I en påskrift udenpå brevet skriver Møllerup til Mogens Mackeprang, der ledede udgravningerne på Christiansborg: *Kære M.M. Hvem sigter han til? Ikke til Dem eller mig, sandsynligere Müller [Sophus Müller, direktør for Nationalmuseets 1. afd. 1892-1921]. Deres M.*
  44. Vort Land, 6/3-1907.
  45. Se note 43.
  46. Rosenkjær, H. N., *Fra det underjordiske København, HMK 2, 1909-10, p. 47-74.*
  47. Ramsing, H. U., *Bidrag til det gamle Københavns Topografi, HMK 1, 1907-8, p. 409-48; HMK 2, 1909-10, p. 169-218, p. 489-582; HMK 3, 1911-12, p. 40-79.*
  48. Rosenkjær, *Det underjordiske København, p. 3.*
  49. Porse og humle er kraftigt repræsenteret i makrofossilprøverne fra de københavnske udgravninger – netop på grund af ølbrygningen. Klarest dokumenteret i Foreløbig rapport over makrofossilanalyserne fra Lille Kirkestræde ved David Robinson, NNU. Lille Kirkestræde 6, KBM 775, i Arkæologisk arkiv, Københavns Bymuseum.
  50. Rosenkjær, *Det underjordiske København, p. 3*
  51. Samme p. 36
  52. Ramsing, H. U., *Københavns Historie og Topografi i Middelalderen, bd. I, København 1940, p. 80ff. og bd. 3, kort 5, mlm. p. 144 og 145.*
  53. Ramsing, *Københavns Historie og Topografi i Middelalderen, bd. I, p. 81, fig. 17.*
  54. Rosenkjær, *Det underjordiske København, p. 35f.*
  55. Rosenkjær, *Fra det underjordiske København, HMK 2, 1909-10, p. 49ff. og Ramsing, HMK 1, p. 418ff.*
  56. Mackeprang, M., *Nekrolog over Rosenkjær, Arkitekten 1906-07, p. 509, og Berlingske Tidende 24/12-1924.*
  57. Se note 47.
  58. Ramsing, H. U., *Københavns Ejendomme 1377-1728. Oversigt over skøder og adkomster. I-IX, 1943-96.*
  59. For en kritik af dette arbejde, se Gabrielsen, nedenfor, p. 38-58.
  60. Københavns Slot. *Udgravningerne 1902-21. Renskrift af noter, optegnelser, manuskripter etc. Ved L. Szomlajski & R. Egevang, 1970 i Antikvarisk-topografisk arkiv, Nationalmuseet (Kopi i Københavns Bymuseums arkæologiske arkiv, Christiansborg).*
  61. Denne museumssal blev senere omdannet til bryllupssal. For det følgende henvises generelt til Chr. Axel Jensen, *Københavns Bymuseum i et halvt sekel, 1901-1951, Kbh. 1951.*
  62. Brev fra M. Nyrop til Rådhusmuseets leder, Peter Købke, 24/2-1907, i Rosenkjærs samlinger, Arkæologisk arkiv, Københavns Bymuseum.
  63. Etableringen af et egentligt bymuseum og Chr. Axel Jensens trakasserier med rådhusforvalteren beskrives i Chr. Axel Jensen, *Københavns Bymuseum i et halvt sekel, 1901-1951, Kbh. 1951, p. 20-39.*
  64. Christensen, Charles og Chr. Axel Jensen, *Helligånds Kirke og Kloster. Bygningshistoriske Undersøgelser, HMK 3. rk., 1, 1934-35, p. 62-82.*
  65. Peter Linde til Chr. Axel Jensen 31/6-1937. *Københavns Bymuseum, Nytorv KBM 649 (AA 1).*

66. Peter Linde til Chr. Axel Jensen 13/7-1937. Københavns Bymuseum, Arkæologisk arkiv, KBM 649 (AA 1).
67. Arne Sundbo til Chr. Axel Jensen 15/7-1937. Københavns Bymuseum, KBM 649 (AA 1).
68. Chr. Axel Jensens kladde til beretning, p. 15, Københavns Bymuseum, KBM 649 (AA 1).
69. Chr. Axel Jensens notater. Københavns Bymuseum, KBM 649 (AA 1).
70. Politiken, Magasinet, 7.-8. aug. 1937.
71. Chr. Axel Jensens kladde til beretning, p. 25, Københavns Bymuseum, KBM 649 (AA 1).
72. Jensen, Chr. Axel, Vestervold i Vartovs Gaard. En udgravningsberetning, *HMK*, 3. rk., 1, 1934-35, p. 48-61. Københavns Bymuseum, Arkæologisk arkiv, Vartov, AA 21.
73. Jensen, Chr. Axel, Københavns anden Vesterport. Fundamenter under Raadhuspladsen, *HMK*, 3. rk., 2, 1938, p. 209-228. Københavns Bymuseum, Arkæologisk arkiv, Rådhuspladsen.
74. Københavns Bymuseum, Arkæologisk arkiv, Rådhuspladsen (AA 13 og 14), Nytorv (KBM 650 (AA4)) og Helligåndskirken (AA 35).
75. Ramsing, H. U., Københavns Historie og Topografi i Middelalderen I-III, Kbh. 1940.
76. Jensen, Chr. Axel, anmeldelse af *Københavns Historie og Topografi*, Fortid og Nutid XIV, 1942, p. 166-68.
77. Christensen, Aksel E., Middelalderbyen, i: Harald Jørgensen (red.), København fra Boplads til Storby I, Kbh. 1948, p. 9-70, se specielt p. 10-11.
78. Kjersgaard, E., Byen og Borgen Havn. Indtil år 1600. Københavns Historie I, Kbh. 1980.
79. Jensen, Chr. Axel, Københavns Bymuseum i et halvt sekel, 1901-1951, Kbh. 1951, p. 96.
80. Se herfor Steffen Lindelvald, Københavns Bymuseum i et kvart sekel, 1951-1976, Kbh. 1976.
81. Lindvald, Københavns Bymuseum i et kvart sekel, særligt p. 51ff og p. 82f.
82. Christophersen, A., København og omegn gennem 6000 år, Kbh. 1985. Se også Axel Christophersen, Arkæologien i København – status og fremtidsudsigter, Årsberetning for Københavns Bymuseum 1983.
83. Se fx. Richard Frederiksen, Københavns befæstning 1100-1380, Strejflys over Danmarks Bygningskultur, Kbh. 1979, p. 23-36, spec. p. 31f og 35f.
84. Christophersen, A., Fra Villa Hafn til Portus Mercatorum. Københavns opkomst og eldste udvikling, *HMK* 1986, p. 24, fig. 4.
85. Samme p. 27ff.
86. Se Skaarup, nedenfor.
87. En status fås i Hanne Fabricius Kleinitz Olsen, Københavns topografiske udvikling indtil 1300, speciale fra Københavns Universitet 1997.
88. Se Kristiansen, Den middelalderlige befæstning på Kongens Nytorv, nedenfor.

Københavns historie og topografien

Københavns historiske topografi er i mange tilfælde bygget på lærde konstruktioner, der med årene har fået nærmest mytisk karakter. I renæssancen var det på mode at give tidens storstæder en historie, der førte dem tilbage til den klassiske oldtid. For Københavns vedkommende var der for eksempel blevet fremsat teorier om, at byen skulle være grundlagt af fønikerne.

Allerede Pontoppidan afviste denne og andre tilsvarende teorier som rent digt.¹ Derimod kunne han sagtens gå med til, at bebyggelsen på stedet var opstået inden Absalon. Men der har alligevel været et behov for at bevise hovedstadens ælde, således som Pontoppidan gør det. Selv ikke de faghistorikere, der i slutningen af 1800-tallet beskæftigede sig indgående med byens ældste historie og topografi, kunne bevæge sig ud af de lærde konstruktioner, som Pontoppidan og hans samtid havde samlet, tværtimod cementerede de dem i mange tilfælde. Disse konstruktioner har i mange tilfælde fået lov til at stå uantastet frem til i dag, og de har på mange måder stillet sig hindrende for en nytolkning af Københavns historie i middelalderen.

Med Rosenkjærs og Ramsings arbejde med Københavns arkæologi i den første halvdel af det 20. århundrede fik byens middelalderhistorie et nærmest moderne tilsnit, fordi arkæologi og historie hos dem kom til at gå op i en større helhed – som det især viser sig i Ramsings værk fra 1940, *Københavns Historie og Topografi i Middelalderen I-III*. Imidlertid lå Ramsing selv under for ældre konstruktioner, som han forsøgte at tolke ind i sin egen fremstilling. I det hele taget må man sige om Ramsings arbejde – ikke mindst hans oversigter over *Københavns Ejendomme 1377-1728* – at det var tolkningerne af de fremdragne data, som han fremstillede som data – og hverken han selv eller hans eftertid har tilsyneladende indset, i hvor høj grad disse data faktisk var tolkninger.

Det er det problem, som Karsten Gabrielsen tager op i den første af de to artikler i dette afsnit. Der gøres her rede for, hvorfor Ramsings data og resultater, efter at have stået som det faste holdepunkt

i Københavns middelalderhistorie i næsten 100 år, ikke længere bør anvendes. Det er primært hans brug af de skriftlige kilder og hans manglende kendskab til den historiske metode og kildekritik, der gør, at en lang række af hans resultater og tolkninger må anses for at være fejlagtige og overhalet af tiden.

I den anden af de to artikler om problemerne i den historisk-topografiske behandling af Københavns middelalderhistorie tager Henrik Frederickson mere konkret fat på et par af myterne i den københavnske topografi: Spørgsmålet om bispens Østergård og dens placering, og om de historisk-topografiske problemer, som identifikationen af denne gård med Kong Hans' Vingård har skabt.

Som arkæologerne har fået nye resultater ved at genoptage gamle problemstillinger, kan også historikerne finde nye og spændende muligheder ved at forholde sig til selve det store kildemateriale til Københavns middelalderhistorie fremfor at holde fast ved fortidens tolkninger.

NOTER

1. Pontoppidan, E., *Origines Hafnienses*, Kbh. 1760, p. 14, note. Her nævnes også teorien om, at Kattesundet skulle have fået navn efter den germanske stamme *Catti*, der angiveligt nævnes hos Sueton omkring 696 [sic!].

At dekonstruere Ramsing

Tolkninger og konstruktioner under lup

Af Karsten Gabrielsen

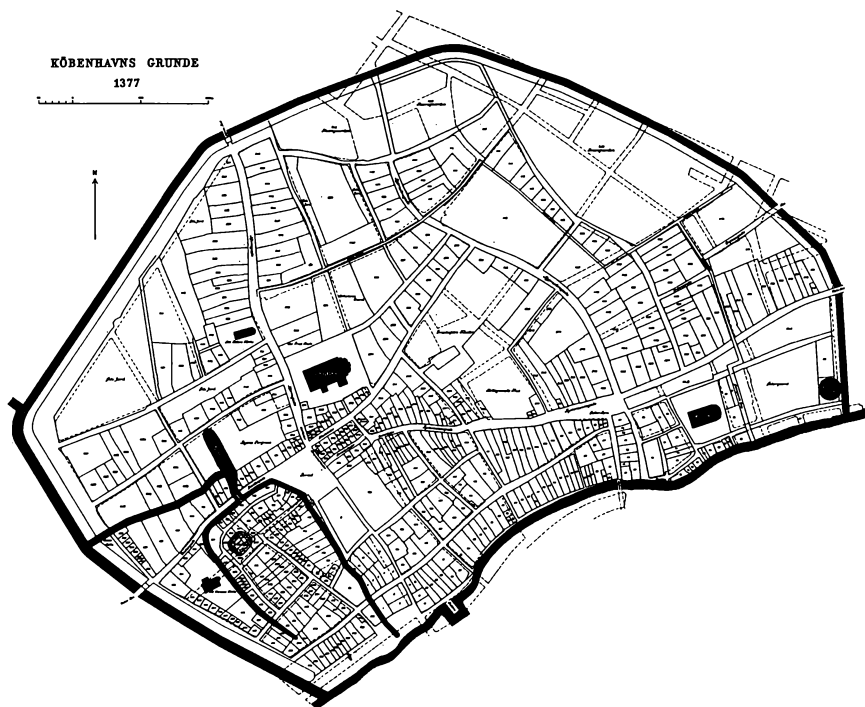
H. U. Ramsings arbejder om Københavns arkæologi, topografi og historie har igennem næsten et århundrede har været bestemmede for forståelsen af byens middelalderlige historie. Som det fremgår af en lang række af de øvrige artikler i dette bind, træder andre holdninger nu frem, og der bliver i stadig højere grad stillet spørgsmålstegn ved den basis, som Ramsing byggede sine arbejder på. Dette gælder i høj grad det arkæologiske materiale, hvor dagens middelalderarkæologer på en helt anderledes måde end Ramsing og hans samtidige ved det 20. århundredes begyndelse ligger inde med et struktureret og metodisk grundlag for deres tolkninger. Det er derfor ikke underligt, at mange af Ramsings arkæologiske observationer i disse år, hvor byggeaktiviteten i København atter er stigende, danner udgangspunkt for nye undersøgelser, og at dette medfører nye tolkninger, anderledes eller i direkte modsætning til Ramsings. Dette har vist sig i undersøgelserne i Vestergade (se Skarup, nedenfor), og også synet på Københavns befæstning undergår ændringer i forhold til Ramsings tolkninger (se Kristensen, Den middelalderlige befæstning på Kongens Nytorv, nedenfor).

Generelt er arkæologernes holdning, at Ramsings opmålinger er korrekte, hans observationer pålidelige, men hans tolkninger og holdninger til stoffet temmelig overfladisk; overgangen fra observation til tolkning er umiddelbar, og dokumentationen af observationen og den deraf følgende tolkning er sparsom – i visse tilfælde ikke-eksisterende.¹

I disse år, hvor opgravninger til fjernvarmeledninger, telekabler og fornyelse af kloak- og vandledninger forekommer hyppigt, har det ofte været muligt for arkæologerne at komme til at kigge Ramsing over skulderen og sammenligne observationer. Kun et enkelt tilfælde skal omtales her:

Arkæologer fra Københavns Bymuseum fulgte i 1997 og 1998 arbejdet med at forny vandledningerne i kvarteret omkring Niko-

Ramsings "matrikelkort" over København 1377. Ramsing går ud fra, at stort set alle byens grunde er optegnet i Roskildebispens jordebog fra 1377. Ved hjælp af de optegnelser om grundenes form og størrelse, der blev gjort i 1689, forsøger han at konstruere en fuldstændig matrikel for København 300 år før.

laj kirke og registrerede en lang række anlæg.² Naturligvis jævnførtes observationerne med Ramsings. I dette tilfælde havde Ramsing i krydsene Admiralgade/Dybensgade og Admiralgade/Laksegade observeret »Gulve af Brædder på underliggende Tømmer«, og ud fra dette sammenlignede han facadelinier på Geddes kvarterkort med sine egne observationer, og hvor de ikke stemte, kunne han hente en synsforretning fra 1609 ind som støtte for en bebyggelse ud i gaden.³ Derved gav han gaderne nogle andre facadelinier end de i dag eksisterende. Imidlertid viste det sig, da man i 1997-98 fik mulighed for at undersøge både det ene af de af Ramsing observerede »gulve« som andre tilsvarende i de tilstødende gadekryds, at

der under et af disse gulve lå en nyere gasledning, og at »gulvene« snarere fulgte vandledningerne som gangbrædder. I gadekrydsene havde man ovenpå de fugtige jordlag i det tidligere Bremerholms Dyb haft brug for stabile arbejdsplatforme ved rørsammenføringerne.⁴

Forvekslingen mellem en arbejdsplatform fra slutningen af 1800-tallet og et gulv fra 15-1600-tallet viser for det første, at Ramsings arkæologiske observationer kan være usikre. Dernæst viser han ved sin inddragelse af skriftligt materiale her, at materialet snarere skal illustrere en antagelse end danne grundlag for en selvstændig undersøgelse ud fra kildens udsagn.

Der kan derfor være god grund til at være skeptisk overfor Ramsings observationer – og ikke mindst hans benyttelse af det skriftlige kildemateriale. I det følgende vil kildegrundlaget og kildebehandling i Ramsings fremlægning af Københavns historie og topografi blive undersøgt. Ved at trænge ind bag den meget autoritative fremstilling og søge de præmisser og overvejelser, den bygger på, skal det forsøges at stille spørgsmålstejn ved fremstillingens egnethed som grundlag for studiet af Københavns historie i middelalderen.

Kritikken af Ramsings brug af de historiske kilder

Kritikken af Ramsings arbejder kan i meget høj grad gøres gældende for kvarterbøgernes vedkommende – *Københavns Ejendomme 1377-1728. Oversigt over Skøder og Adkomster* – hvor det hele tiden handler om at relatere kilderne til enkeltejendomme og matrikelnumre.⁵ Allerede ved fremkomsten af *Københavns Historie og Topografi i Middelalderen*⁶ havde museumsinspektør Chr. Axel Jensen kritiseret hans absolutte, men udokumenterede, tro på, at Absalon havde rejst Københavns ældste vold og lignende positioner, hvor Ramsing udokumenteret »turde antage«, at tingene havde hængt sammen på en bestemt måde.⁷ Arbejder man indgående med enkelte matrikler i *Københavns Ejendomme* kommer man også hurtigt til at måtte tage stilling til antagelser og manglende dokumentation i Ramsings ejerlister, særligt i de perioder, hvor en ensartet og fuldstændig dokumentation ikke er bevaret – hvilket i realiteten vil sige helt frem til 1681, hvor Københavns skødebøger begynder at kunne give en sikker identitet til ejendommene.

Denne kritik er mest konsekvent blevet fremført af Johan Jørgensen i forbindelse med udgivelsen af 8. bind af *Københavns Ejendomme*.⁸ Her stilles en række af Ramsings skødesynder til skue. Der bliver sat spørgsmålstejn ved Ramsings idéer om, at karréerne ikke har ændret sig, at grundene heller ikke forandres, og at jordskylden kan bruges som indikator for dette.⁹ Yderligere bliver Ramsings tolkning og rekonstruktion af Roskildebispens jordebog gjort til genstand for en række bemærkninger, der alle munder ud i, at forsøget på at skabe en ejendoms historie for de enkelte ejendomme fra 1377 og frem til grundtaxten 1689 »giver vid plads for hypoteser«.¹⁰ Endelig er der en lang række banale fejl: »Medens forfatterens udholdenhed og findekunst ikke noksom kan prises, synes det desværre efter stikprøver at dømme at skorte på nøjagtigheden«.¹¹

Johan Jørgensen påpeger en lang række metodiske fejl, der ville kunne få hele grundlaget for rekonstruktionen af byens ejendoms historie i middelalderen og renæssance til at skride. Ingen har tilsyneladende lyttet alvorligt til disse advarsler. For Jørgensen var det kun for det 17. århundredes vedkommende, at Ramsings materiale var anvendeligt. For middelalderens vedkommende, og specielt i forbindelse med Roskildebispens jordebog, ønskede han nye undersøgelser.¹²

Ramsings metode

Ramsings udgangspunkt for sit arbejde med *Københavns ejendomme* var de målebrev, der lå til grund for matriklen 1689, og de samtidige skattemandtal. Udfra dette fik han fremstillet et matrikelkort, der så igen blev udgangspunktet for hele hans arbejde med at rekonstruere de københavnske ejendomsforhold tilbage i tiden. Han gik ud fra følgende aksiomer, der skulle gøre hans arbejde sandsynligt:

»Erfaringer fra nyere Tider, hvor *Målebrevene og Kort* gør det muligt nøje at aftegne de enkelte Grunde, viser, at Grænserne mellem Grundene og navnlig Grænserne mellem deres Gadehuse bevares med stor Sejhed. Indenfor den enkelte Grunds ramme kan Udparcelleringer finde Sted, langt sjældnere med Nabogrunde, og disse Transaktioner kan sædvanlig konstateres. Kun de store Katastro-

fer, som Ildebranden af 1728, kan, når de medfører Forlægninger af Gadenettet, virke revolutionerende på Grundinddelingen, men hvor *Gaderne bevares uforandrede*, vil også langt den overvejende Del af *Grundene bevare deres gamle Grænser*, trods Husenes Brand«.

Det er kun rimeligt, at disse hovedlinier for udviklingen også har gjort sig gældende i de ældre tider, ja man er sikkert berettiget til at antage, at uforanderligheden af grænserne har været endnu større i ældre tid end senere.

Med alle de holdepunkter, som kirkernes og andre institutioners jordskyldsgrunde giver, må det være muligt i hvert fald i hovedtrækkene at kunne *fordele grundene* i jordebogen på de grundejendomme, som kendes i en senere tid.«.¹³

Der er ikke et gran af historisk ræsonnement i disse linier. Ramsings interesse for gadelinierne har vi allerede bemærket, og det er tilsyneladende den, der giver ham sikkerheden til at sige, at ejendomsgrænserne ikke ændrer sig. Den værste del af hans argument for uforanderlighed er imidlertid helt på det ukendtes grundlag: Han mener, at i den periode, hvor vi kender mindst til grundene, er uforanderligheden størst; med andre ord, København i middelalderen var et spejlbillede af København i 1700-tallet. Derfor var det også nemt for Ramsing at udarbejde sit kort over ejendomsforholdene i 1377 ved at gå frem efter karréerne. Det var sådan, at Ramsings nærmeste forbillede, Berggreens karréopmåling fra 1886, havde fungeret.

Ramsings historisk-topografiske undersøgelser

Ramsing startede sit arbejde med en række artikler i *Historiske Meddelelser om København* i årene fra 1904 til 1910.¹⁴ Her byggede han, foruden på sine egne arkæologiske iagttagelser, i høj grad på de optegnelser, som Rosenkjær havde foretaget. Det var også i al væsentlighed dette materiale, der gik igen, da han i 1940 udgav det værk, der for de følgende 50 år har stået som det centrale i beskæftigelsen med Københavns middelalder, *Københavns Historie og Topografi i Middelalderen*. Men dertil kom så de lister, der skulle beskrive

ejerforholdene for Københavns ejendomme kvarter for kvarter, karré for karré, matrikelnr. for matrikelnr. Disse skulle i sammenhæng skabe et billede af byens topografi og ejendomsforhold fra senmiddelalderen og frem til den store brand i 1728. Dette arbejde udmøntede sig i *Københavns Ejendomme*, der mellem 1943 og 1996 udkom i 9 bind – ét for hver af kvartererne i den middelalderlige by. De første 4 bind nåede Ramsing selv at udgive, de resterende har skiftende udgivere tilrettelagt – de seneste er trykt i manuskriptform. Det fremgår af disse senere udgivelser, at der ikke er blevet foretaget nogen særlig kontrol af, om materialet var i overensstemmelse med kildernes udsagn, men da dette har en ganske betydelig indflydelse på, om det overhovedet er muligt at anvende Ramsings indsamlede materiale, vil der i det følgende blive givet nogle eksempler på, hvorledes Ramsing selv konstruerede sig frem til de oplysninger, som han fremlagde som data.

Ramsing og Roskildebispens jordebog

Københavnslisten af Roskildebispens jordebog er en af de væsentligste kilder til Københavns historie i middelalderen.¹⁵ Den indeholder først og fremmest en liste over alle de ejendomme i byen, som biskoppen får afgift af – for de første 136 inkluderer det jordskyld – dernæst de dokumenter efter hvilke byens aftaler med biskoppen fungerer (stadsret, rådmandsed og den særlige troskabsforpligtelse efter oprøret i 1296). Som tilføjelser følger nogle lister over lejeindtægter af nye ejendomme fra 1402, en liste over andre lejeindtægter (lidt tidligere end 1402) og en liste over alle de former for afgifter, som byen og borgerne skal erlægge.

Ramsing har på et meget sandsynligt grundlag dateret listen til 1377 – udfra de kilder til byens historie, vi i øvrigt kender.¹⁶ Listen over de afgiftspligtige ejendomme rummer 560 indførsler, der hver angiver navnet på en person eller en institution med angivelse af, om det drejer sig om en gård, en grund eller en jord. Grunde og jorder kan tilsyneladende være beboet på forskellig vis. Somme tider angives der en lejer eller forpagter, og visse steder antydes der en placering af ejendommen. En streng tolkning af begreberne gård, grund (toft) og jord er umulig – det samtidige brevmateriale viser det klart: Grunde omtales som gårde, gårde kan bestå af 4 boder – eller man kan benytte sig af alle tre begreber i samme brev.

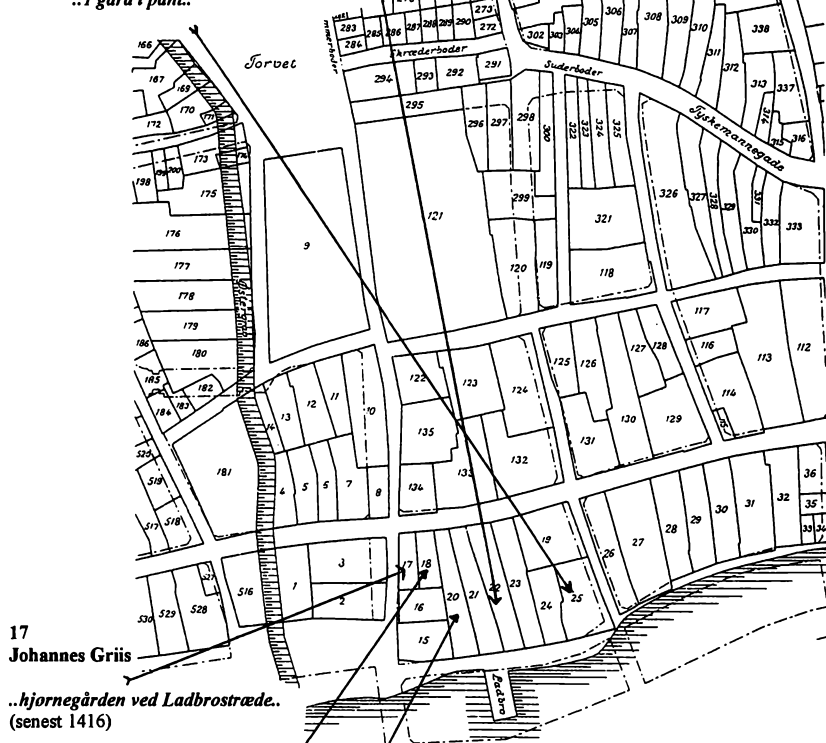
22
Hermann Kerndorp

...nærved Ladbro.. (1377)

...grund ved vandet liggende ved Johannes Quaaaz's mod vest tilstodende gård.. (1383)

25
Johannes Quaaaz

...i gård i pant..

17
Johannes Griis

...hjørnegården ved Ladbrostræde..
(senest 1416)

18
Sven Øthensson

...grund beliggende ved Nicolaus Griis' mod syd i Ladbrostræde
(senest 1416)

20
Antvorskov Klosters Gård
...[Antvorskovs] klostergods liggendes ved Ladbro..
(1407)

Roskildebispens Jordebog er hverken et puslespil eller en matrikelbog. Det er en oversigt over bispens indtægter, og den skal derfor ikke rumme samtlige byens grunde, men kun dem, han får indtægter af. Kapitlet ved Vor Frue kirke er en af de institutioner, som Roskildebispens har givet immunitet fra alle afgifter allerede 100 år før jordebogen, så kapitlets gods kan ikke indgå i denne liste. Derfor er det heller ikke en liste over alle byens grunde – men blot over dem, der betaler en afgift til bispen. Det er det første problem, at Ramsing overser dette. Det næste opstår ved, at Ramsings kendskab til ejendomsforholdene indenfor den katolske kirke kommer til kort. De meget skarpe skel mellem altergods, kannikegods og fabricagods (kirkens bygningsfonds ejendomme) vælger han at overse, og igennem de følgende århundreder lader han kirkegods af enhver beskrivelse flyde rundt mellem de forskellige institutioner for derved at kunne fastholde konservatismen i ejendomsudviklingen: Engang kirkegods, altid kirkegods på samme sted. Et citat, der fanger retningen i Ramsings tanker om kirkegods ligger i det følgende, der omhandler hans grund nr. 90 i Roskildebispens jordebog: »Den er Roskilde Klosters jord, der også siden var klosterejendom, idet Esrum 1470 tilskødede Lunds Domkirke den. Vi ved ganske vist ikke hvorledes den er kommet fra Roskildeklostret til det i Esrum«. ¹⁷ Nedenfor skal vises et eksempel på, hvorledes Ramsing får konstrueret altergodset for Skt. Andreas-alteret i Vor Frue kirke.

Rekonstruktionen af grundene i 1377

Den bedste måde at vise, hvad Ramsing gør med oplysningerne i Roskildebispens jordebog, er at følge hans opbygning af rekonstruktionen fra første linie i listen og første grund på hans kort for at kontrollere, hvad han egentlig foretager sig. Allerede i første linie er vi i problemer: Han vælger som startpunkt noget, som vi ikke tror findes længere: »Østergrav«. ¹⁸ Denne grav, som han selv henvi-

Udsnit af Ramsings kort over Københavns grunde i 1377. Vi ser her Ramsings tolkning af Ladbros og Ladbrosrædes placering, og de kilder, han henholder sig til, er angivet. Bemærk den måde, som grundene er blevet nummereret på – hvor "Østergrav" kan være udgangspunkt ved grund nr.1, men ikke længere eksisterer nærmere det nuværende Nytorv. Ud over de angivne kilder findes der meget få kildebælæg for placeringen af grundene i denne del af byen.

ser til Clemensstaden, og dermed til 1100-talsbyen, anser Ramsing i denne situation for at være åben og af en sådan betydning, at den kan fungere som udgangspunkt for hans »matrikulering«. Den er på hans kort åben ud mod stranden, men to karréer højere oppe er den tilsyneladende blevet dækket til – for her meddeler han senere, at husfacaderne vender ud mod det senere Nytorv¹⁹ – og man har nok så nydeligt grunde og gadelinier ud til til både Gammeltorv og Vestergade på steder, hvor graven skulle gå! I øvrigt beslutter han allerede i 1910, at Østergrav er den sandsynlige sognegrænse mellem Skt. Clemens og Vor Frue sogne og derfor også en grænse, der har indflydelse på, hvordan de enkelte grunde optegnes i listen. De nyere arkæologiske undersøgelser af graven tyder på, at graven er blevet fyldt op med voldfylden langt tidligere (se Skaarup, nedenfor).

Herefter bevæger han sig i een retning for at fylde karreér ud, for derved når han frem til den grund, som benævnes *Byens*.²⁰ Herfra skal han så bare nå tilbage til grund nr. 17. Det er nemlig den første – og én af de få, som han har en kilde til. Det interessante er, at man også kan tælle 17 grunde frem til denne fra det sted, hvor han har placeret den vestlige del af byens voldgrav; overskriften på listen fortæller nemlig, at første afsnit omhandler de jorder, der ligger mod vest i byen ved graven – og nær ved havet. Han har altså formentlig også rekonstrueret dette stykke ud fra behovet for at nå frem til nr. 17 – for der er intet kildemæssigt belæg for nogen af grundene på dette stykke før o. 1500.

Ladbrostræde

Med grund nr. 17 synes Ramsing at få fastere grund under fødderne, for Vor Frue kirkes sjælemessebog omtaler hjørnegården ved Ladbrostræde, men noget belæg for grundens form og størrelse finder vi ikke umiddelbart.²¹

Ladbrostræde optræder netop for første gang overhovedet med denne og den næste grunds nævnelse; men er strædet det tidligste Kompagnistræde eller den nederste del af et stræde til stranden? Ramsing angiver selv denne sidste løsning på side 12 i *Københavns Ejendomme III, Snarens Kvarter*, hvor Rådhusstræde fra Kompagnistræde til Nybrogade 27/10-1419 omtales som Lathbrostræde,²² mens han på side 11 samtidig fremlægger »beviser« for, at Ladbro-

stræde er det tidligste navn for Kompagnistræde; dette sker ved hjælp af indførslen i sjælemessebogen. De to indførsler daterer Ramsing til ca. 1416 – men han glemmer, at denne datering kun gælder skriverhånden, ikke gaverne. I 1520 har begge de to omtalte gårde været i borgerligt eje igen, men er på forskellig vis (som Ramsing heller ikke helt kan gøre rede for) vendt tilbage til Vor Frue kirke – mere specielt til kirkens bygningsfond. Og her sker det, som ifølge Ramsing aldrig sker: De to grunde – med matrikelskel – bliver vendt 90 grader, så de to ejendomme fra en orientering mod Kompagnistræde nu begge orienteres mod det nuværende Rådhusstræde.²³ De to gårde omtales i sjælemessebogen henholdsvis som liggende *mod syd i Ladbrostræde og som hjørnegården ved Ladbrostræde*. Ladbrostrædes øst-vestorientering har Ramsing fra Oluf Nielsen, der også forsøgte at placere den ud fra sammenhængen mellem Roskildebispens jordebog og de senere breve.²⁴ Ifølge Nielsen burde Ladbrostræde dog munde ud i Ladbro; Ramsing får med sin rigide matrikelrekonstruktion Ladbro til at ligge midt ud for en husrække på stranden.²⁵

Hvor ligger Ladbrostræde så? - og hvorfor ligger Ladbroen ikke udfor en gade - Ladbrostræde, for eksempel? For Ladbroens placering vedrører også en række senere grunde, hvor Ramsing ikke kan gennemføre sin læsning: To grunde beskrives i Jordebogen eller i andre kilder som liggende nær Ladbroen. Det drejer sig om nr. 20, Antvorskovs Klosters Gård, og nr. 22 Herman Kerndorps gård. Og netop nr. 22 viser, at Ramsing ikke læser kilderne godt nok, for det viser sig, at i 1383 ligger Hermann Kerndorps gård *ved Johannes Quatz's gård mod vest tilstødendes*²⁶ – og Johannes Quatz er ifølge Ramsing nr. 25, 3 grunde længere mod øst.²⁷

Usikkerheden om Ladbrostrædes placering og forløb giver altså også usikkerhed for efterfølgende identifikationer af grunde. Vi skal helt frem til Ramsings nr. 82 for at finde en grund, hvor der decideret kan diskuteres en lokalisering. Det sker med en Sorø klosters jord ved Nikolaj kirkegård – som Ramsing prompte kæder sammen med den grund, som Roskildebispen i 1298 gav til klostret, og som blev udgangspunktet for lokaliseringen af Østergård (se Frederickson, nedenfor). Da vi imidlertid hverken er i stand til at lokalisere Østergård eller kan få Ramsing til for alvor at placere grunden i nærheden af *havet ved muren* – han lægger den tværtimod

vest for sin Østergård – så bliver også denne identifikation ganske usikker.²⁸ Det eneste sikre i hele Ramsings behandling af materialet er, at han er sikker på, at Roskildebispens mænd har optegnet stort set alle grunde i byen – og at de er gået frem karré for karré, som man ville have gjort ved en optælling i hans egen levetid.

Der er altså en overvældende grad af gætterier, usikkerhed, skjult indarbejdning af andres resultater og fejllæsning allerede i de første forsøg på at identificere ejendommene i 1377. En opgørelse af kildegrundlaget for første kapitel i Roskildebispens liste – fra det område, hvor han modtager jordskyld – viser, at placeringen af 110 af de 136 grunde overhovedet ikke kan verificeres kildemæssigt. 11 er kædet sammen med kilder, der er senere end 1496, altså mere end 100 år yngre. Tilbage er 15 grunde, hvortil han knytter samtidige kilder, eller kilder, der ligger under 80 år senere – og langt færre kan reelt lokaliseres. Kun ganske få grunde er ikke konstrueret ud fra den langt senere 1689-grundtaxt; det viser sig, at Ramsing har givet 106 af de 136 grunde akkurat samme form i 1377 som i 1689 – en lang række af dem er dog sammenlagte i 1377 i forhold til 1689, og derfor større. Derved bliver tesen om ejendommenes uforanderlighed i ældre tid en selvopfyldende profeti. Rekonstruktionen har mere karakter af puslespil end af seriøs behandling af kildematerialet.

Ramsings brug af middelalderkilderne: Anders Siundessøn og Andreas-alterets gods

Hvor Ramsing udelukkende har et middelalderligt brevmateriale at arbejde ud fra, kan hans tolkninger bevæge sig endnu videre væk fra det sikre, metodiske grundlag. Et eksempel, der i sin hjerteskerende tydelighed viser, at Ramsing har skimmet sit kildemateriale for hurtigt igennem og malket det mekanisk for de oplysninger, han ønsker, handler om det økonomiske grundlag for stiftelsen af Vor Frue kirkes Andreas-alter.

Han har her overhovedet ikke taget hensyn til de middelalderlige kilders beskaffenhed. Han anser således tilsyneladende Vor Frue kirkes sjælemessebog for at være én, konsistent kilde, i stedet for at se den som den er: En liste, der er opstået over lang tid, som en evighedskalender, til hvilken der hele tiden føjes nye noter.²⁹ Der er ingen sammenhæng mellem de enkelte indførsler.

Væbneren Anders Siundessøn omtales i sjælemessebogen under 31. juli, hvor der er noteret, at han dør i 1390, at han har grundlagt kirkens Andreas-alter, og at han har en årtid for visse særlige gaver.³⁰ Den næste indførsel i sjælemessebogen, som vi kender den i dag, handler om 3. august, hvor *domina Margareta Gerikes* har givet 2 boder til kirken både for sin egen og for sin *førnævnte* ægtefælles årtid. Dette *førnævnte* leder Ramsing tilbage til Anders Siundessøn, i stedet for til den Gerike, hvis navn lægger sig til fru Margaretas. Derved skulle det uhyre sjældne være sket – at man i en sjælemessebog henviser mellem indførslerne som var det en fortløbende beretning.

Men nu ved vi fra andre kilder, at Kirsten Absalonsdatter Ulfeldt – Roskildebispens niece – var Anders Siundessøns ægtefælle, og at hun overlever ham. Vi ved, at Anders Siundessøn optræder sammen med sin svoger, hr. Jens Absalonsen, der er høvedsmand på Københavns slot i 1389, som vidne i breve fra Roskilde, men af hans jordegods har vi kun kendskab til, hvad han ejer på Fyn og Lolland.³¹ Ikke desto mindre mener Ramsing, at Margareta Gerikes var Anders Siundessøns ægtefælle, og at hun først senere ægter »*en vis Gerike*« .³² Margaretas gave ses alligevel af Ramsing som det gods, som Anders Siundessøn skulle have givet til stiftelsen af Andreas-alteret, selv om det i så fald måtte have været stiftet efter Anders Siundessøns død i 1390.

Men søger man så Margareta Gerikes i det øvrige kildemateriale, så ser det ud til, at hun lever næsten et århundrede før Anders Siundessøn: I Præsten Hintze Bagges testamente, hvor der uddeles gaver til samtlige Københavns kirker og gejstlige stiftelser,³³ står *Margarete relicte Gericæ* først blandt de verdslige modtagere – både som en af de største modtagere – og før dem, der benævnes som *familia*. Med hendes tilstedeværelse her må vi nok tilbagedatere Margareta Gerikes til testamentedatoen, 9. december 1304. Så de to boder, som hun gav kirken, og som Ramsing tillagde Andreas-alteret, hører ikke til det gods, som Anders Siundessøn gav. De har aldrig haft noget med dette alter at gøre, men har formodentlig ligget til byggefonden.

Årsagen til, at Margareta Gerikes to boder blev lagt på den parcel, der hedder Vester Kvarter, matr. nr. 176-77, 182A efter Ramsings rekonstruktion af 1689-matriklen, var Anders Siundessøns grund-

læggelse af Andreas-alteret, koblet sammen med det forhold, at hr. Anders Andersen, alterets vikar, i 1496 havde en gård, som Ramsing placerede på denne grund. Læser man imidlertid det brev, som Ramsing her henviser til,³⁴ vil man finde, at der henvises til gårde i Kattesundet, hvoraf hr. Anders Andersen er den nordligste. De to boder er imidlertid på Ramsings kort over 1689-»matriklen« blevet placeret i Mikkell Bryggers Gade, så heller ikke her kan Ramsings læsning af kilderne eller hans rekonstruktion siges at være troværdig. Endelig er det også et spørgsmål, om ikke gården er Anders Andersens egen, snarere end at han residerer i en af alterets gårde.

Ikke alene har det her vist sig umuligt at fastholde Ramsings konstruktion af besiddelsesforhold tilbage gennem middelalderen til tiden omkring jordebogens nedskrivning. Det har også vist sig, at Ramsings konstruktioner skjuler uendeligt mange metodiske og kildekritiske problemer og fejl. Ramsing har hverken kontrolleret sine kilder eller de sammenhænge, som han benytter dem i. Derfor er der ikke blot alvorlige problemer i den måde, hvorpå han har rekonstrueret ejendomme ud fra Roskildebispens jordebog. Der er generelt problemer med hans læsning og tolkning af de middelalderlige kilders indhold. Og når man kommer til tider, hvor kilderne flyder rigeligere, som i tiden mellem 1500 og 1660, bliver situationen absolut ikke mere betryggende.

Adelslisterne

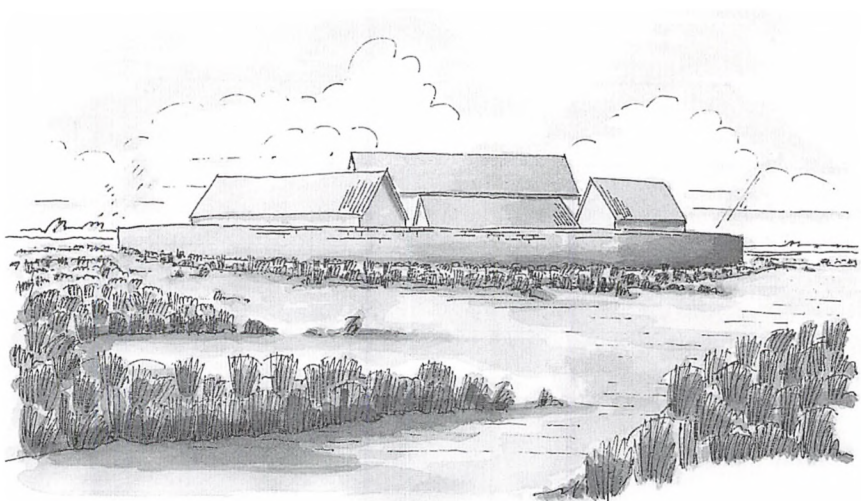
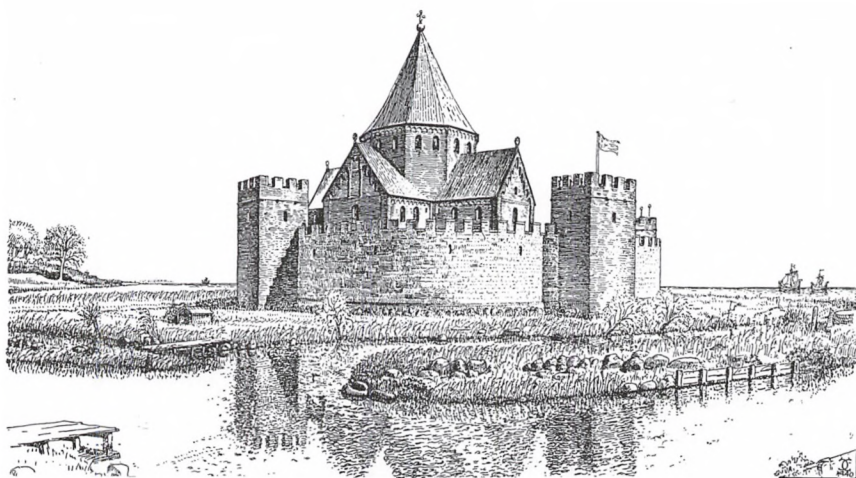
I senmiddelalderen og ikke mindst efter reformationen anskaffede et stort antal adelige sig en bolig i København, så de havde et sted at bo under herredagene, eller så de kunne varetage deres stillinger i den voksende centraladministration, ved hoffet eller i flåden. Disse adelige var fritaget for skat, så den byrde, der var pålagt de almindelige borgere, blev naturligvis større, jo flere adelsgårde der kom i byen. Derfor gik der ved en række lejligheder også kongelige breve ud til byens adelige grundejere, at kongen ønskede, at de bidrog til vedligeholdelsen af byens befæstning på samme måde som alle andre, der boede i byen. Listerne over, hvem der udgik breve til, er bevaret i 3 tilfælde: Den første liste er fra lige efter 1550 og optæller 130 adeligt ejede gårde, den anden fra 1581 har 122 gårde, og den sidste fra 1645 har 51 gårde.³⁵ Den danske adels lyst til at yde et bidrag til Københavns befæstning er i øvrigt ringe: I 1581

giver 50 adelige tilsagn om at give et års husleje til befæstningen – ud af 122; i 1645 vil 17 af 51 adelige yde hjælp – resten er fraværende eller undskylder sig.³⁶

Disse lister anvender Ramsing til at identificere ejendomme i København til trods for, at de overhovedet ikke indeholder nogen lokaliseringsangivelser. Kun listerne fra 1581 og 1645 har en simpel inddeling efter kvarterer. Men de adelige personers blotte tilstedeværelse i byen giver ham anledning til overordentlig vidtløftige rekonstruktioner af ejendomsforhold, arveforhold og lokaliseringer.

Et tydeligt eksempel på Ramsings rekonstruktionsmetode kan aflæses af det følgende eksempel, der handler om ejendommen Strand Kvarter, matr. nr. 30, 43-44 efter 1689-»matriklen«. ³⁷ Det starter i og for sig lovende, fordi grunden har været i den magtfulde Thott-families eje i senmiddelalderen, hvilket har affødt adskillige breve, der kan føre ejendommens historie frem til 1. august 1530, hvor grunden ved arv kommer til Tyge Mogensen Krabbe til Bustrup og Anne Nielsdatter Rosenkrantz. Fru Anne er den længstlevende og dør 22. april 1550, og her begynder Ramsing sin konstruktion: Som rimeligt er, regner han med, at ejendommen går i arv til sønnen, Erik Tygessøn Krabbe til Bustrup. Denne optræder da også i den få år senere udskrevne liste over adelsmænd med ejendom i København, men der er ingen mulighed for at kontrollere, om det er netop denne ejendom, som han ejer eller bebor på dette tidspunkt. Det ville kunne sandsynliggøres, men det kan Ramsings næste skridt derimod ikke: Han lader nemlig ejendommen gå videre efter Erik Krabbes død i 1564 til dennes søster Olive Tygesdatter Krabbe, enke efter Iver Lykke til Buderupholm, fordi ejendommen efter Ramsings mening i 1581, da næste adelsliste bliver udskrevet, ejes af Mourids Stygge til Holbækgård, gift med fru Olives datter Anne Iversdatter Lykke, som imidlertid i adelslisten er opført under Frimands Kvarter, ikke under Strand Kvarter. Derfor må vi selvfølgelig formode, at Mourids Stygge har sin gård i dette kvarter, selvom der naturligvis kan være rod i byens lister, eller fejlskrivninger, når de kommer til kancelliet. Men Ramsings meget sikre beskrivelse af ejerforholdene bygger i virkeligheden på meget store usikkerheder – som det da også ses, da han som næste ejer i 1590 må placere den slægten ubekendte Niels Krogmager. Et mere

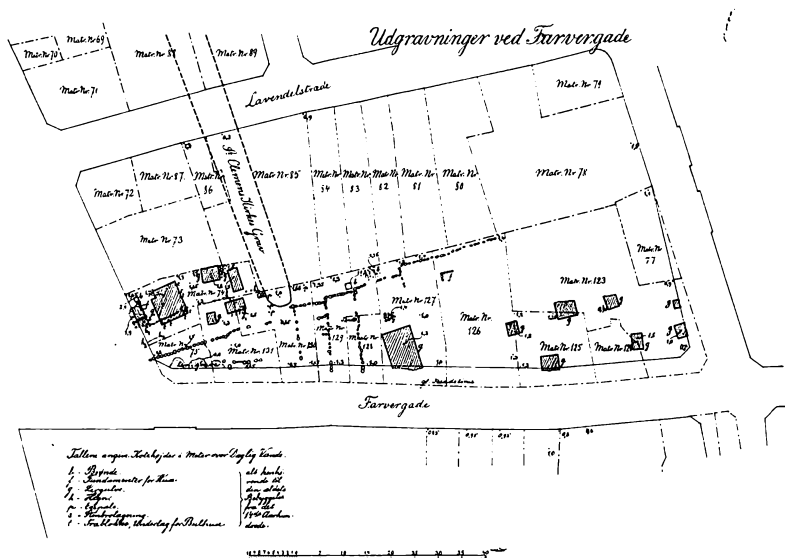

Charles Christensens rekonstruktion af Københavns slot efter Ramsings anvisninger – stillet overfor den rekonstruktion, som Københavns Bymuseum nu foreslår. Tegning af Line Glargaard.

simpelt eksempel finder vi i Frimands Kvarter matr. Nr. 102 i den gård, der udlægges til enken efter Albert Oxe til Nielstrup, Sidsel Jørgensdatter Urne i 1578. Hendes nye mand, Frederik Hobe, er på listen over adelige, der bør betale til befæstningen 1581, og Ramsing placerer ham straks i Købmagergade; men det er under Strand Kvarter, han er opført i listen!³⁸

Således bliver disse lister over adelsmænd med gårde i byen brugt på en fuldstændig hensynsløs måde af Ramsing, når han benytter familierelationer til at identificere ejere. Det gøres uden at der overhovedet er noget belæg for, at det drejer sig om den konkrete ejendom - eller en ejendom i det angivne kvarter. Resultatet er, at de op til 130 angivelser af ejerforhold i listerne over adelsmænd og -kvinder med gårde i København fra o.1550, 1581 og 1645 bliver værdiløse, og afvisningen af dette materiale giver huller i de enkelte matriklers historie på op til 100 år, for hans henvisninger til listerne over adelens gårde er ofte de eneste vidnesbyrd, han henviser til. Kildeværdien af Ramsings registreringer i disse mange tilfælde er minimal i anden end statistisk sammenhæng.

Ser vi på den normale længde af ejerforholdene i forhold til sikkerheden for, at henvisningen drejer sig specifikt om det pågældende matrikelnummer, eller på det kronologiske spring til forrige eller næste henvisning, bliver Ramsings henvisninger af denne type særdeles usikre. Det er her nødvendigt at bemærke, at hvor man f.eks. i studier af det middelalderlige adelsgods netop arbejder med rekonstruktion af ejerforhold ved at undersøge arvegangen, så bliver metoden meget mere usikker, når det drejer sig om byforhold, fordi både bønder, borgere, gejstlige og adelige har mulighed for at erhverve byejendomme, og fordi omsætningen af byejendomme på adelige hænder i 1500-tallet ser ud til at være endnu hurtigere end den, der forekommer ved adeligt landgods. At man i byen har problemer med at følge med, illustreres også af adelslisterne, for her forekommer flere gange ejere, der er afgået ved døden flere år før listernes affattelse. Således ses det i Klædebo Kvarter, matr. nr. 144-146, at Iver Lunge til Asserstrup, der er død 1570, stadig står på listen over adelsmænd med gårde i 1581. Her er han tilmed indskrevet under Købmager Kvarter, og hans efterleverske er ikke med i listen overhovedet.³⁹

H. U. Ramsings tegning fra 1909 af de fund han havde gjort ved et større jordarbejde i Færværgade. Det er tydeligt, at kun skelgrænsen mellem grundene i Lavendelstræde og i Færværgade viser et sammenfald mellem de udgravede stenrækker og matrikelkortet. For de enkelte grundstykker viser det sig netop, at de stenrækker, som Ramsing her tolker som matrikelskel, ikke falder sammen med de matrikelskel, han rekonstruerer ud fra 1689-matriklens oplysninger (Hist. Medd. om Kbh. II, 1909-10, p. 490, fig. I).

"Findekunst" og "nøjagtighed"

Således hober et utal af fejl sig op i ejendommenes ejerlister. Hver for sig er de ikke katastrofale, men jo flere man finder, desto mere usikker på Ramsings arbejde må man naturligvis blive. Når Anne Andersdatter Galt bliver til Anne Jacobsdatter Galt lyder det ikke af så meget, men det er en af de fejllæsninger, som viser, at Ramsing også har været temmelig skødesløs i sine identifikationer af de adelige ejere og sin i omgang med adelshåndbøgernes stamtavler. Kildehenvisningerne viser en tilsvarende skødesløshed – somme tider skal man lede længe efter dem, eller de udviser fejl, der klart kan henvises til, at heller ikke Ramsing har været i stand til at dechiffrere sine egne notater. De minimale papirlapper i en tilsvarende skrift, som man finder i hans arkiv, gør det forståeligt, hvorledes en

lang række fejl kan være opstået. Akkumulationen af sådanne fejl, kombineret med de metodiske defekter i Ramsings arbejde, gør derfor, at Københavns ejendoms historie for perioden før anden halvdel af det 17. århundrede må bygges på et andet grundlag.

Ramsings holdninger til sit stof

Ramsings forsvar overfor kritik var generelt, at han havde ret. Modtagelighed overfor andres tolkninger og idéer var ikke generalens stærke side. Indvendingerne mod *Københavns Historie og Topografi i Middelalderen* blev afvist. De andre havde ikke behersket topografien:

»Jeg derimod har udnyttet Konsistoriums arkiv... Derved er det lykkedes mig at tidsfæste et stort antal af byens gårde og fastslå deres ejere helt tilbage til reformationen og noget tidligere, og at stedfæste dem, således at byens gader og stræder matrikelnummer efter matrikelnummer får deres gamle befolkning. Derved er det også blevet muligt for mig at inddrage de middelalderlige skøder, ... og sluttelig Roskilde biskops jordebog, der for Københavns vedkommende kan tidsfæstes til 1377 på fuldt betryggende måde i byens topografi.«... »Jeg bygger i udstrakt grad på tilbageslutninger og kombination, men jeg citerer ret sparsomt fra det litterære materiale og holder mig næsten helt til kilderne og de foreliggende originale diplomer...«⁴⁰

Ramsings holdninger står fast fra tidlig tid. Hvad han mente i 1910, mente han stadig i 1940. Men når man begynder at undersøge enkeltproblemer, kan man alligevel skelne lag i hans udarbejdelse af stoffet; det er ikke altid, at nye erkendelser på ét felt bliver ajourført i andre. Dette fremgår f.eks. i forholdet mellem hans arbejde med at kortlægge Roskildebispens Jordebogs Københavnsliste 1377 og undersøgelserne af Frue Kirkes institutioner og deres ejendomme omkring 1520.

Ramsings arbejder er kompendier. Der er ingen centrale teser, der gælder for hele hans værk. Der er store ophobninger af data, bear-

bejdet af ham selv og videregivet til os i tolket form, efter at mellemregningerne er kastet bort. Det er en af Ramsings skødesynder. Han vil have presset alt ud af kilderne til sit særlige formål, såvel når det gælder personer som ejendomme; men kilderne kan ikke altid bære hans tolkning – og han forklarer ikke, at det, han har lavet, er en konstruktion. Når hans konstruktioner bliver til rekonstruktioner, er det til gengæld med manér. Det ses ved hans rekonstruktion af Absalons borg, der tog udgangspunkt i Københavns ældste segl.⁴¹ Det var således ikke på baggrund af det arkæologiske materiale, at det enorme »palatium« blev sat ind. Kun en enkelt, smal mur var til stede i udgravningen, men den kom i Ramsings tolkning til at udgøre den ene væg i det store korsformede anlæg, som i datidens mest betydningsfulde bygningsarkæolog arkitekt Charles Christensens version nærmest kom til at ligne S. Vitale i Ravenna omplantet til en strandholm ved Øresund. På Søborg havde C. G. Schultz netop udgravet et palatium; man kunne fristes til at tro, at når ærkebiskop Eskil havde ét på Søborg, kunne Ramsing ikke lade Absalon i København stå foruden – og det måtte være så grandios som muligt; skønt kritiseret i anmeldelserne i 1940'erne findes rekonstruktionen i al sin uvidenskabelighed stadig i dagens skolebøger.

Konklusion

Ramsings mål med sit arbejde var i første række at give et så topografisk fuldkomment billede af Københavns byudvikling som muligt - som han så det. Det foregående viser, at Ramsing har tolket over kildematerialet på et meget usikkert grundlag, og tolkningerne er af en taknemmelig eftertid, der blev sparet for et enormt arbejde, til gengæld blevet tillagt en autoritet, som de slet ikke kan bære. Men det var Ramsings stil. Man kan sige, at han arbejdede udfra en *horror vacui* i sit arbejde – til større skade end gavn. Derfor er det svært at kritisere Ramsings arbejde på anden måde end netop ved at slå ned på enkelte data, kontrollere dem, kontrollere deres oprindelse og den sammenhæng, de hører hjemme i - og gøre det igen og igen, over en meget bred flade og på mange forskellige niveauer.

Siden *Københavns historie og topografi* udkom, har fornyelsen i studiet af byens historie kun gjort ringe fremskridt; man har henvist til

Ramsings værk såvel i populære som i absolut videnskabelige fremstillinger.

Det var arkæologerne, der tidligst følte, at Ramsings oplysninger ikke svarede til deres virkelighed,⁴² men Ramsings arbejder blev benyttet både som primær kilde og forsvaret mod arkæologers og »faghistorikeres« angreb så sent som i 1996.⁴³ Det har derfor været magtpåliggende at lade kritikken af Ramsing være så detaljeret og metodisk orienteret som muligt, så det blev muligt at vise, hvorledes Ramsing havde tænkt sine rekonstruktioner – og hvorfor de ikke kan stå for den metodiske og kildekritiske prøve.

Behandlinger og anmeldelser af Ramsings værker har en tendens til – efter at kritikken er lagt frem – at prise hans utrolige arbejdsindsats og dens betydning. Resultatet har været, at denne lovprisning har fået karakter af blåstempling af hans arbejde. Det har været intentionen med denne artikel at vise, hvad der skete, når man pillede Ramsings konstruktioner fra hinanden. Med al respekt for en mand, der har præget studiet af Københavns ældre historie gennem nu snart 100 år: Hans arbejde som historiker kan ikke stå for en nærmere prøvelse. Undersøgelser af Københavns historie bør tage afsæt i kilderne, ikke i de konstruktioner som Ramsing byggede over dem.

NOTER

1. Et eksempel gives af Kristiansen, *Den middelalderlige befæstning*, nedenfor.
2. Beretning i Københavns Bymuseum, Arkæologisk arkiv, Nikolaj-kvarteret, KBM 1807. For undersøgelserne stod cand. phil. Kirstin Eliassen og stud. mag. Lisbeth Poulsen.
3. Ramsing, H. U., *Bidrag til det gamle Københavns Topografi, Historiske Meddelelser om København (HMK)*, 2, p. 568f. og fig. 8, p. 562, Kbh. 1909-10.
4. Beretningens p. 8 og 36.
5. Ramsing, H. U., *Københavns Ejendomme 1377-1728. Oversigt over Skøder og Adkomster I-IX*, Kbh. 1943-96.
6. Ramsing, H. U., *Københavns Historie og Topografi i Middelalderen I-III*, Kbh. 1940.
7. Jensen, Chr. A., *Anmeldelse af Københavns Historie og Topografi i Middelalderen I-III, Fortid og Nutid XIV*, 1942, pp. 166-168.
8. Jørgensen, J., H. U. Ramsings Københavns Ejendomme 1377-1728. Nogle bemærkninger i anledning af bd. VIII, Købmager Kvarter, *HMK* 1962, pp. 167-75.
9. Samme p. 168ff.
10. Samme p. 170ff.
11. Samme p. 173.
12. Samme p. 174f.
13. Ramsing, *Københavns Historie og Topografi III*, p. 118.
14. Ramsing, H. U., *Bidrag til det gamle Københavns Topografi, HMK* 1, 1907-8, p. 409-48; *HMK* 2, 1909-10, p. 169-218, p. 489-582; *HMK* 3, 1911-12, p. 40-79.
15. Roskildebispeens jordebog er senest ud-

- givet i Danske middelalderlige regnskaber, 3. rk., 1. bd., Roskildekirkens jordebøger og regnskaber, (Udg.) C. A. Christensen, Kbh. 1956. Københavnslisten findes pp.106-37. Ramsing har anvendt den ældre udgave i Københavns Diplomatarium (KD) (udg. O. Nielsen), I, nr. 93, der igen bygger på udgaven i *Scriptores Rerum Danicarum* VII, p. 103-5. Denne udgave indeholder bl.a. en afskrivningsfejl, der placerede den linie, der egentlig stod mellem Ramsings nr. 253 og 254, som hans nr. 180.
16. Ramsing, Københavns Historie og Topografi, III, p. 116f.
  17. Samme p. 146f.
  18. Ramsings rekonstruktion af byens ejendomme i 1377 findes i Københavns Historie og Topografi III, p. 119-166.
  19. Ramsing, Københavns Historie og Topografi, III, p. 150.
  20. Årsagen til at Ramsing placerer denne grund på det senere Nytorv er, at den derefter har »ligget øde og ubebygget i henved 100 Aar, indtil Byen omkring 1475 begyndte bygningen af sit 3. Raadhus her«. Der er ingen kildehenvisninger til grundens status på nogen tidspunkt. I puslespillet kan han ramme denne grund, fordi han for en gangs skyld ikke fylder hele karré ud, men antager, at Karré 9 og 10 i Vester Kvarter er blevet delte af »Østergrov«.
  21. Vor Frue kirkes sjælemessebog er udgivet som KD II, nr. 1, p. 1-21, med tillæg, rettelser og nye læsninger ved C. Weeke p. 843-47. Grundene i Ladbrogstræde er omtalt under 9. juni (p.12.) og 17. oktober (p. 16f.).
  22. KD I, nr. 101.
  23. Ramsing, Københavns Historie og Topografi, II, p. 53.
  24. Nielsen, O., Københavns Historie og Beskrivelse, I, Kbh. 1877, p.113ff.
  25. Ramsing, Københavns Historie og Topografi, III, p. 144.
  26. Diplomatarium Danicum IV, 2, 330; 22/3-1383; dateringen i KD I, 90 er 6/3-1393.
  27. Ramsing, Københavns Historie og Topografi, III, p. 120.
  28. Der indgår i hans identifikation her så mange ubekendte – Østergårds placering og identifikation med den senere Vingård, en »gammel Mantelmur«, som heller ikke kan tolkes entydigt, foruden tvivlen om placeringen af gaven til Sorø kloster i 1298, at vi heller ikke her kommer på sikker grund.
  29. KD II, 1, Vor Frue kirkes sjælemessebog, er efter udgiverens opfattelse i brug mellem o. 1208 og o. 1438.
  30. KD II, 1, p.14f.
  31. Ulsig, E., Danske adelsgodser i middelalderen, p. 184, 187 og 271.
  32. Ramsing, Københavns Historie og Topografi, II, p. 80.
  33. KD IV, 3; Diplomatarium Danicum, 2.rk. 5, no. 344.
  34. KD IV, 229 og 232.
  35. KD IV, 566; 715-716 og 740; 908.
  36. KD IV, 716 og 908.
  37. Ramsing, Københavns Ejendomme 1377-1728, Strand Kvarter, Kbh. 1943, p. 43f.
  38. Ramsing, Københavns Ejendomme 1377-1728, Frimands Kvarter, Kbh. 1994, p. 132.
  39. Ramsing, Københavns Ejendomme 1377-1728, Klædebo Kvarter, Kbh. 1979, p. 113.
  40. Ramsing, Topografi og videnskab. Nogle betragtninger, HMK 3.rk, 6, 1944-46, p. 453f.
  41. Ramsing, Københavns Historie og Topografi, II, p. 7, 9 og 12. Hans forsvar for rekonstruktionen, Ramsing, Topografi og videnskab, p. 454. Charles Christensens begrundelse for rekonstruktionens form og bemærkninger til kritikken: Topografi og videnskab. Nogle betragtninger, HMK 4. rk., 1, 1947-49, p. 125-30.
  42. Christophersen, A., Arkæologien i København – status og fremtidsudsigter, Årsberetning for Københavns Bymuseum 1983 og Fra Villa Hafn til Portus Mercatorum. Københavns opkomst og eldste udvikling, HMK 1986. Frederiksen, R., Københavns befæstning 1100-1380, Strejflys over Danmarks Bygningskultur, Kbh. 1979 og Skaarup, nedenfor p.
  43. Lindberg, K., Sirenernes stad København, I, p. XVIIIff.

Østergård – En mytes opståen og udvikling

Af Henrik B. Frederickson

Siden 1760 har københavnske historikere og topografer beskæftiget sig med gården Østergård. Den litteratur, der siden 1872 har omtalt gården, har været præget af, at den samme teori er blevet gentaget gang på gang, indtil den til sidst har antaget mytiske proportioner. Østergård, der er blevet fremstillet som en gård eller en befæstning, der kunne være ældre end Absalons borg på Slotsholmen, er siden 1760 blevet lokaliseret til Østre Kvarter og siden 1872 til Vingårdsstræde 6 i Magasin du Nord's karré. Denne artikel vil søge at komme bag om myten om Østergård.

Kildegrundlaget

Mytens omdrejningspunkt er det ældst kendte uddrag af et privat skøde fra København. I 1298 købte Biskop Jens Krag af Roskilde en grund af borgeren Tue Alemsmaag og hans hustru for senere at skænke den til Sorø Kloster.¹ Grunden var beliggende i Nikolaj Sogn *mellem den østlige grøft omkring hans gård og havet, op imod muren*. Skødeuddragets overleveringssituation har dog været af en sådan karakter, at det på baggrund af dets gengivelse i Sorø Klosters gavebog fra omkring 1440 ikke er muligt at foretage nogen entydig fortolkning, endsige foretage en nøjagtig lokalisering af den Roskildebispens gård, der omtales deri.²

I 1872 udsendte Københavns rådstuearkivar O. Nielsen det første bind af *Københavns Diplomatarium*, hvori han gengav den latinske kilde efter samme fortolkning som i ovenstående oversættelse. Efter bindet var blevet trykt må det antages, at han kom i tvivl om, hvorvidt hans gengivelse af kilden var korrekt, for bagest i bindet fremkom han nemlig med en rettelse.³ Han antog her, at kilden kunne oversættes til *mellem grøften omkring hans østre gård og havet, op imod muren*, og at *østre gård* kunne være den Østergård, der omtales i 1328.

I 1328 gav biskop Jens Krag af Roskilde nemlig borgen Havn, byen Havn og den sydlige gård sammesteds, som kaldes

Østergård, samt landbyerne Solbjerg og Serritslev i forlening til sin broder Ingvar Hjort.⁴ Der er bevaret to dokumenter til belystning af denne forleningsaftale, foruden selve forleningsaftalen et inventarium over borgen Havn og Østergård.⁵ Ingen af disse angiver imidlertid, hvor Østergård var beliggende. Det eneste lokaliserende element er, at gården omtales som den sydlige gård – en omtale, der ikke umiddelbart peger i retning af Magasins karré. Forleningsaftalen viser, at gården har haft en vis betydning, idet den øjensynlig omtales på lige fod med både borgen og byen. Den har måske fungeret som avlsgård for borgen; men i lokaliseringssammenhæng kan dette heller ikke bruges.

Fra 1377 findes en sekundær omtale af Østergård i Roskildebispens jordebog.⁶ I denne sammenhæng må brugen af jordebogen siges at være yderst problematisk. Flere forfattere har siden slutningen af forrige århundrede søgt at finde et system i jordebogen, der gjorde det muligt at foretage eksakte lokaliseringer på baggrund af dens oplysninger.⁷ Spørgsmålet er, om dette overhovedet er muligt.

Allerede i 1881 kritiserede A. Heise Oluf Niensens og A. D. Jørgensens bestræbelser på at bruge Roskildebispens jordebog som kilde til byens udseende i 1370'erne: »Ikke en Gang et klart Billede af Stadens Udseende 1370 kan man nu faa ud deraf; det vise Dhrr. selv tilstrækkelig; hvad den ene lægger i Vest, lægger den anden i Øst....«⁸

Heller ikke det hidtil seneste forsøg på at anvende jordebogen - H. U. Ramsings fra 1940⁹ - kan siges at være andet end blot et forsøg på en rekonstruktion af ejendomsforholdene. Han mente, at gennemgangen af bispens ejendomme i København måtte begynde et helt andet sted i byen end A. D. Jørgensen og O. Nielsen tidligere havde hævdet. Trods dette lykkedes det ham dog at placere Østergård nøjagtig det samme sted i byen, hvor A. D. Jørgensen tidligere havde placeret den. Der er således noget, der tyder på, at Ramsings anvendelse af jordebogen ikke er så sikker som hidtil antaget.¹⁰

Ovenstående skulle gerne have vist, at der ikke er noget sikkert kildemæssigt belæg for lokaliseringen af Østergård. Men hvordan er Østergård så alligevel blevet en så fasttømret del af byens tidlige historie?

Mytens udvikling

Opbygningen af myten om Østergård tog sin begyndelse i 1760, da Erich Pontoppidan skrev: »Østergaard, curia australis, quæ dicitur Östrægarth 1328. Synes at have været en særdeles navnkundig Gaard uden for Østerport ved Østergades Ende«. ¹¹ Hvorledes Pontoppidan, der henviste til Ingvar Hjorts forleningsaftale, er kommet frem til lokaliseringen uden for Østerport er uvist. Hundrede år senere skrev Fr. H. Rørdam, antagelig på baggrund af Pontoppidans beskrivelse: »Herved maa dog erindres, at Kjøbenhavn dengang ikke strakte sig længre i Øst end omtrent til midt på Østergade. Yderst laa den saakaldte Østergaard, en anseelig Ejendom, der tilhørte den roskildske Biskop«. ¹²

Dette er grundlaget for mytens opbygning; men det er først efter O. Nielsens udsendelse af første bind af *Københavns Diplomatarium* i 1872, at den for alvor udvikles. Nielsens fortolkning af Jens Krags skøde til Sorø Kloster medførte, at den første omtale af Østergård blev 30 år ældre end hidtil antaget, og gården kom desuden til at ligge i Nikolaj Sogn.

Udgivelsen af diplomatiets første bind resulterede i en opblomstrende interesse for Københavns tidlige historie. Efter dettes udgivelse skrev A. D. Jørgensen samme år om det ældste København i *Aarbøger for nordisk Oldkyndighed og Historie*. ¹³ Hans teori var, at byen København såvel som den befæstning, den lå i ly af, måtte være af ældre dato end Absalons borg. Jørgensen var ikke i tvivl om, at Absalon havde anlagt en ny borg på Slotsholmen, men han mente, bl.a. på baggrund af sin tolkning af Saxos tekst, at der allerede før Absalon havde været en befæstning i tilknytning til byen. ¹⁴ Jørgensen fremstillede denne befæstning som en tilflugtsborg, der havde tilknytning til landsbyen Serritslev, og Serritslev tolkede han på baggrund af Pontoppidan som den landsby, København oprindeligt var blevet udskilt fra. ¹⁵ Om tilflugtsborgen skrev Jørgensen: »Vi finder da også virkelig senere hen en gård i København, der vist med fuld føje kan anses for byens oprindelige midtpunkt, nemlig den såkaldte Østergård... Den nævnes dog alt 1298 og ved denne lejlighed betegnes dens plads temmelig nøjagtigt... Det er uden tvivl den samme, som senere kaldes Vingården...«. ¹⁶ Denne nøjagtige lokalisering blev foretaget på baggrund af Nielsens fortolkning af Jens Krags skøde og Pontoppidans og Rørdams udsagn om Østergårds beliggenhed.

I 1870'erne og 1880'erne udspandt der sig en debat om Københavns opkomst og udvikling i middelalderen mellem historikerne A. D. Jørgensen, O. Nielsen og A. Heise. Østergård blev kun sporadisk berørt, idet såvel Nielsen og Heise var af den opfattelse, at Jørgensen var kommet så tæt på sandheden som muligt. Specielt Heise fandt det ikke videre sandsynligt, at Østergård skulle have været en befæstet gård, endsiige en borg,¹⁷ men Jørgensens lokalisering af gården på baggrund af Jens Krags skøde og Roskildebispens Jordebog stillede han ingen spørgsmål ved, til trods for hans kritik af Niensens og Jørgensens brug af Roskildebispens Jordebog.

For at forstå mytens senere udvikling er det nødvendigt at indtage den historisk-topografiske forfatter L. Boths observationer fra en udgravning i det daværende Hotel du Nords gård i 1873. Under udgravningen fremkom fundamentet til en mur, der udgjorde 120° af en cirkel med en diameter på 32 meter, og som havde en tykkelse på 60-70 cm. Both tolkede fundet som fundamentet til det i byens jordebog af 1496 omtalte tårn *Kringelin*,¹⁸ hvorefter han stillede spørgsmålet, om man i slutningen af det 13. århundrede havde brugt den type teglsten, som fundamentet var opført af. Det er tydeligt hvilken kilde, der har ligget til grund for Boths spørgsmål. Det kan kun være Jens Krags skøde; Both satte altså »muren nærved havet« lig *Kringelin*.¹⁹

I 1901 udkom H. C. Bering Liisbergs *København i gamle Dage*. Heri beskrev han hvorledes kongens foged havde haft sæde på den befæstede gård Østergård, der lå i Vingårdsstræde nr. 6. Denne havde fået sit navn efter sin beliggenhed i forhold til den nærmeste gård inde i landet, kongsgården i Serritslev.²⁰ Jørgensens lokalisering af Østergård dukkede hermed op igen; naturligvis fordi der aldrig var rejst tvivl om den. Kongsgården i Serritslev er den, som Pontoppidan omtalte som »*Curia Erici Regis in villa Serizlaf*« fra 1433 og 1443,²¹ som også O. Nielsen senere accepterede eksistensen af.²²

Saxos beretning om den norske jarl Erling Skakkes angreb på byen, der fandt sted umiddelbart inden Absalons opførelse af borgen på Strandholmen²³ blev i Bering Liisbergs version noget mere farverig: »*Sandsynligvis vare Fjenderne hidlokkede ved Erfaringer fra tidligere Dage om, at der i den fredelige Købmandsby, som blev daarligt forsvaret af den gammeldags Træ-Befæstning paa «Østergaard», maatte være noget at gøre for raske Vikinger*«. ²⁴ Trods kritik levede Jørgensens

teori om den præabsalonske befæstning stadig videre. Bering Liisbergs udgave af historien var Jørgensens teori fra ende til anden. Han fremhævede desuden, som den første efter Jørgensen, at befæstningen på Østergård måtte være af træ. Dette gjorde han på baggrund af Jørgensens udtalelse om, at stenbyggede huse først kom til i Absalons tid.²⁵

Bering Liisberg var naturligvis også nødt til at omtale Boths observation af fundamentet i Hotel du Nord's gårdrum. Han forkastede dog teorien om, at det skulle være *Kringelin*, selvom han antog, at tårnet måtte have været beliggende lige i nærheden. Derimod var han af den opfattelse, at *Kringelin* formentlig havde afløst Østergård som fortifikatorisk element i byens østlige hjørne.²⁶

I 1940 brød H. U. Ramsing med Jørgensens teori om, at Østergård var af præabsalonsk oprindelse. »*Østergaard maa fra sin Oprindelse have været en Bispens Hovedgaard, som fik sit navn, fordi den laa øster for et ældre Anlæg, der sandsynligvis er Bispens anden Hovedgaard i Vester-gade, den oprindelige Kongsgaard Havn*«. ²⁷ Ramsings udsagn om Østergårds alder og opståen skal ses i lyset af Pontoppidans, Nielsens og Bering Liisbergs fremstillinger af Kongsgården i Serritslev. Som det fremgår af ovenstående stillede Ramsing som sine forgængere heller ingen spørgsmål til Jørgensens lokalisering af Østergård; men han mente ikke, at gården kunne være ældre end Absalon.²⁸ Ramsing beskæftigede sig naturligvis også med byens middelalderlige befæstning, herunder tårnet *Kringelin*; dette satte han, som Both tidligere havde gjort, i forbindelse med fundamentet i Hotel du Nord's gård. Hans tolkning var i store træk lig Boths, blot satte han ikke lighedstegn mellem fundamentet og omtalen af muren op imod havet i Jens Krags skøde fra 1298.²⁹

Ramsings undersøgelser af såvel de arkæologiske som de kilde-mæssige forhold vedrørende Københavns udvikling i middelalderen kom til at stå som grundlaget for de næste 56 års udgivelser om Københavns historie i middelalderen. Men myten om Østergård udvikledes fortsat.

I 1975 gengav Hans Stiesdal hele A. D. Jørgensens teori som en mulig forklaring på Østergårdproblemet. Han fremkom tillige med den hypotese, at Østergård og *Kringelin* var et og samme anlæg, idet han gik ud fra, at fundamentet i Hotel du Nord's gård var en mur omkring et arkæologisk ikke påvist tårn: »*Kan »Kringelen« i sin*

oprindelse være et vagttårn, et »specula«, hvis opførelse ligger noget tidligere end borgens ude på holmen?» Stiesdal modificerede dog sin hypotese med et udsagn om, at det kun var muligt at få skabt klarhed omkring problemet Østergård/Kringelin ved en arkæologisk undersøgelse.³⁰

Til gengæld så Erik Kjersgaard i 1980 stort på dette forbehold og gik automatisk ud fra, at *Kringelin* var den befæstede del af gården, der tilsammen med de avlsbygninger, der ikke var lokaliserede, måtte have udgjort et »motte- and baileyanlæg«!

»Går vi ud fra, at *Østergård og Kringelin* var »borgen Havn«, har vi dels løst problemet omkring kongsgårdens beliggenhed, dels konstateret, at man én eller to menneskealdre før *Valdemar den Store* og *Absalon* har indset det fornuftige i at holde skærpet opsyn med det strategisk vigtige og sårbare punkt: overfartstedet til *Skåne*.«³¹ Herefter gik A. D. Jørgensens teori og L. Boths observation af et fundament op i en højere enhed, men Kjersgaards konklusion byggede på Stiesdals hypotese, der ifølge Stiesdal selv kun kunne verificeres ad arkæologisk vej.

Siden Kjersgaards endelige sammenskrivning af mytens to elementer har forskellige forfattere givet udtryk for deres opfattelse: I 1985 gjorde Axel Christophersen rede for den kildemæssige såvel som den arkæologiske situation. Han henviste til Jens Krags skøde som den ældste omtale af Østergård, men han citerede selve diplomariets grundtekst og ikke O. Nielsens rettelse bagest i værkets første bind.³² Grundlaget for mytens opståen var åbenbart gået i glemmebogen, mens myten fortsat levede videre.

I 1996 udkom disputatsen *Sirenernes Stad København*, hvori Kirsten Lindberg gengav Kjersgaards sammenskrivning af mytens to elementer.³³ Lindberg, der ellers i store træk byggede på Ramsing, havde i dette tilfælde valgt at holde sig til den nyere del af traditionen, idet hun her lagde sig tæt op ad Kjersgaards version fra 1980.

Som det fremgår af det foregående, er der aldrig blevet stillet spørgsmål ved lokaliseringen af Østergård, omend gårdens alder har været diskuteret. Til trods for Nielsens, Heises og Ramsings indvendinger med hensyn til gårdens alder fremstod A. D. Jørgensens teori fra 1872 så sent som i 1996 stort set i sin oprindelige form. Ganske vist er Østergård langsomt smeltet sammen med det fundament, som Both observerede i Hotel du Nord's gård, men det-

te nyttilkomne element har kun gjort historien mere troværdig, i og med at det på denne måde har været muligt at kæde de skriftlige kilders sparsomme omtale af gården sammen med arkæologiske vidnesbyrd.

Uden O. Nielsens rettelse i *Københavns Diplomatarium's* første bind var myten formentlig aldrig opstået. Hans rettelse svarer på ingen måde til den form Jens Krags skøde har i Langebeks *Scriptores Rerum Danicarum* eller i *Diplomatarium Danicum*.³⁴ Her fremstår teksten omtrent på samme måde som i *Københavns Diplomatarium* i Nielsens oprindelige version og oversættelsen i *Danmarks Riges Brevve* siger ikke et ord om Østergård. Dog er det muligt i registret til det pågældende bind at finde en henvisning til Jens Krags skøde under opslagsordene *København – Østergård*.³⁵ Selv om Nielsens rettelse øjensynlig var blevet forkastet, har myten om Østergård levet videre i traditionen.

Boths observation fra 1873 har gjort hjørnet af Magasin du Nord ved Vingårdsstræde og Kongens Nytorv til et arkæologisk nøglepunkt i forståelsen af området tidlige udvikling. Dekonstruktionen af myten om Østergård er i 1998 blevet fulgt op af en arkæologisk undersøgelse. Dens resultat har bl.a. været, at det fundament, som Both observerede, ikke kan tolkes som værende middelalderligt.³⁶

NOTER

1. *Diplomatarium Danicum*, 2. række, bd. IV, nr. 284: ...*fundum unum situm ibidem in parochia sancti Nicolai inter fossatum curie sue orientale et mare, iuxta murum...*
2. Det Kongelige Bibliotek. Håndskriftsamlingen, GKS 2485,4^o: ... *inter fossatum curie sue oriental[?] et mare. iuxta murum ...*
3. *Kjøbenhavns Diplomatarium*, I, rettel sesblad: *Side 64 Linie 21 skal vistnok læses curiæ suæ orientalis, altsaa Gaarden Østergaard, der nævnes S. 68 som Biskoppens Ejendom,*
4. KD I, nr. 45: *castrum Hafnense, villam Hafnensem et curiam australem ibidem, que dicitur Østrægarth, ac duo opida episcopalia, videlicet Solbyærgh et Særæslef*
5. KD I, nr. 46.
6. Danske middelalderlige Regnskaber 3. rk. 1. bd., Christensen, C. A. (red.), Kbh. 1956, p. 109: *Item dominus episcopus. i. terram prope Østre gaart.*
7. Nielsen, O. *Kjøbenhavns Historie og Beskrivelse*, bd. I. København 1877, p. 15-16 og Jørgensen, A. D., *Det ældste København. Årbøger for nordisk Oldkyndighed og Historie*. København 1877, p. 281-293.
8. Heise, A. *Det ældste København og den nyere Granskning*. Historisk Tidsskrift 5. række, 2. bd. København 1880-81, p. 555.
9. Ramsing, H. U. *Københavns Historie og Topografi i Middelalderen I-III*. København 1940, bd. III, p. 115-178.
10. Se Karsten Gabrielsen, p. 47, ovf.
11. Pontoppidan, E. *Origines Hafnienses*. København 1760, p. 196.

12. Rørdam, Fr. H. *Kjøbenhavns Kirker og Klostre i Middelalderen*. København 1859-63, p. 240.
13. Jørgensen, A. D., *Det ældste København. Årbøger for nordisk Oldkyndighed og Historie*. København 1872, p. 257-73. Første hefte af Kjøbenhavns Diplomatarium var blevet udsendt i 1870, og udgivelsen af det første bind afsluttedes i 1872.
14. Saxos tekst: Saxonis Grammatici. *Historia Danica*. Recensuit et commentariis illustravit Dr. Petrus Erasmus Müller. Havniæ 1839. Liber XIV, p. 810: *Eodem anne deturbandæ piraticæ gratia Absalon insulam maritiman novo castelli fundamento complexus, exigui munimenti beneficio ingens patriæ præsidium attulit*.
15. Pontoppidan, p. 11.
16. Jørgensen, A. D., *Det ældste København. Årbøger* 1872, pp. 265-267.
17. Heise 1880-81, p. 523 og p. 545-546.
18. KD I, nr. 185.
19. Both, L.. Et udgravet Stykke af Kjøbenhavns Fortid. *Nær og Fjern* nr. 36, København 1873, p. 4-7.
20. Bering Liisberg, H. C.. *København i gamle Dage og Livet i København*. København 1901, p. 6.
21. Pontoppidan, p. 12.
22. Nielsen, *Kjøbenhavns Historie I*, p. 12.
23. Saxo, p. 809.
24. Bering Liisberg, p. 7.
25. Jørgensen 1872, p. 265-266.
26. Bering Liisberg, p. 29-30.
27. Ramsing, bd. III, p. 59.
28. Samme p. 59.
29. Samme p. 10 og KD I, nr. 64.
30. Stiesdal, H.. Absalons borg. Hvidt, K. (red.). *Christiansborg Slot*, bd. 1. København 1975, p. 2.
31. Kjersgaard, E. Byen og borgen Havn. *Københavns Historie* bd. 1 indtil år 1600. København 1980, p. 33-34.
32. Christophersen, A. *København og omegn gennem 6000 år*. København 1985, pp. 109-110.
33. Lindberg, K. *Sireernes Stad København. By- og bygningshistorie før 1728*, bd. I-III. København 1996, bd. I, p. 5.
34. Langebek, J. *Scriptores Rerum Danicarum*, bd. IV. København 1776, p. 523.
35. Danmarks Riges Breve, 2. række, bd. IV, nr. 284.
36. Se Mette Svart Kristiansen. En tidlig middelalderlig bebyggelse ved Kongens Nytorv, nedenfor.

Den tidligste bebyggelse og Absalon

Lige siden Pontoppidan har historikere og arkæologer diskuteret årsagerne til og tidspunktet for Københavns opståen, såvel som byens oprindelige placering. Myten om Absalon som byens grundlægger har kunnet dominere i de populære fremstillinger og skoleundervisningen frem til i dag, selv om allerede Pontoppidan argumenterede for et tidligere grundlæggelsestidspunkt og en organisk opståen som følge af mødet mellem fremmede købmænd og lokale bønder og fiskere.

De skriftlige kilder til byens opståen er magre. Kendtest er Saxos historie om borgens grundlæggelse i 1167 og om Absalons jagt på sørøvere i årene umiddelbart efter. Det er denne beretning, der mere end noget andet har givet Absalon æren som byens grundlægger. De håndgribelige beviser – udgravningen af Absalons borg under Christiansborg i begyndelsen af 1900-tallet – forstærkede naturligvis denne holdning, der i byens dagligdag allerede i 1800-tallet havde givet sig udtryk i »Bissens Gipsbisp«, der var opstillet i byens råd- og domhus på Nytorv. I dag udtrykker rytterstatuen ved Højbro den samme vedholdenhed til grundlæggelsesmyten. Over for sådanne manifestationer har den lærde verdens tvivl og søgen efter andre forklaringer til tider måttet melde pas.

Det er også i Saxos beretning, at byens navn første gang optræder - i sin latinske form *Portus mercatorum*. Siden kan vi følge Absalons aktiviteter i forbindelse med byen ved de pavelige bekræftelser på hans besiddelse af København og dets opland og i hans gave af dette gods til Roskilde bispestol. Hvorvidt han har haft ret til at overdrage godset til kirken er måske tvivlsomt. Vi kender nemlig ikke til et kongeligt gavebrev til Absalon. Det er betegnende, at hverken Absalon eller Roskildekirken søger at få et sådant kongeligt gavebrev bekræftet, hvorimod Absalons og de senere Roskildebispers aktuelle besiddelse af borgen og jordegodset omkring den bliver stadfæstet i stadig nye adkomstdokumenter (dvs. dokumenter som skal bekræfte en ret til ejendom) ved paveskifterne. Har Absalon overhovedet haft ret til at overdrage dette gods til bispestolen?

Spørgsmålet er interessant, men akademisk; den historiske realitet er en anden. Vi kan blot se på den lokale magtudøvelse i tiden efter 1167: Absalons familie leverede Sjællands bisper, Københavns byherrer, i næsten hundrede år efter hans død.

Men København har en historie før Absalon. Hvad enten man fulgte Pontoppidan og så en organisk udvikling, som blot blev yderligere fremmet ved Absalons anlæggelse af en borg på strandholmen mellem Sjælland og Amager, eller man med A. D. Jørgensen tolkede Saxos ordvalg således, at der allerede lå en by eller en borg, så har den tidlige by igennem årene affødt mange lærde spekulationer.¹

»Historikerfejden« i 1870'erne og 1880'erne drejede sig i høj grad om disse spørgsmål. Man diskuterede særligt, hvorvidt det var en landsby omkring Vor Frue kirke, der var byens udgangspunkt, eller om det var en bosættelse ved stranden, omkring Skt. Nikolaj kirke eller en eller anden kombination af begge hypoteser. De spredte skriftlige vidnesbyrd kunne dog ikke sige meget om hverken byens opståen eller oprindelige udseende. Her var det de arkæologiske udsagn, der måtte hjælpe os videre.

Da de arkæologiske observationer siden blev sammenfattet af Rosenkjær og ikke mindst af Ramsing, pegede de på det forhold, at man i området syd for Vestergade, omkring Kattesundet mellem Nytorv og Mikkel Bryggers Gade, havde kulturlag uden teglsten. Dette område – kaldet Clemensstaden efter den kirke, som man identificerede her – burde derfor være ældre end Absalons tid, hvor teglstenshåndværket kom til Danmark.

I diskussionen om byens opståen og dens tidligste udvikling er fundet af den strandeng, byen er anlagt på, blevet en væsentlig faktor. Det var allerede Rosenkjær, der i sit værk *Fra det underjordiske København* fra 1906, påviste, at den oprindelige væksthorisont bestod af strandengstørv over store flader. Det vil sige, at der i området, hvor byen blev anlagt, har været store strandenge. Det skulle senere vise sig, at disse strandenges udvikling efter den ældste by var opstået også fik betydning for forståelsen af bebyggelsens udvikling.

Det var på den største af holmene ud for kysten, at Absalon i 1167 begyndte at bygge på den borg, hvis ruiner vi i dag stadig kan besøge under Christiansborg. Det kunne ses af spirerne i tårnen

under murene, at anlægget var begyndt om foråret – et af de første tilfælde, hvor der i den danske middelalderarkæologi blev anvendt naturvidenskabelige metoder. I det hele taget var udgravningerne under Christiansborg mellem 1905 og 1921 det største arkæologiske projekt i byen til dato – og et af dem, hvor den arkæologiske metode blev udviklet. Absalons borg er også i arkæologisk henseende en af de mest sikre kendsgerninger i byens tidlige historie.

Men arkæologien har også vist, at byens historie vil kunne føres endnu længere tilbage. De seneste udgravninger har også givet anledning til at overveje, hvorvidt Københavns opståen kun skyldes ét bebyggelsescenter. På den ene side kan Clemensstaden føres tilbage til 1000-tallet. På den anden side fandt man under udgravningerne på Kongens Nytorv 1996-98 i laget over et tidligt bebyggelsesskel et lille håndtag med vikingetidsornamentik fra overgangstiden mellem vikingetid og tidlig middelalder. Håndtaget, systemet af skelgrøfter og risgærder på stedet kunne derfor tyde på, at der også i denne ende af byen kunne have været en tidlig bebyggelse. Har der under Magasin-karréen ligget en enkelt gård, eller er det den ydre grænse for en landsby eller en strandbosættelse?

De hidtidige udgravninger foran og under Magasin-karréen har ikke afklaret alle disse spørgsmål. Modsat fik udgravningerne under Magasin rammet en pæl gennem teorien om, at der på dette sted havde ligget et befæstet tårn. Denne teori var opstået ved en kobling mellem L. F. Boths tolkning af sine observationer fra 1873 som et stort, cirkulært anlæg og Hans Stiesdals spekulative tolkning af disse udsagn fra 1975. Erik Kjersgaards udvidede version af denne teori fra 1980 betegnede denne befæstning som et *Motte-and-Bailey-anlæg*, hvorved mentes, at et (oprindeligt træ-)tårn var blevet opført på en kunstig eller naturlig bank (»motte«), og i tilknytning hertil lå på en lavere bank befæstningens bolig- og økonomibygning (»bailey«), alt omgivet af palisader og grave. Intet af dette havde rod i arkæologiske observationer. Bymuseets udgravninger under Magasin i 1997-98 kunne ikke verificere Boths observationer; de manglende anlægsspor i undergrunden måtte afkræfte dem. (Se nærmere om teorierne og Østergård-myten, Frederickson, *ovf.*)

For Clemensstadens vedkommende har det også været svært at nå frem til et klart billede af bebyggelsen. Rosenkjær og Ramsing definerede Clemensstaden som det ældste København ud fra fra-

været af tegl i kulturlagene. Den negative definition er ikke holdbar, og en klar identifikation af bebyggelse i Clemensstaden er endnu ikke nået. Ramsing og Rosenkjær registrerede lergulve, men bebyggelsens karakter er stadig uklar. Vi må indtil videre nøjes med at registrere, at man i Clemensstaden har behandlet fisk i sådanne mængder, at de må antages at skulle transporteres videre fra denne lokale bosættelse, som vi i øvrigt heller ikke ved, om vi kan kalde en sæsonplads for fiskere, eller om det drejer sig om en fast bosættelse. Da en vold og en grav bliver lagt omkring området omkring 1150, må vi dog tro på, at den på dette tidspunkt er blevet permanent. I borgerkrigene mellem Svend, Knud og Valdemar har en stormand eller et af kongsemnerne formentlig følt et behov for at sikre positionen ved Øresunds bedste naturhavn.

Befæstningen er derfor et andet væsentligt element i forståelsen af den ældste by. Den rende, som Ramsing under forskellige jordarbejder kunne følge fra Lavendelstræde i sydvest langs Mikkel Bryggers Gades vestside, tværs over Frederiksberggade og bøjende af langs Vestergades inderside mod øst, for til sidst at følge Gammeltorvs vestside under bebyggelsen med retning mod stranden, tolkede han som en møllerende.² Han var selv inde på, at det kunne være en befæstning om den ældste by, men afviste ideen,³ som dog er blevet taget op af flere siden.⁴ Det var derfor et af kerneproblemerne i byens ældste historie, der blev taget op af Bymuseet ved gravningen i Vestergade 7 i 1987. Det skulle også vise sig, at undersøgelsen gav fuldt ud så gode resultater, som man kunne have ønsket, idet Ramsings møllerendeteori nu endelig kunne manes helt i jorden.⁵

Uden for denne befæstning lagdes den kirke, som vi anser for byens første. Skt. Clemens kirke er blevet identificeret med de ruiner, der ligger lige under fortovet på Frederiksberggade, og som til dato kun er blevet undersøgt ved små sonderinger. Til støtte for betegnelsen »byens ældste kirke« står Rosenkjærs iagttagelse af træstolper i bygningens fundament. Dette fik både ham selv og Ramsing til at antage, at der havde ligget en trækirke på stedet. Rosenkjærs identifikation af sporene som en trækirke er imidlertid så usikker, at den må verificeres ved nye udgravninger. Anvendelsen af tegl antyder derimod opførelsen af en kirke i 2. halvdel af 1100-tallet, og Bymuseets fund af en vestforlængelse af kirken fra

midten af 1200-årene i 1991 synes i høj grad at pege i retning af, at kirken på dette tidspunkt allerede var af en vis alder og dermed ældre end byens øvrige kirker, som alle synes at stamme fra 1200-årene.⁶ Den ældste omtale af kirken er kardinalpræst Cinthius's stadsfæstelsesbrev fra sensommeren 1192, der nævner kirken i Havn. Det fortæller, at Absalon tidligere, før 1177, sammen med kirkerne i Brønshøj og på Amager, havde lagt denne til det gods, som hørte til borgen.⁷

Identifikationen af Clemenskirken som byens første har ellers udelukkende være baseret på de skriftlige kilder: Absalon meddeler i et brev til sogneboerne i Havn, at han godkender den aftale, som de og kirkens præst har indgået om at indsamle 1/3 af tienden til bygningen af Vor Frue kirke, der derfor ikke kan kåres som byens ældste kirke.⁸ Skt. Nikolaj kirke har også været foreslået, men endnu peger ingen fund fra området på hverken kirke eller bymæssig bebyggelse i dette område i slutningen af 1100-tallet. Clemensstaden har derimod relativt tykke kulturlag og øjensynlig også bebyggelse allerede fra det sene 1000-tal.

Det ældste Københavns historie er endnu langt fra kendt. Som de følgende artikler vil understrege, resulterer de arkæologiske udgravninger ofte i nye spørgsmål snarere end i besvarelsen af de allerede stillede. Udgravningerne har taget udgangspunkt i muligheden for at få kontrolleret, hvorvidt teorierne har været korrekte, og i muligheden for at få indsamlet ny viden om problemerne. Nogle myter er blevet afkræftede, mens andre stadig udfordrer os. Samtidig har nye og spændende horisonter åbnet sig. I de følgende bidrag til Københavns tidligste historie vil en række nyere arkæologiske resultater blive fremlagt. Bi Skaarup giver et overblik over det landskab, som byen blev anlagt i – strandengene – og behandler spørgsmålet om den tidligmiddelalderlige strandlinie. I de følgende artikler om de mindre udgravninger i Vestergade og Mikkel Bryggers Gade fremlægger hun de nyeste synspunkter på, hvorledes den ældst kendte sammenhængende bebyggelse har set ud. Endelig bringer Mette Svart Kristiansens artikel om de tidligste bebyggelsesspor ved Kongens Nytorv det spændende spørgsmål tilbage i diskussionen, om der har været flere centre i Københavns tidligste bebyggelse.

NOTER

1. Jørgensen, A.D. Det ældste København, Aarbøger for nordisk Oldkyndighed og Historie 1872, p. 265.
2. Ramsing, H. U. Bidrag til det gamle Københavns Topografi, Historiske Meddelelser om København II, 1909-10, s. 495f.
3. Samme s. 504f.
4. Stadsingeniørens Direktorat (Red.): København fra Bispetid til Borgertid, København 1947, s. 18f. og Stiesdal, Hans: Absalons Borg, Christiansborg I, København 1975, s. 2.
5. Skaarup, Bi: Møllerende eller voldgrav, Hikuin 14, Højbjerg 1988, s. 23f.
6. Beretning i Københavns Bymuseums arkæologiske arkiv, KBM 589. Leder af undersøgelsen var cand. phil. Eva Hansen. Desuden deltog museumsinspektør Bi Skaarup, stud. mag. Mette Svart Kristiansen og stud. mag Kirsten Tang Kristiansen.
7. Diplomatarium Danicum, 1. rk, 3. bd., nr. 174.
8. Diplomatarium Danicum, 1. rk, 3. bd., nr. 180.

Strandenge og kystlinien i den ældste tid

Af Bi Skaarup

I en tid, hvor arkæologi bestod i fremdragelsen af murværk og optagelsen af pæne hele fund, viste Rosenkjær og Ramsing et – for deres tid – avanceret syn på arkæologi ved at forsøge at klarlægge Københavnsområdets oprindelige topografi. De gjorde dette på grundlag af iagttagelser i de jordlag, de undersøgte ved jordarbejder rundt om i byen.

Rosenkjær registrerede ved sine talløse iagttagelser nøjagtigt i hvilken dybde undergrunden, den oprindelige væksthorisont samt evt. fyldlag optrådte. Han noterede desuden deres tykkelse, og hvilken karakter de havde. I sin bog *Det underjordiske København* publicerede han disse mange iagttagelser i tabelform med kort, som angav, hvor de enkelte iagttagelser var blevet gjort.¹ Hans medfølgende kommentarer og tolkninger er, hvad angår områdets geologi og dets topografi, før bebyggelsen tog fat, fremragende og regnes stadig af geologer for fuldt gyldige.

Ramsing trådte uden tvivl sine læresko hos Rosenkjær, da de i det første årti af det 20. århundrede fandt sammen om det arkæologiske arbejde i hovedstaden. Det ses bl.a. i hans notesbøger, som afslører, at hans registreringer blev foretaget nøjagtigt som Rosenkjærs: undergrund, væksthorisont og fyldlag. – En metodik som slet ikke var kendt og anvendt af samtidens fagarkæologer. Det skulle komme til at vare længe, før danske arkæologer begyndte at registrere og grave jordlag, som Ramsing og Rosenkjær gjorde det.

Strandeng og græsningsareal

Det lykkedes ikke Rosenkjær at frembringe en samlet opsummering af sine resultater i en komplet beskrivelse af Københavnsområdets topografi. Det blev Ramsing som på grundlag af Rosenkjærs materiale, suppleret med egne iagttagelser, gav denne oversigt.² Ramsing beskriver, hvordan strandengene, som har domineret området før bebyggelsen kom til, var konstateret langs kysten fra stranden stigende op til 1 m koten fra den nuværende Kalvebod

På trods af den intensive bebyggelse i Københavnsområdet kan man stadig finde strandengsvegetation. Den her afbillede fra Bellacentret på Amager tæt ved Sjællandsbroen er et eksempel på hvordan strandengen har set ud i 1000-årene, før den blev anvendt til græsning. Bymuseet 1986.

Strand ved Enghaven helt ud til Kastellet. Det vil sige, at strandengsbæltet har ligget fra selve vandkanten videre ind på land til en højde af 1 m over havet. I det område, hvor middelalderbyen kom til at ligge, dvs. mellem nuværende Rådhuspladsen og Kgs. Nytorv, var det smallest. Dette så Ramsing som en af årsagerne til byens placering netop her. Ingen nyere undersøgelser har modsagt denne beskrivelse af stedets topografi. Men efter makrofossilanalysernes indtog i den københavnske byarkæologi skulle det vise sig, at der findes forskellige typer af strandeng.

Ved undersøgelsen af prøverne fra Lille Kirkestræde, som ved dendrokronologi kunne bestemmes til tiden før 1220'rne,³ sås det klart, at sammensætningen af vegetationen havde haft en sådan karakter, at det måtte konkluderes, at denne strandeng ikke havde været »vild«, men derimod et resultat af mange års græsning af kvæg. En sådan påvirkning af en strandeng får nemlig vegetationen til at forandre sig fra den tætte rørsump,⁴ som kendes fra den

Strandengen, som den kommer til at se ud efter nogen års græsning. Det var denne type, der blev fundet i Lille Kirkestræde, dateret til tiden lige før 1220'erne. Roskilde Fjord ved Risø, foto Annine Moltsen 1993.

naturlige strandeng til en bevoksning med små lave planter, især den kødfulde kveller, men også kødet hindeknæ og strand annelgræs.

Dette viste sig desuden at kunne give en forklaring på de store mængder af pors og humle, som ved flere undersøgelser rundt om i byen er det blevet konstateret på strandengen uden for den ældste by, Clemensstaden.⁵ En vågen botaniker fik løst gåden om, hvorfor det optrådte i disse relativt store mængder. Da ingen af disse planter gror på salte strandenge, og de to planter ikke gror på de samme steder, måtte den eneste forklaring for deres tilstedeværelse være, at de var blevet bragt sammen, f.eks. ved en produktion, og derefter som affald var blevet smidt ud på strandengen til foder for dyrene. Denne produktion, hvori såvel pors og humle indgik, kunne kun være øl.

Konklusionen på disse fund blev, at området her, hvor Lille Kirkestræde i dag findes, måtte have ligget *udenfor* en bymæssig be-

byggelse igennem længere tid før 1220'rne. Dette var helt nødvendigt for, at strandengen havde kunne nå at få denne karakter. Engen måtte nemlig have været anvendt til græsningsareal for den nærliggende bebyggelses kvæg. Desuden viste humle- og porsforekomsterne, at der var blevet brygget øl i dette samfund, og at det havde været i så store mængder, at det havde været nødvendigt at smide affaldet ud på engene, hvor det kunne være til gavn for det græssende kvæg.

Man må altså forestille sig, at kysten, hvor København blev anlagt, var præget af strandenge med den karakteristiske bevoksning med rørskov i 1000-årene. Da bebyggelsen i løbet af 1100-årene tog til, og byens befolkning voksede, er mængden af kvæg formentlig også taget til, og græsningen på engene omkring byen er blevet stadig mere intensiv. Efterhånden har det store slid på arealet tvunget rørskoven til at vige til fordel for den lave bevoksning kveller, kødet hindknæ og annelgræs. Således blev strandengen til den græssede strandeng, som byen, da man byggede nye arealer i 1220'rne, groede ud over.

Byens grænse mod havet

Såvel Rosenkjær som Ramsing antog, at kystlinien svarede til stranden; det sted, hvor det skrånende land mødte havet, og hvor landet lå i kote 0. Hvis man blot fandt strandzonen i denne kote under det ældste kulturlag, ville man have fat i kystlinien, som den var, da byens anlagdes. Problemet er blot, at vi ikke med sikkerhed ved, om landet har hævet eller sænket sig, eller om havet i dag har samme niveau som dengang, og om dette har været længerevarende forandringer i den tid, der er gået. Der er faktisk forskere, der mener, at vandniveauet har forandret sig ganske betydeligt i Øresundsområdet fra vikingetid til 1600-årene.⁶ Det har derfor været nødvendigt at vælge andre kriterier end blot koten for at klarlægge dette spørgsmål. Her har makrofossilanalyserne atter vist sig at være uundværlige. Da de ældste kulturlag oftest er meget velbevarede i København med gode forekomster af plante- og dyrefragmenter, har det været muligt at konstatere udviklingen fra strand med salt- eller brakvand til bebygget område.

Rosenkjær og Ramsings iagttagelser blev lagt til grund for det kort, som Ramsing publicerede i sit store værk om København.⁷

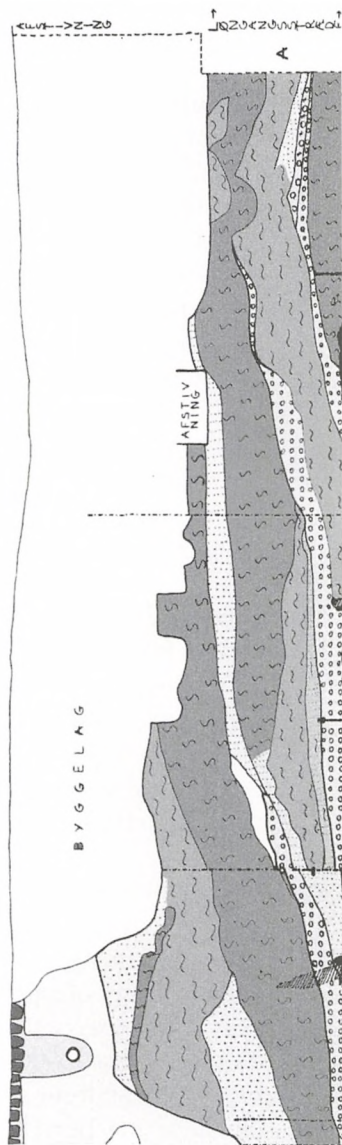
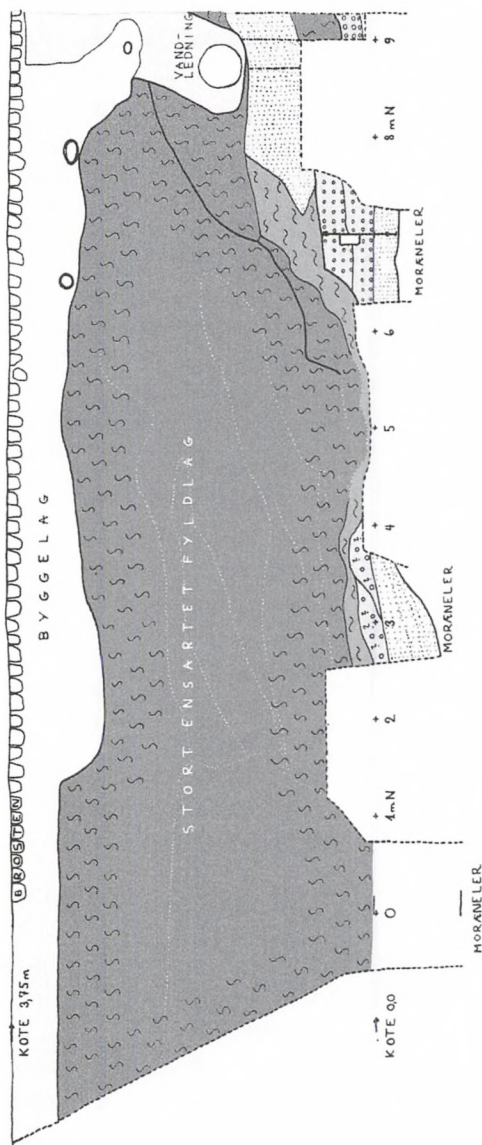
Ramsing har her lagt alle de foreliggende oplysninger i form af koter ind på et moderne kort over byen. Kortet viser en kystlinie, der løber lige syd for Løngangsstræde, videre over i Magstræde og Gammelstrand. Fra Højbro løber den syd om Fortunstræde og videre syd om Vingårdsstræde. Bymuseets resultater fra de senere år viser, at kysten i byens første århundreder visse steder har ligget noget længere mod nord end Ramsing antog. Det må dog først understreges, at en kystlinie i et lavliggende strandengslandskab med en lavvandet kyst som den københavnske har været meget diffus. Den meget svingende vandstand, der dengang ligesom i dag eksisterede året igennem, har især indtil byen fik en havn med rigtige bolværker været et stort problem. Selv små udsving på 1/2 m kan have givet store bevægelser i kystlinien. Derfor er undersøgelsen af vegetation og dyreliv (flora og fauna) vigtige, da disse kræver en noget længere forandring i miljøet, før en påvirkning kan aflæses i det arkæobotaniske materiale.

Byens tidlige strandlinie

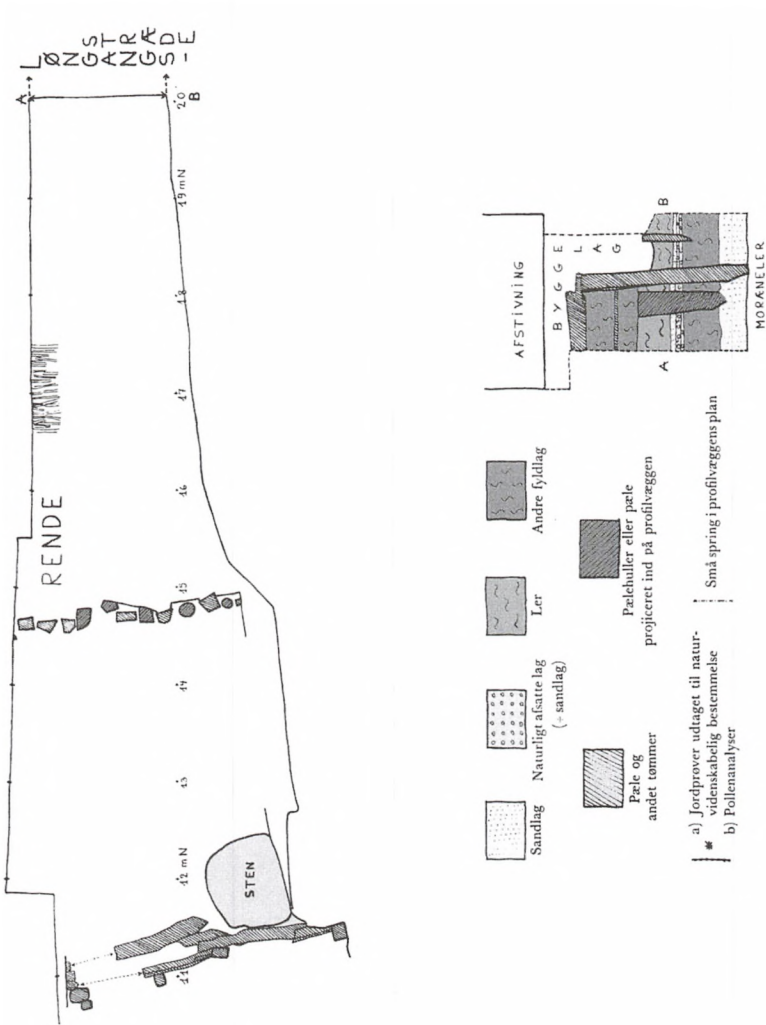
Vi ved faktisk ikke, hvor kystlinien gik, da Clemensstaden i de sene 1000-år opstod. Ingen undersøgelser hverken fra Rosenkjærs eller Ramsings hånd har klarlagt dette, og Bymuseets ældste datering på kystlinien ligger længere oppe i tid, nemlig fra 1220'erne.⁸ I det følgende skal de iagttagelser, der kan bestemme strandliniens placering på dette tidspunkt fremlægges:

Løngangsstræde 23

Ved en undersøgelse på sydsiden af Løngangsstræde fandtes strandlinien med flere på hinanden følgende kystsikringer.⁹ Den var placeret i området lige syd for gadelinien. De dendrokronologiske dateringer af trækonstruktionerne viste dog, at det ældste anlæg var fra 1359. Strandlinien lå her lidt lavere, end det senere er blevet konstateret i Kompagnistræde/Rådhusstræde (se nedenfor), og dette må betyde, at 1200-tals strandlinien skal findes længere mod nord på dette sted.¹⁰ Ved denne undersøgelse kunne det konstateres, at man gentagne gange har foretaget en sikring af kysten ved dæmnings- og bolværksbyggeri, hvor man hver gang har flyttet strandlinien længere ud. Samtidig viser disse, at vandstanden ikke synes at have forandret sig væsentligt fra 1359 til 1500-årene,

Undersøgelser af kystlinien i det ældre København har været sjældne og ofte svære at tolke. En undtagelse er dog denne undersøgelse i Løngangsstræde 23. Øverst og i midten vises en opmåling af udgravningsgrøftens vestvæg, som viser et snit gennem fyldlagene, der aftegner kystlinien på stedet fra 1359 til 1500-årene. Nederst ses en plan, dvs. en tegning set ovenfra af de fundne anlæg i grøften. Tegning af Else Roesdahl og Henning Nielsen.

idet de vandafsatte lag, som, hver gang en ny strandlinie var blevet etableret, begyndte at afsættes, kunne ses at ligge i nogenlunde de samme koter.

Kompagnistræde ved Rådhusstræde

Det første daterede fund af strandlinie bestemt på grundlag af arkæobotaniske prøver stammer fra et sted lige øst for den ældste by på nordvest-hjørnet af Rådhusstræde/Kompagnistræde, hvor Bymuseet ved en mindre undersøgelse i forbindelse med et større fundaments-understøbningsarbejde lagde en grøft i kælderen parallelt med Kompagnistræde.¹¹ Analyserne af planterester og frø i jordprøverne viste, at de tre første kulturlag på stedet var dannede i et salt- eller brakvandmiljø. Herefter var der sket en opfyldning af området. Denne var foregået ved udlægning af planker, som formodentlig har skulle holde på den fyld, der derefter var blevet lagt på. En dendrokronologisk bestemmelse af plankerne gav en datering på 1225-30.¹² Dette betyder, at opfyldningen af området altså må være sket på dette tidspunkt, og at der før dette har været strandlinie på stedet.

Højbro Plads

Ved Bymuseets store undersøgelse på Højbro Plads (se nedenfor, Ulla Johansen, *Fra flad naturstrand til stenhuse på Højbro Plads*) fandtes, hvad der af udgraveren tolkedes som strandzonen. Da der ikke var bevaret jordlag på stedet, der kunne give analysemateriale til naturvidenskabelige undersøgelser, må tolkningen således hvile på de geologiske iagttagelser, der kunne gøres på stedet. Men en sammenligning med niveauet på strandlinien ved Kompagnistræde/Rådhusstræde-fundet tyder på, at vurderingen er korrekt.¹³ På Højbro viste undersøgelsen desuden, at man gennem Middelalderen fra 1200-årene og frem havde foretaget flere opfyldninger og hver gang afsluttet af en brolægning for at gøre området egnet til færdsel. Opfyldningerne var tydeligvis foretaget på grund af problemer med oversvømmelser, mens brolægningerne meget vel kan høre til landsiden af et havneanlæg.

Lille Kirkestræde 6

Ved museets undersøgelse i Lille Kirkestræde (se herom i Svart Kri-

stiansen, Købstadens nybyggere, nedenfor) kunne strandengstørven afsløre, at man var tæt på kysten. Strandlinien må derfor findes et sted tæt syd herfor.

Kongens Nytorv ved Vingårdsstræde

I den sydlige del af det store udgravningsfelt på Kongens Nytorv fandtes spor efter en strandengsvegetation fra 1200-årene, der tyder på, at området i denne periode jævnlige har være overskyttet af havet.¹⁴ Området må derfor ligge tæt på strandlinien, som må have været lige syd for.

Konklusion

Sammenfattende kan det altså siges, at strandlinien fra byens ældste tid i 1000-årene endnu ikke kendes. Hvis det var korrekt, som det er blevet foreslået,¹⁵ at vandstanden omkring år 1000 var godt 1 m højere end nu, skulle såvel den tidligste kystlinie som den første bebyggelse findes noget længere oppe i det nuværende byområde, end der tidligere er søgt. Meget taler dog for, at denne meget høje vandstand ikke har været en realitet i Københavnsområdet. Noget andet er dog de svingninger, vandstanden har haft lokalt året igennem.

Den tidlige 1200-tals strandlinie er lokaliseret fra det nuværende Løngangsstræde til Højbro Plads, og – har det vist sig – noget nordligere end Ramsing mente. Kotten var dengang kun godt 30 cm højere end den er i dag. Resultaterne fra Løngangsstræde viser desuden, at gennemsnitsvandstanden synes at have været rimelig konstant fra midten af 1300-årene til 1500-årene, mens såvel denne undersøgelse som Højbro og Kgs. Nytorv-udgravningerne har vist, at de kortvarige forandringer i vandstanden har været et problem fra 1200-årene og frem.

Om København får en egentlig havn allerede i 1200-årene, som det kendes fra andre nordeuropæiske byer,¹⁶ er der endnu kun svage indicier for i form af brolægningerne på Højbro Plads. Men havnen nævnes i biskop Johannes Krag's stadsret fra 1294 og må da have været en realitet.

Det synes dog i første omgang ikke at have været havneanlæg, men snarere det evige problem med vandstanden, der gjorde, at man foretog opfyldninger ud i vandet, samtidig med at man hæve-

de arealerne og byggede diger visse steder. Dette, som gav en flytning af strandlinien udad og en forøgelse af byens areal, blev starten på en udvikling, der har varet lige siden, hvor det oprindeligt 1 km brede sund mellem Amager og København nu 900 år efter byens opståen efterhånden er skrumpet ind til et visse steder kun 100 m bredt havneløb.

NOTER

1. Rosenkjær, H. N.: Fra det underjordiske København, København 1906.
2. Ramsing, H. U.: Københavns Historie og Topografi i Middelalderen, København 1940, bd. 1, s. 29 f.
3. Se den dendrokronologiske rapport fra Nationalmuseet på Københavns Bymuseums Arkæologiske Arkiv, Lille Kirkestræde 6, KBM 775.
4. En sådan rørsump er konstateret af Rosenkjær på Slotsholmen, Rosenkjærs notater fra udgravningerne under Christiansborg på Nationalmuseet, se Stiesdal, Hans: Absalons Borg, Christiansborg Slot bd. 1, København 1975 s. 8, note 33 og s. 10 og af Ramsing under Håndværkerforeningen på hjørnet af Dronningens Tværgade og Bredgade, Ramsing 1940 bd. 1, s. 30.
5. Rapporten fra NNU, Nationalmuseet ej færdig. Københavns Bymuseums arkæologiske arkiv, Nytorv 17, KBM 453 og Lille Kirkestræde 6, KBM 775. Såvel Ramsing som Rosenkjær nævner også sådanne fund ved flere lejligheder.
6. Ödmann, Anders: Öresundsområdet som medeltida krigsskådeplads, Öresunds strategiske rolle i et historisk perspektiv, København 1998, s. 21-22 og 28-29.
I artiklen hævdes det på grundlag af undersøgelser i Stockholms-området, at der skal være sket meget voldsomme forandringer i havets niveau fra o. år 1000 frem til 1600 såvel der som i Öresundsregionen.
Af en – som det beskrives – »tentativ kurve« over vandniveauet fremgår det, at det i perioden 900 til 1600 skulle toppe o. 1000 og nå det laveste 2 m under

dette niveau i 1300-årene. Ved år 1100 og o. år 1200 skulle niveauet ligne det, vi har i dag. Dette gør en sammenligning med kurven problematisk, idet de eneste sikre tidlige oplysninger, vi har på kystlinien fra København, er fra 1220'erne, hvor kurven nærmer sig det nuværende niveau.

Det må dog konkluderes, at hvis kurven er korrekt, har det betydet, at Bremerholm allerede i 1300-årene er blevet landfast med byen, og at havnearealet mellem Slotsholmen og byen ikke har kunne besejles, idet vandet her allerede i 1200-årene var relativt lavt. Dette svarer ikke til de oplysninger, vi ellers har, og tyder på, at kurven ikke gælder for Københavns-området.

7. Ramsing 1940, bd. 1 mellem s. 32-33.
8. Ramsing, H. U.: Historiske Meddelelser for København II, København 1909-10, s. 489-95. Ramsing mente at have fundet det sted, hvor den vestre gren af den hesteskoformede grav (som han identificerede som møllerende) »løb til Stranden ud over Engen« og derfor var ganske tæt ved strandlinien. Det var i karreén mellem Lavendelstræde og Farvergade. Hans identifikation synes ikke overbevisende, bl.a. beskriver han, at der er fundet stentøj, øjensynlig af 1400-tals type, i forbindelse med den bebyggelse, han fandt i dette område.
9. Roesdahl, Else: Stranden ved Løngangsstræde, Historiske Meddelelser 1971, s. 177-89. Det, udgraveren her havde fat i, har være strandzonen. I en udgravning vinkelret på Løngangsstræde og dermed også kysten tegnedes den vestre profil. Den store profil-

- tegning viser meget illustrativt, hvordan man har kæmpet med de tilbagevendende overskyninger af havet ved højvande. I første omgang i 1300-årene forsøger man at lægge en grøft langs vandet, dateret til sommeren 1359, øjensynligt for at dræne området og derved opnå tørt land. En lignende teknik er anvendt flere hundrede år tidligere ved anlæggelsen af Absalons Borg. Her gravede man en grøft på den lave strandholm foran ringmuren. Såvel grøften på strandholmen, som den her diskuterede i Løngangsstræde, kan næppe have haft andre formål end dræn, da den er gravet i sand og ler. Ingen af dem har haft ordentligt forstærkede sider. Den trækonstruktion i form af en pælerække, der er fundet i forbindelse med anlægget fra 1359 i Løngangsstræde, er kun sat på ydersiden af renden. På indersiden fandtes kun et vandret lag pilekviste langs med renden. Da renden pga. af sin nærhed til vandet har været oversvømmet ofte, må den meget hurtigt være blevet fyldt op, hvilket fyldet i den også viser. Den naturvidenskabelige undersøgelse af dens fyld fortæller vandaflejrede lag i et salt-brakmiljø, som ikke blot fylder renden, men også kan følges længere ind på land. Man har herefter dækket området med en dæmning af ler med en bredde af mere end 4 m. Det er meget muligt, at såvel grøft som dæmning er en del af samme anlæg, et forsøg på at sikre kysten, så den bagvedliggende by beskyttes. Noget har det vel hjulpet, men af et vandafsat lag over leret kan det ses, at det ikke har været nok, og man må senere – ifølge dendrodateringerne efter 1414 – i gang igen.
10. Strandlinien har i flg. Svend Jørgensens rapport fra Løngangsstræde 23 på NNU på Nationalmuseet ligget i kote 0,10. Denne kote er baseret på de makrobiologiske forhold. Se desuden note 13.
11. Beretning vedr. arkæologisk undersøgelse i Kompagnistræde 28/Rådhusstræde 6, matr.nr. 120, Vester kvarter. KBM 935 på Københavns Bymuseum. Deltagere i undersøgelsen var stud. mag. Jens Andersen (udgravningsleder og forfatter til beretningen) samt cand.mag. Inger Margrethe Knudsen.
12. Tre af de undersøgte træstykker fra denne sekvens i udgravningen gav resultat, den ene ca. 1225, den anden, som manglede splintved, »tiden efter 1222«, den sidste, som formodentlig var fra samme træ som den anden, ca. 1230.
13. I Rådhusstræde/Kompagnistræde lå den øvre kote for salt- og brakvand i 0,35, mens strandzonen på Højbro lokaliseredes i kote -0,20 til 0,30. Den første dateredes til 1225-30, mens Højbrostrandlinien dateres til tiden før »engang i 1200-årene«. Beretning Højbro Plads KBM 935 og KBM 1213 i Københavns Bymuseums Arkæologiske Arkiv.
14. Se Rapport fra Nationalmuseets Naturvidenskabelige Undersøgelser nr. 29 1998, bd. 1 s. 44 og bd. 2 prøve nr. 247, samt profiltegning nr. 23 under sagen Kgs. Nytorv 13 KBM 1410 i Københavns Bymuseums arkæologiske arkiv. Et lag med topkote i 0,66 synes at indeholde opskyllet materiale.
15. Se note 6.
16. Disse dateringer på havneanlæg vil fremgå af Gläser, Manfred: Lübecker Kolloquium zur Stadtarchäologie im Hanseraum II, Der Handel, 1999.

Mikkel Bryggers Gade 11

– spor af den ældste by

Af Bi Skaarup

Arkæologiske undersøgelser i den formodede ældste del af byen har haft en høj prioritet blandt Bymuseets ønsker inden for den topografiske forskning i Hovedstaden. Her var der meget konkrete og enkle spørgsmål at få besvaret. Hvornår opstod byen? Hvad var det for en by, og hvad var grunden til dens opståen? Blev den anlagt af kongen, en stormand eller var det en selvgroet bydannelse? I denne diskussion er en erkendelse og nærmere undersøgelse af det teglstensfrie lag, Ramsing og Rosenkjær fandt her over strandengen, uhyre væsentlig.

Der var derfor ingen tvivl om nødvendigheden af en arkæologisk undersøgelse, da man i forbindelse med saneringen af ejendommen Mikkel Bryggers Gade 11 i 1989 skulle foretage gravearbejder i gården. På bagsiden af huset skulle der i forbindelse med installation af nye køkkener og badeværelser fundamenteres til undergrund. Dette blev gjort ved, at man gravede 3 sæt brøndringe ned til fast bund og støbte dem ud med beton.¹ Denne byggemetode præsenterede museets arkæologer for et teknisk problem. Museumsloven giver kun mulighed for at undersøge de kulturlag, som rent faktisk er truede med ødelæggelse ved et bygge- og anlægsarbejde. I dette tilfælde var der ingen tvivl om, at gravearbejdet til de tre runde fundamenter ville gå ned igennem de ældste kulturlag og den oprindelige strandeng.² Det vil sige, at man nu for første gang i nyere tid ville have mulighed for at undersøge det teglstensfrie lag nærmere og eventuelt opnå en datering på det. Men der skulle kun graves 3 cirkelrunde huller med en indre diameter hver på ca. 1,70 m, og der ville kun blive mulighed for at grave stående inde i en brøndring. Der kunne graves et vist stykke ned under ringens bund ad gangen, hvorefter udskridningsfaren blev for stor, og ringen måtte undergraves for at kunne glide ned på plads og en ny sættes ovenpå. Dette gav ikke megen mulighed for arkæologiske iagttagelser, især ikke i de lodrette flader, som byarkæologer benytter sig så meget af. Jordvæggen eller profilen, som den kaldes, er helt

Et af de cirkelrunde udgravningsfelter i Mikkel Bryggers Gade 11.

essentiell for forståelsen af sammenhængene i en bygravning. Det blev derfor besluttet i første omgang kun at grave halvdelen af hvert cirkulære hul, således at der opstod en profilvæg langs hver cirkels diameter. Desværre viste det sig, at de oprindelige fyldlag i de første 2 af de udgravede huller var ødelagt af senere forstyrrelser. Det vil sige, at de ældste lag var gravet bort engang i forbindelse med jordarbejder. Kun det sidste viste sig at indeholde et område svarende til en fjerdedel, hvor de oprindelige kulturlag var intakte i pæne vandrette afsætninger. De øvrige tre fjerdedele af feltet var forstyrret af en brønd, som, pga. af bl.a. en stump kakkell i nedgravningsfylden, nok må dateres til 1500-årene.

Den intakte del af feltet blev gravet stratigrafisk, dvs. de lag, der kunne erkendes, blev gravet hver for sig, og alle fund opsamlet. Der blev desuden udtaget jordprøver til nærmere undersøgelse. Med disse prøver indledte Bymuseet et naturvidenskabeligt pilotprojekt, som har varet lige siden, idet man herefter har forsøgt at tage sådanne prøver ved alle de undersøgelser, der har givet mulighed for det.

De arkæologiske fund

Det er klart, at det meget lille felt kun gav en lille fundmængde. Så lille, at det ikke er muligt at drage nogen væsentlige konklusioner om selve stedet på det grundlag. Men ikke desto mindre viste fundene, at København ikke står tilbage fra andre middelalderlige byer mht. til genstandsmateriale, når først der kom gang i større gravninger i den ældste del af byen.³ Væsentligst var keramikken fra det ældste lag, som næsten udelukkende viste sig at være gråbrændte skår af den type, som kaldes Østersøkeramik. En nærmere undersøgelse af dem viste sig at afsløre, at de var af typer, som i Lund er blevet dateret til 1000-årene. Denne oplysning var interessant, fordi det lag, de lå i, må være det lag, som Ramsing og Rosenkjær omtaler som det murstensfrie lag. Ingen af de to herrer nåede frem til en nærmere datering af laget. H. U. Ramsing konstaterede blot, at laget måtte stamme fra tiden før Absalon overtog byen, fordi teglen måtte være kommet til byen med ham. Ved denne gravning kunne det altså konstateres, at lagetets ældste dele stammede fra sent i 1000-tallet.

De naturvidenskabelige undersøgelser

Makrofossilanalyser, som de analyser hedder, der her blev taget i brug, består i undersøgelse af alle de forekomster i jordlagene, som kan give oplysninger om den tid, de er opstået i, og under hvilke omstændigheder lagene er dannet. Man ser på jordens beskaffenhed for om muligt at finde ud af, om der er tale om en naturlig dannelse eller et menneskeskabt lag. Forekomster af planterester undersøges af botanikere med en særlig viden inden for dette felt, også kaldet arkæobotanikere, og alle rester af dyr analyseres, hvis det findes nødvendigt, af zoologer. Disse oplysninger kan sammen med de mere traditionelle arkæologiske iagttagelser give et langt mere nuanceret billede af, hvad der er foregået på stedet.

Jordprøverne fra de intakte lag blev undersøgt af Nationalmuseets Naturvidenskabelige Afdeling, som bestemte de planterester, der fandtes i dem. En rig forekomst af fiskeknogler gjorde, at 5 jordprøver blev sendt til en ekspert i York til nærmere bestemmelse. Desuden bestemtes rester af muslingskaller, sneglehuse og børsteorme af Zoologisk Museum. Disse naturvidenskabelige undersøgelser var et pilotprojekt, som om muligt skulle give et bedre bil-

lede af, hvad der var foregået på stedet, selv i en så begrænset udgravning som den foreliggende. Det skulle vise sig, at ikke mindst analysen af fiskeknoglerne blev yderst interessant. Den største og mest omfattende undersøgelse gik dog på bestemmelsen og analysen af planterester i jordprøverne.

Der blev fundet og identificeret en mængde planter i lagene.⁴ Det drejede sig både om planter, som kan have groet på stedet eller lige i nærheden, og planter som må være bragt dertil bl.a. som føde eller som forurening i fødeemner bl.a. markukrudt, som er høstet sammen med afgrøderne. Helt naturligt må en del af de planter, der er fundet rester af, være dele af de planter, stedets beboere har spist. Vi ved ikke, om de er blevet dyrket i nærheden af de lokale, eller om de er blevet transporteret hertil fra andre egne. Men der blev fundet både havre, byg, rug og hirse. Havre blev ud over til dyrefoder også brugt til grød og sandsynligvis til iblanding i rugbrødsdejen. Byggen blev først og fremmest anvendt til ølbrygning. Fra en senere undersøgelse ved vi, at der er blevet brygget øl i den ældste by, idet affaldet fra brygningen, masken, er fundet i store mængder på strandengen udenfor byen, så det kan ikke undre, at den dukker op i lagene.⁵ Byggen blev også spist som grød. Rugen, som var det næstmest dyrkede efter byggen, var det egentlige brødkorn, idet hvedebrød var en sjælden luksus. Hirsens derimod har været importeret sydfra, men har altså været anvendt til grød og evt. som blandingsprodukt til brødet.

Ud over kornsorterne fandtes også rester af den mest udbredte og vigtigste grønsag overhovedet Middelalderen igennem, kål. Vi ved ikke hvilken kåltype, der er tale om, idet det ikke kan siges ud fra de rester, der er fundet. Der blev også fundet frugter, som tilsyneladende er blevet hentet i naturen, nemlig hyld og brombær/hindbær samt rester af busken rude, hvis blade man spiste. De ellers så karakteristiske hasselnødder, som findes i så rigt mål i middelalderlige bylag, manglede. Det tolkedes som en mulig mangel på hasselbuske i nærheden af stedet.

Konklusionen på analysen af planteresterne i lagene blev, at lagene var meget rige på fund, men at gravningen var for lille til, at der kunne drages væsentlige konklusioner på materialet fra denne ene undersøgelse. Sammenholdt med andre ville den dog kunne blive særdeles værdifuld.

Fisk i store mængder

Den store rigdom på fiskeknogler i materialet nødvendiggjorde en analyse. Da der manglede danske eksperter, der havde tid, blev det sendt til York, hvor en zoolog med speciale i fiskeknogler tog sig af analysen. Det viste sig, at knoglematerialet indeholdt et bredt udsnit af fisk almindelige i de danske farvande: Sild, ål, hvilling, torsk, kuller, hundestejle og rødspætte. Det var karakteristisk, at der næsten ikke fandtes ferskvandsfisk, og at de fleste fisk var så små, at de havde været uegnede til føde. Knoglerne manglede desuden det slid som er almindeligt for fisk, der har været tilberedt og har været udsat for at blive spist af enten mennesker eller dyr. Noget kunne altså tyde på, at der her var tale om fisk, der var fanget, men ikke anvendt. Dette kunne tolkes som affaldet eller skidtfisken fra et erhvervsfiskeri, et fiskeri hvor man fisker for at sælge fisken i stedet for at spise den selv.

Hvor få og lidet repræsentative disse prøver end var, så er oplysningen interessant. Resultaterne fra denne analyse tyder altså på, at der er foregået fiskeri som erhverv på stedet. Dette sammenholdt med det faktum, at der i disse år opstår en række små fiskehandelspladser langs Øresund, frister til at se byen med navnet Købmændenes Havn som en bydannelse af denne type, selvom bevismaterialet endnu er meget spinkelt.

Gravningens resultat

Resultatet af denne meget lille undersøgelse blev, at vi nu med sikkerhed kan føre København tilbage til i hvert fald de sene 1000-år. Byen synes at være opstået i 1000-årene, da der i det mindste på dette sted ikke synes at være nogen ophold i bebyggelsen, idet de menneskeskabte affaldslag, som arkæologer kalder kulturlag, fortsatte lag på lag uden horisonter, som kunne tolkes som pauser i aktiviteterne. I en periode, som svarer til omtrent 200 år fra 1000-årene til engang i 1200-årene, viste det i forhold til undersøgelsens størrelse store knoglemateriale, at der er foregået et egentligt erhvervsfiskeri, idet man tydeligvis er gået efter de store fisk og har kasseret de små.

NOTER

1. Artiklen er baseret på beretning i Københavns Bymuseums arkæologiske arkiv, Mikkel Bryggers Gade 11, KBM 250.
2. Bymuseet havde ved en prøveundersøgelse i oktober-november 1986 konstateret tykke velbevarede kulturlag på stedet. Beretning på Bymuseets arkæologiske arkiv, Mikkel Bryggers Gade 11, AA92.
3. Der blev bl. a. fundet tidlig gråbrændt Pingsdorf fra Tyskland og den grønslaserede, rullestempeldekorerede kande-type, som bl.a. kendes fra Ardenburg og Brugge i de middelalderlige Nederlande.
4. En fuldstændig gennemgang af de fundne planter findes i NNU Rapport nr. 16, 1991, som findes i Bymuseets arkæologiske arkiv under Mikkel Bryggers Gade 11, KBM 250.
5. Se Mette Svart Kristiansen, Købstadens Nybyggere, nedenfor.

Vestergade 7

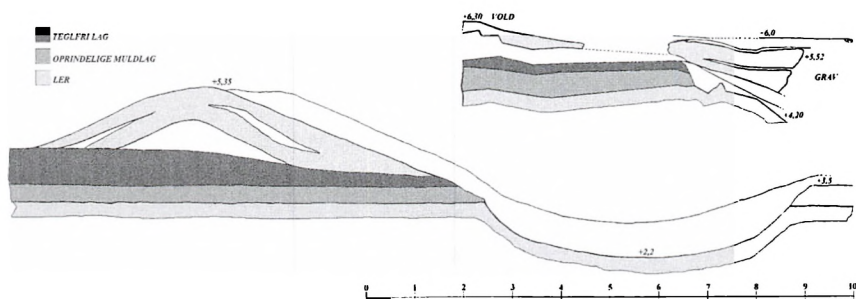
Byens ældste befæstning

Af Bi Skaarup

I januar 1987 fremkom der planer om at indrette et hotel i Vestergade 5-7. For at istandsætte ejendommen blev det nødvendigt at understøbe fundamenterne i nr. 7's kælder samt at sænke gulvniveauet samme sted. Lokaliteten var interessant, fordi den lå umiddelbart op til et af de steder, hvor Ramsing havde påtruffet den såkaldte »Møllerende« ved undersøgelser i hhv. 1906 og 1907.¹ Der ville derfor for første gang i nyere tid blive mulighed for at grave ganske tæt op af en af Ramsings undersøgelser. Derved ville der kunne foretages en sammenligning mellem de nye iagttagelser og hans resultater fra dengang, idet Ramsings profilopmåling i Vestergade 9 kun lå ganske få meter fra den, det blev muligt at registrere ved museets undersøgelse i nr. 7. Ved museets undersøgelse lagdes en 11 m lang grøft i kælderen på Vestergade 7 vinkelret på facaden ud mod Vestergade.

Ramsing kunne ved sin undersøgelse konstatere, at der løb en 8 m bred rende langs med Vestergade. En væsentlig iagttagelse var, at renden var gravet fra det såkaldte murstensfrie lag, dvs. at den altså var anlagt efter dette lag var afsat og derfor var yngre end laget. Ved museets undersøgelse i nr. 7 kunne det samme konstateres. Over den lerede undergrund fandtes et op til 50 cm tykt muldlag, som overlejreredes af det ældste kulturlag på stedet. I dette kulturlag fandtes de ældste spor efter menneskelig aktivitet i form af dyrekogler, trækul, kalkmulder og et enkelt potteskår af Østersøtypen. Skåret var af en type, som kaldes Østersøkeramik og kendes fra 1000-1100-årene. Der er ingen tvivl om, at dette lag var spor af den ældste by, og at det var identisk med det lag, som Ramsing definerede ud fra den karakteristiske mangel på teglsten.

Det ældste kulturlag var brat afskåret mod nord af renden, som klart afslørede sig som en kraftig nedgravning med et karakteristisk bundlag i form af sort, humøst gytje. Over dette sås nogle kraftige lerlag, som udgjorde den senere opfyldning af renden, da denne var blevet sløjfet. Også disse iagttagelser lignede Ramsings til forveks-

Opmåling af snit gennem den ældste befæstning. Nederst: Bymuseets undersøgelse i Vestergade 7, hvor der endnu ses svage spor af volden. Øverst: Ramsings undersøgelse i Frederiksbjerggade ved Nytorv, hvor volden ses næsten intakt på gravens inderside.

ling. Ramsing kunne konstatere, at der var kastet et lag grene, et såkaldt rislag, ud over rendens dynd, så det blev muligt at gå på det sumpede lag, da man gik i gang med at sløjfe den. Et få cm tyndt sandlag viste, at arbejdet med opfyldningen ikke kunne klares på én sæson, men havde måtte ligge stille vinteren over. Sandet må i de stille måneder være blevet afsat i det vand, der har samlet sig i den lave sænkning, der endnu var tilbage, efter rendens påbegyndte opfyldning. Ligesom Ramsing kunne Bymuseets udgravere konstatere, at opfyldningen måtte være sket fra øst, da der under sandlaget i Bymuseets undersøgelse, som var den østligste, allerede var et ret kraftigt lag af lerfyld over grøftens dynd. Derimod lå sandlaget lige over dyndet i Ramsings vestligste undersøgelse, der var placeret på matrikelskellet mellem Vestergade 11 og 13.

Da renden i sin tid var blevet sløjfet, varede det ikke længe, før bebyggelsen tog fat. De ældste gulvlag, som pga. af sporadiske keramikfund må antages at stamme fra 1200-årene, viste sig allerede i det første kulturlag lige over opfyldningen, og herefter har der øjensynlig været kontinuerlig bebyggelse på stedet. Efter en periode med bindingsværk eller lerklinede bygninger fik bebyggelsen formentlig allerede i 1300-årene form af stenhuse, idet det første kampestensfundament kan dateres til denne periode. Når det derfor er blevet hævdet, at den hesteskoformede rende stadig skulle eksistere i 1500-årene, fordi den omtales i kilderne, er dette en mistolkning af det skriftlige udsagn.²

Vestergade 7. Undersøgelsen af den ældste befæstning. Foto af udgravningens vestvæg. På billedet ses rendens bund aftegnet med mørke lag overlejret af opfyldningen i gult ler med mørke, tynde smudslag imellem. Allerøverst ses flere sten, som lå i laget repræsenterende den første bebyggelse dateret til 1200-årene.

Det var en nærliggende tanke, at denne rende, der dannede en hestesko omkring den ældste by, måtte være en befæstning bestående af en vold og en grav lagt omkring byen. Men Ramsing afviste denne tanke.³ Et af hans væsentligste argumenter imod idéen var, at der kun på det forløb langs Nytorv, som han også havde iagttaget, var konstateret en vold på indersiden af graven. Denne vold var tydeligvis skabt med den undergrundsler, der var blevet gravet op ved rendens anlæggelse. Ved Bymuseets undersøgelse i Vestergade fandtes der dog også et lerlag på indersiden af renden. Den strækning, det kunne følges i udgravningen, tog det til i tykkelse i retning fra renden og mod syd. Laget bestod af gult ler af helt samme karakter som undergrunden i området. Det samme ler var brugt til opfyldningen af renden, og den tanke, at det er voldfylden, der er endt som fyld i renden, er nærliggende. Formodentlig er volden ved Nytorv blevet bevaret, fordi kulturlagene inde i

den ældste by her på dette sted tæt ved kysten er vokset så meget fra voldens anlæggelse, at den efterhånden er blevet opslugt af de tykke affaldslag. Der har derfor ikke været grund til at fjerne den. Det samme har ikke været tilfældet i den nordlige del af bydannelsen, hvor vi gravede. Her har volden raget så langt op over byens generelle niveau, at det har været nødvendigt at sløjfe den, og dens fyld endte i graven.

Ramsing afviste altså befæstningsidéen og forsøgte i stedet at forklare rendens tilstedeværelse med et eller flere vandmølleanlæg.⁴ Årsagen var formodentlig, at han i Roskildebispens jordebog havde fundet to møllere nævnt i kvarteret, hvor renden var fundet. Han ledte derfor efter spor, der kunne tolkes som rester af et vandmølleanlæg. Nord for renden havde Rosenkjær lokaliseret en stor oval nedgravning eller grube. Denne udnævnte Ramsing til mølledam, på trods af at der var tale om blot én af mange små og store fordybninger, som både han selv og Rosenkjær havde iagttaget i dette område og havde tolket som spor efter lergravning.

Det nødvendige vand til mølleanlæggene mente Ramsing kom fra det store voldgravssystem, som han tilskrev Absalon. Han udnævnte en sænkning fundet af Rosenkjær på en grund på vestsiden af Larsbjørnstræde til rester af forbindelsesrenden mellem den store vandfyldte voldgrav mod vest og dammen. Problemet med denne iagttagelse er blot, at vi ikke ved, om der er tale om en grube, altså en mindre nedgravning, eller en egentlig rende over et længere forløb, da Rosenkjærs undersøgelse var meget begrænset, og vi ved derfor intet om dens evt. sammenhæng med dammen.

Det afgørende bevis for, om Ramsings dam og den hestskoformede rende kunne fungere som mølleanlæg, er dog, om det var muligt at stemme vandet mindst en halv meter højere op i dammen end i renderne. Dette er den minimum højdeforskel, der må til for at give kraft nok til at drive møllernes skovlhjul. En undersøgelse af bundkoterne i de to anlæg viser, at rendens bund ligger 15 cm over dammens bund.⁵ Dette betyder, at der under ingen omstændigheder har kunnet skaffes vandkraft nok mellem de to. Hermed er enhver tanke om, at der kan være tale om et mølleanlæg, uden mening.

Da vandmølle teorien nu er afvist, og det er sandsynliggjort, at der har været vold langs hele rendens inderside, er der god grund til at tro, at dette anlæg er en befæstning bestående af vold og grav. Om

volden har båret en palisade har ikke kunne konstateres, da toppen af volden tydeligvis ikke var bevaret ved Ramsings undersøgelse ved Nytorv.

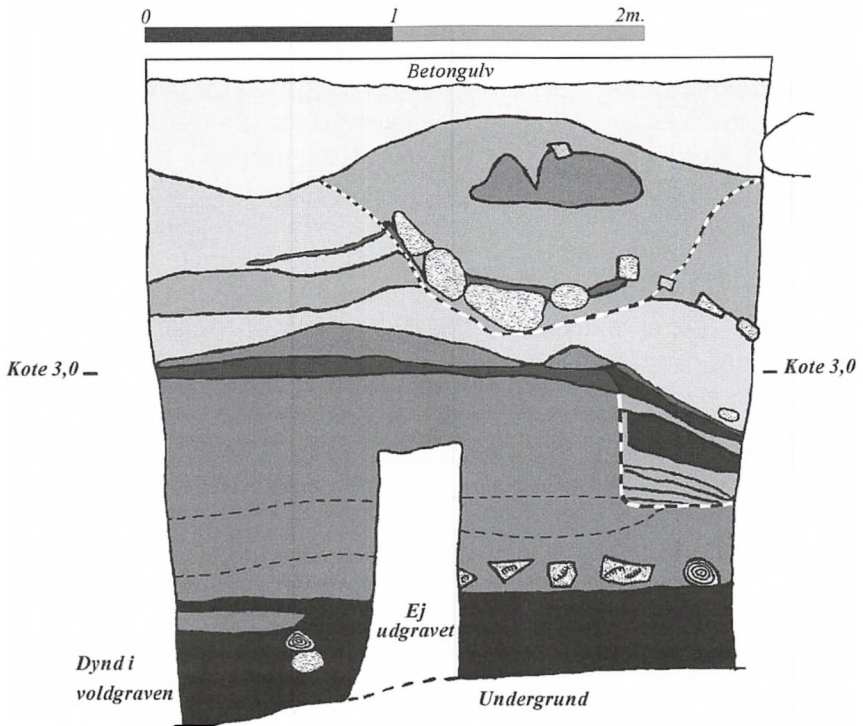
Befæstningens alder

Undersøgelsen i Vestergade 7 gav kun et fingerpeg i retning af en datering af anlægget. Vold og grav var klart anlagt efter at det ældste kulturlag var dannet. Til gengæld viste de få fund, der dukkede op fra tiden efter befæstningens sløjfning, at den må have været fyldt op senest et stykke ind i 1200-årene. I lagene tilhørende tiden efter sløjfningen fandtes der nemlig glaserede kandeskår, hvis datering tidligst falder et stykke op i 1200-årene. En anden arkæologisk undersøgelse, foretaget af Bymuseet nogle få år før, viste sig dog at kunne give en bedre indkredsning af befæstningens alder. En gennemgang af museets undersøgelser viste nemlig, at man i 1984 havde haft en mindre udgravning netop på det sted, hvor voldgraven i flg. Ramsing krydsede Frederiksberggade.⁶ Fra denne undersøgelse forelå to ¹⁴C-dateringer; én fra et lag, som må tilskrives gravens bundlag, og én fra et lag, der må høre opfyldningen til.⁷ Prøveresultaterne viste, at befæstningen var anlagt i anden halvdel af 1000-årene eller første halvdel af det følgende århundrede, mens dens sløjfning må ligge efter 1160.

Sammenholdes dette med det faktum, at befæstningen er lagt på det såkaldt teglfrie lag, hvis opståen tidligst er dateret til de sene 1000-år, må anlæggelsen af befæstningen vel sættes til et stykke op i 1100-årene. Ifølge Saxo fik Roskilde formodentlig sin første befæstning i 1147, og det er vel rimeligt at antage, at også København kan have fået sin befæstning under de urolige år, hvor Svend, Knud og Valdemar kæmpede om kongemagten i 1146-57.⁸ Hvornår sløjfningen var en realitet er usikkert, men hvis det er korrekt, at Clemenskirken anlægges på et tidspunkt mellem 1157 og 1177 uden for befæstningen, tyder det på, at der ikke har været plads inde i byen.⁹ Måske var befæstningens betydning allerede da ved at mindskes.

Bebyggelsen

Vi ved endnu meget lidt om den by, som denne tidlige befæstning har beskyttet. Ramsings fund af lergulve og nedgravede vægstolper i det teglfrie lag kan være spor af den ældste bebyggelse,¹⁰ men

Frederiksberggade 30. Undersøgelse af den ældste befæstning. Opmåling af jordvæg i udgravningfeltet, der viste sig at være placeret midt i den ældste voldgrav. Nederst ses den tørveagtige bundfyld i voldgraven, herefter den karakteristiske opfyldning med ler fra gravens sløjfning. Til venstre ses en nedgravning, som var rester af en træsat rende, der har løbet på stedet efter sløjfningen. Over denne ses rester af en stensat rende, der er lidt yngre. Begge render kan dateres til 12-1300-årene på grundlag af keramik.

der savnes en klar dokumentation, da der kan være tale om nedgravede lergulve fra senere tider. Det er ikke muligt ud fra Ramssings beskrivelse med sikkerhed at afgøre, om der er tale om bebyggelsesspor fra tiden før befæstningen anlægges, fra befæstningens funktionstid eller fra tiden lige efter. Ved Bymuseets undersøgelse i Vestergade 7 fandtes der dog også et tyndt lerlag, som tolkedes som et lergulv. Laget var placeret i overgangen fra det oprindelige muldlag og det første kulturelag,¹¹ dvs. før dette lag blev dannet, hvilket gør det til det hidtil ældste, sikkert indlejrede anlægsspor i den tid-

lige by. Det kan med sikkerhed siges, at det må stamme fra tiden før befæstningen og fra bebyggelsens ældste tid.

Ramsing fandt dog også tidlig bebyggelse uden for befæstningen. Da han undersøgte den store hjørnegrund Frederiksberggade 1/Nytorv fandt han flere spor af mindre bygninger bestående af lergulve og nedbankede pæle. De var placerede i området uden for, dvs. på østsiden af voldgraven ud mod torvet. De respekterede ikke den nuværende byggelinie og lå altså ud under torvets gadeniveau et stykke under den ældste vejbane langs bebyggelsen på østsiden af torvet.¹² Deres placering i forhold til graven og niveauet ved dens senere opfyldning ved sløjfningen viser, at der må være tale om bebyggelse, der er ældre end eller i hvert fald samtidig med graven, idet opfyldningen af den når et stykke op over denne bebyggelses funktionsniveau. Det springende punkt her er, om renden er gravet ned igennem denne bebyggeshorizont, eller om bebyggelsen er lagt på befæstningens yderside. Ramsing beskriver, at det murstensfrie lag kun er konstateret på indersiden af renden og altså ikke ude under torvet. Hvis denne iagttagelse er korrekt, må den første bebyggelse her altså være fra tiden efter rendens anlæggelse, men før den opgives og sløjfes.

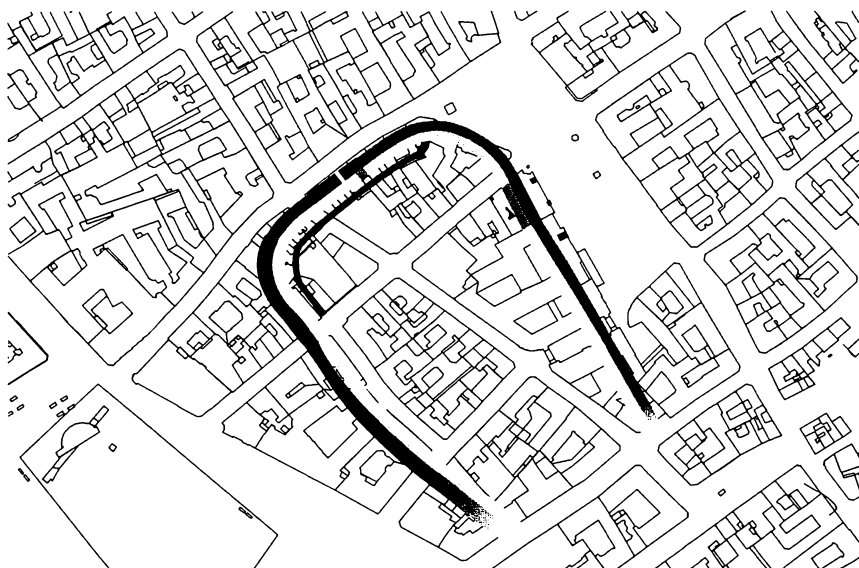
Adgangsvejene og gadenettet i den tidligste bybebyggelse

Da den tilvejebragte viden om den ældste bys bebyggelse endnu er så sporadisk, synes mulighederne for en beskrivelse af adgangsvejene og dens gadenet tilsvarende små. Ramsing beskriver dog, at han i Vestergade 9 iagttog, at der på et sted var en lerbænk hen over renden. Lerbænken bestod af undergrunden, som man her havde ladet stå ved voldgravens anlæggelse.

Denne oprindelige dæmning på tværs af voldgraven må vel være en af portene i befæstningen. Dens placering ret præcist midt i befæstningens nordflanke taler også for det. Der må sandsynligvis have været flere adgangsveje til bebyggelsen gennem vold og grav, men hvor de har været, kan der kun gisnes om. Æn mod øst og én mod vest er det vel rimeligt at antage.

Ved at betragte de ældste nogenlunde nøjagtige kort over byen fra 1600-årene kan man iagttage et gadenet, som afviger noget fra det vi kender i dag i Clemensstads-området. Lidt syd for Vestergade krummer en gade sig fra Gammeltorv parallelt med Vestergade et

Den ældste befæstning. De steder, den er fundet, er tegnet kraftigt op. Midt i Vestergade ses den lerbænk Ramsing fandt på tværs af voldgraven. Langs Nytorv ses desuden den ældre bebyggelse, han registrerede.

godt stykke, hvorefter den bøjer af mod syd med retning mod stranden. Lægges denne gades forløb sammen med den ældste befæstnings, kan det iagttages, at de følges pænt ad, idet den omtalte gade løber med en afstand af ca. 10 m indenfor. Gedeforløbet parallelt med Vestergade kendes allerede fra 1400-årene som Vom-badsstuestræde (stykket fra Gammeltorv til lidt nord for Frederiksberggade) og Mikkel Bryggersgade (forløbet videre mod stranden). Var der blot tale om et kortere forløb, kunne det være et tilfælde, men strækningen fra Gammeltorv til stranden syd for Lavendelstræde er på knapt 300 m. Konklusionen må blive, at denne gades forløb skyldes den ældste befæstning – ikke mindst pga. det faktum at dens afstand fra voldgraven er ca. 10 m, netop voldens bredde. Det, vi står over for her, er en velbevaret del af den gamle voldgade, som har løbet på indersiden af volden og har skulle give let adgang til den overalt. Gaden bør derfor også have fortsat ned

langs befæstningens østre flanke. Matrikelgrænserne på det første stykke syd for det sted, hvor Vombadstuestræde på kortet fra 1649 munder ud i Gammeltorv tyder på dette, mens forløbet fra den nuværende Frederiksberggade til Slutterigade ikke levner spor.

Ramsing har haft mulighed for at iagttage de ældste faser af dette vejforløb ved flere lejligheder. Han fortæller, at hverken Vombadstuestræde eller Mikkell Bryggersgade oprindeligt har haft belægning af sten eller skærver, men har været en jordvej, som kunne erkendes ved udgravningen ved, at mulden var lagdelt og påfaldende hård at hakke op. Vejen lå kun ca. 10 cm over den oprindelige muld i det murstensfrie lag,¹³ hvilket også tyder på, at den hører til tiden, hvor dette lag dannes, eller tiden lige efter. Det er interessant, at vejforløbet bevares uforandret i de følgende århundreder. Først ved de store reguleringer i denne bydel efter branden 1728 bliver Vombadstuestræde opgivet i forbindelse med Frederiksberggades anlæggelse, men det sidste stykke Mikkell Bryggersgade ligger endnu som et minde om befæstningen om den ældste lille bydannelse fra 1100-årene.

NOTER

1. Ramsing, H. U.: Bidrag til det gamle Københavns Topografi, Historiske Meddelelser om København 1, 1907 s. 409 f.
2. Ramsing, H. U.: Københavns historie og topografi i middelalderen 1940 bd. 3, København 1940 s. 45-51 og Lindberg, Kirsten: Sirenernes stad København, 1996 bd. 1 s. 122. Ramsing mener, at renden og hele det tilhørende mølleanlæg fungerer, indtil møllen ved stranden overtager møllefunktionen i 1400-årene. Denne antagelse bygger ikke på arkæologiske vidnesbyrd, selv Ramsings egne resultater taler imod det. Mistolkningen skyldes udtrykket Byens rende, som i Middelalderen har dækket et væld af forskellige skiftende render, der graveses, når der blev behov for dem. Renovationsforholdene var ikke mindst i byens tidlige århundreder så ringe, at niveauet groede ganske betydeligt. Det var derfor ikke

muligt at holde en rende åben ret længe uden omfattende renovations- og reparationsarbejder. Noget der var denne periode fremmed. Man anlagde derfor hellere en ny rende, når den gamle groede til. Når en rende nævnes 300 år efter dens kendte funktionstid, er det derfor næppe sandsynligt, at der er tale om den samme rende. Derimod ved vi, at der har været render mange steder i byen, og vi er da også begyndt at støde på dem ved de arkæologiske udgravninger. De har fungeret som afløbsrender, altså åbne kloakker. I Malmø er de påvist ved udgravninger, hvor de bl.a. ligger langs gaderne. Ved Bymuseets undersøgelse i Frederiksberggade 30 fandtes tre på hinanden følgende render med forskellig anvendelse. Den ældste (af udgraveren ikke erkendt, da udgravningens størrelse umuliggjorde det. Udgravningen viste sig senere at ligge midt i den i

- denne artikel behandlede rende), som dateredes ved dendrokronologi til en anlæggelse i perioden 1040-1150 og en sløjfning i 1160 plus minus 50 år, de to yngre til anden halvdel af 1200-årene og 1300-årene. Den ældste og de to senere render synes ikke umiddelbart at have afløst hinanden.
3. Ramsing mente, at der var tale om en møllerende (se de to allerede citerede værker, samme sider). Om afvisning af denne teori se: Bi Skaarup: Møllerende eller voldgrav, Hiikuin 14, Højbjerg 1988, s. 28f.
  4. Ramsing 1940 bd. 3, s. 45-51.
  5. Samme s. 47-49.
  6. Skaarup 1988 s. 31f.
  7. Den første prøve gav en datering på 1040-1150, den anden på 1160 (begge dateringer er kalibrerede tal). Fra Rapport angående Frederiksberggade 30 i Københavns Bymuseums Arkæologiske Arkiv AA72.
  8. Roskildes tidlige befæstning er publiceret af Birkebæk, Frank A. og Vorting, Hans Chr.: Svend Grathes vold og grav omkring Roskilde, Historisk årbog fra Roskilde amt 1979, s. 103-127.
  9. Hvornår kirken er rejst kan ikke siges med sikkerhed, men dens placering uden for befæstningen tyder på, at den er kommet til efter dennes anlæggelse. De undersøgelser, der endnu foreligger af kirketomten, tyder på, at der er tale om en teglkirke (se Skaarup, Bi: Absalon og byen Havn, Absalon, fædrelandets fader, Roskilde 1996, s. 171-72), hvilket igen betyder, at kirken må være fra tiden efter teglens indførelse omkring midten af 1100-årene. Endelig er en anlæggelse efter Valdemars overtagelse af kongemagten også den mest sandsynlige, hvilket bringer Absalon frem som den mest tænkelige byggherre, da han bliver biskop i Roskilde 1159 og formodentlig har fået overdraget København ganske kort tid efter. Et stadsfæstelsesbrev dateret 1192 nævner kirken på en måde, så den må have været en realitet før 1177.
  10. Ramsing, H. U.: Københavns Historie og Topografi i Middelalderen, Bd. I København 1940, s. 83.
  11. Skaarup, Bi: Beretning i Bymuseets arkiv, AA104.
  12. Ramsing, H. U.: Bidrag til Københavns Topografi, Historiske Meddelelser II, København 1909-10, s. 501f.
  13. Ramsing, H.U.: Bidrag til det gamle Københavns Topografi, Historiske Meddelelser om København 1, 1907, 1. s. 413.

En tidlig middelalderlig bebyggelse ved Kongens Nytorv?

Fra myte til indicium

Af Mette Svart Kristiansen

Området omkring Magasinkarréen indtager en nøgleposition i forskningshistorien omkring udviklingen af det tidlige København. På baggrund af et svært tolkeligt og meget begrænset kildemateriale har historikerne siden 1800-tallet placeret gården »Østergård« netop på dette sted, og den blev blandt andet tolket som en præabsalonsk borg. I 1873 registrerede Both resterne af et cirkelformet murværk på det daværende Hotel du Nord's grund.¹ Selv kobledede han ikke fundet sammen med Østergård, men tolkede murværket som et forsvarstårn i byens middelalderlige befæstning, og han identificerede det nærmere som kildernes »Kringelin«. Senere kom murværket til at indgå som endnu en brik i Østergård-myten, som i sin mest udviklede form, præsenteret i 1980 af Kjersgaard,² blev til »borgen Havn«: Et »motte-and-bailey«-anlæg, der for ham, på baggrund af Stiesdals arbejde,³ tillige syntes arkæologisk dokumenteret.⁴

Det har længe stået klart, at der krævedes en tilbundsående undersøgelse af Magasinkarréens og Østergårds forskningshistorie for at udrede det konkrete kildegrundlag fra det efterhånden tæt sammenvævede net af teorier, og at den eneste mulighed for at frembringe yderligere viden om karréens ældste udvikling og den hertil efterhånden uløseligt knyttede Østergårdmyte var gennem arkæologiske undersøgelser. En sådan lejlighed fik Bymuseet i rigt mål i forbindelse med byens nye metro-projekt. Bymuseet fik i 1996-1997 ikke blot mulighed for at foretage en omfattende arkæologisk undersøgelse forud for anlæggelsen af metrostationen på Kongens Nytorv umiddelbart øst for Magasin. Affødt af metroprojektet planlagde Magasin tilmed en ny underjordisk etage med indgang fra metroen, og derved kunne Bymuseet udvide undersøgelserne til Magasins kældre og en baggård i 1998.⁵ Undersøgelserne her er endnu ikke helt afsluttede. Da det blev klart, at også dele af

selve Magasinkarréen skulle inddrages i det arkæologiske undersøgelsesområde, igangsatte Bymuseet en historisk-topografisk undersøgelse af karréens bygningshistorie med blandt andet det formål at foretage en grundig gennemarbejdning af kildematerialet vedrørende karréens ældste historie.

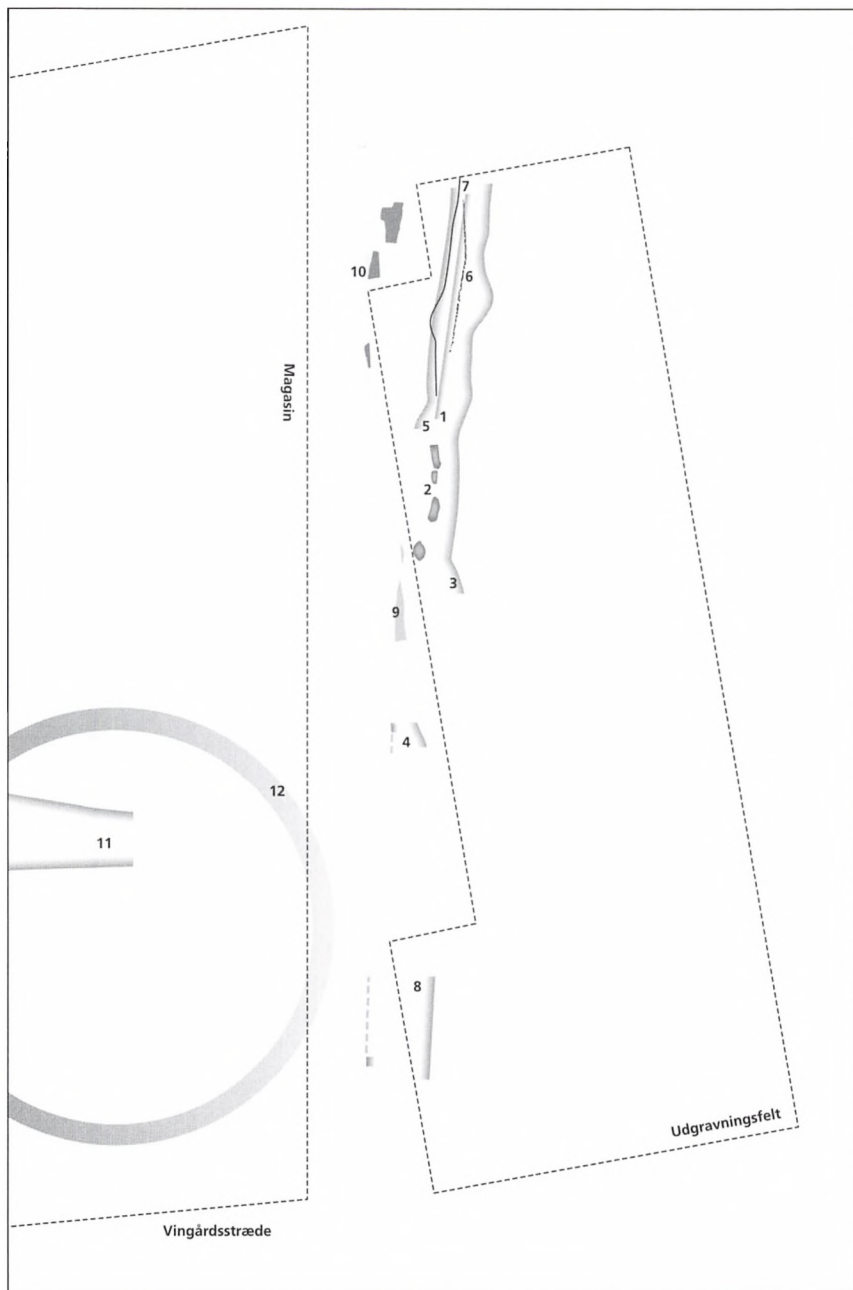
De arkæologiske og historisk-topografiske undersøgelser gav på hver deres felt ganske overraskende resultater. Som det fremgår af artiklen om Østergård,⁶ er det ikke muligt ud fra de skriftlige kilder at placere gården topografisk i byen, og en forbindelse til Magasinkarréen kan ikke dokumenteres. Man skulle derfor tro, at Magasinkarréen hermed havde udspillet sin rolle i diskussionen omkring udviklingen af byens ældste topografi. Men det er ikke tilfældet. Mens Østergård-myten blev dekonstrueret inde på museet kunne arkæologerne foran Magasin iagttage matrikelskel og kulturlag fra en bebyggelse fra den tidlige middelalder – en bebyggelse, som muligvis er samtidig med den hidtil ældste påviste bydannelse i København, Clemensstaden, der er beliggende mellem den nuværende Rådhusplads og Gl. Torv/Nytorv 750 m. vest for Magasin.

Matrikelskel

Der blev ved undersøgelserne på Kongens Nytorv i den ældste fase i udgravningsfeltet registreret flere faser af et nord/syd-orienteret skel ca. 10 m. øst for og så godt som parallelt med Magasin's østfacade, der er det nuværende matrikelskel. På grund af udgravningsfeltets orientering kunne skellet i den sydlige halvdel af feltet blot registreres ved hjælp af to søgegrøfter. Det var ikke muligt at opnå fysisk kontakt imellem iagttagelserne af skellet nord, midt og syd i feltet, men de ligger i forlængelse af hinanden og skal betragtes som eet sammenhængende forløb. Skellet formodes at være en bebyggelses østlige afgrænsning. Den senere bybefæstning fra højmiddelalderen lå direkte over skellet, og selv om det ikke er bevist, ville det være naturligt, at den eksisterende bebyggelse blev omsluttet af befæstningen.

Skellets fysiske form ændrede karakter hen over udgravningsfeltets længde. Der blev nordligst i feltet registreret den mest komplekse faseopdeling med 4-5 efter hinanden følgende skel. Ældst var tre grøfter, som afløste hinanden. Efter at den sidste grøft var opfyldt, blev der sat et spinkelt risgærde og en lille vold. Det var

ikke muligt at fastslå, hvorvidt gærden og volden var samtidige eller afløste hinanden. I den midterste og sydligste del af feltet kunne blot registreres en fase af en skelgrøft.

Grøfterne var forskellige både i fyld og i størrelse. ACL, betegnelsen for den ældste af grøfterne i nord, var med en bredde på op til 0,8 m og en dybde på op til 0,6 m den smalleste af de tre nordlige skelgrøfter. Den var opfyldt af karakteristisk, fintslømet, blå til gråt ler, som ikke fandtes lokalt i udgravningsfeltets undergrund. Grøften har på grund af dens smalle form sandsynligvis aldrig været ment til at stå åben som skelgrøft, – derimod har det været ganske let at genfinde grøftens forløb med dets karakteristiske blå ler imod den lokale undergrund af gult morænesand. Syd for ACL og i forlængelsen af denne kunne ses en række af aflange nedgravninger, som ikke kunne funktionsbestemmes.

Den efterfølgende grøft ABD var utvivlsomt sammenhængende med grøft OU, som blev iagttaget midt i udgravningsfeltet, idet fyldet i de to grøfter var identisk. Grøften adskilte sig i type markant fra den foregående grøft ACL. Den var nordligst i feltet ca. 3,6 m bred og fladbundet, mens den mod syd blev smallere og mere rundbundet. Grøften har været mindst ca. 0,6-1 m dyb. I bunden af grøften sås tykke gytjeflejringer, og den må derfor have haft en funktionstid over en årrække. Gytjelaget kunne ikke påvises overalt i grøften, og det er tænkeligt, at den er blevet partielt oprenset. Gytjeflejringerne dannes kun i stillestående vand, og det viser, at grøften ikke har været i direkte forbindelse med havet. At gytjen alligevel er brak skyldes, at arealet jævnlige er blevet overskyllet på

Oversigt over de ældste aktivitetsspor, som blev registreret ved undersøgelserne i Magasins kældre og i udgravningsfeltet over den kommende metrostation foran Magasin. Foran Magasin blev der fundet flere faser af matrikelskel. Ældst var tre grøfter, som lå delvis over hinanden: grøft ACL (1) og en række gruber (2) i forlængelse heraf, herefter fulgte grøft ABD (3, østlig udstrækning), som formodentlig er sammenhængende med iagttagelserne af grøft OU (4) syd herfor, og yngst var grøft BND (5, vestlig udstrækning). Over grøfterne lå et gærde (6) og en flad vold (7), som kan være to yngre faser af skellet. I den sydlige del af udgravningsfeltet blev der registreret rester af endnu en grøft BLS (8). I forbindelse med en lille udvidelse af udgravningsfeltet blev der fundet yderligere en grøft (9) samt bebyggelsesrester fra højmiddelalderen (10). Under Magasin blev registreret en kraftig østvest-orienteret grøft (11), derimod blev der ikke fundet nogen spor efter Boths cirkulære murværk (12), som her er indsat på oversigtsplanen efter Boths angivelser. Grafik af Lars Møller Nielsen.

Skelgrøfterne fra den tidligmiddelalderlige bebyggelse tegner sig tydeligt i det gule undergrundssand. I baggrunden afrenses et snit gennem skellet og den højmiddelalderlige befæstnings gule sandlag. Befæstningen blev bygget over skellet i slutningen af 1200-tallet.

grund af dens placering i kystzonen. I grøften fandtes bundter af hør og hamp, som har ligget til opblødning (rødning), inden planterne kunne videreforarbejdes til tekstil og reb.

Endelig afløstes ABD af grøft BND. BND var delvis bortgravet af en senere afgravning og dens dimensioner kendes derfor ikke.

Efter afgravningen blev der nu sat et risflettet gærde med vandret fletværk i en højde af 0,4-0,5 m. Enkelte af de lodrette pæle sad stadig afbrækket i jorden, men langt hovedparten var trukket op, og gærdet var væltet mod øst.

Umiddelbart vest for risgærdet lå en lille vold. Volden var næsten helt bortgravet af moderne forstyrrelser, og det var ikke muligt med sikkerhed at rekonstruere hverken dens højde eller bredde. Den har formodentlig ikke været højere end ca. 0,6 m, bredden højst 5 m. Det var ikke muligt at afgøre, om gærdet og volden stod samtidig, eller om den ene afløste den anden.

I den sydligste del af udgravningsfeltet havde skellet en helt anden form, og den kunne her blot registreres som en enkelt grøft. Grøften var helt fladbundet og med sine 5,4 m betydeligt bredere end grøfterne i den nordlige del af feltet. Den har været mindst 0,6 m dyb. Alle fyldlagene i grøften var vandafsatte og med et stort indhold af affald. Derimod var der ikke spor af rødning, som i grøft ABD mod nord, og der kunne ikke udskilles faser.

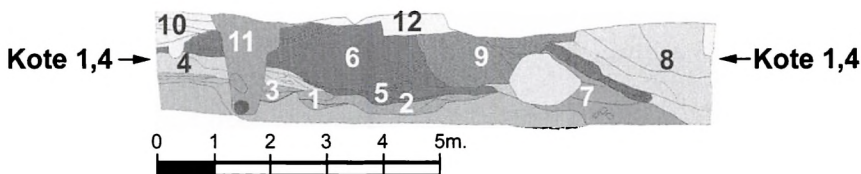
Skel mod flere matrikler?

Der er flere mulige forklaringer på, hvorfor skellet viste sig så forskelligt i den nordlige og sydlige del af udgravningsfeltet. De manglende faser i den sydlige del af skellet skal måske forklares ved en tættere kontakt med kysten, hvor indstrømmende vand kan have formet grøften. Det forklarer imidlertid ikke, hvorfor risgærdet og skelvolden, som lå over skelgrøfterne mod nord, ikke kunne iagttages mod syd. Men måske skal gærdet og volden ikke tolkes som egentlige skelgrænser, men som konstruktioner i forbindelse med aktiviteter inde på grunden?

En anden mulighed, som er mere interessant i bebyggelsessammenhæng - og ikke mindst som hypotese - er at se ændringen mellem skellets fysiske udseende i den nordlige og sydlige del af feltet som en afspejling af en matrikulering af samtidige aktiviteter under Magasin. Har der i så fald her ligget to øst/vest-orienterede matrikler ud for henholdsvis den nordlige del af skellet, karakteriseret af de mange faser, og ud for den sydlige del af skellet bestående af en bred skelgrøft? I denne forbindelse er det interessant, at der ved undersøgelsen under Magasin blev registreret en op til 6 m bred, øst/vest-orienteret grøft. Det var på grund af de dårlige bevaringsforhold ikke muligt at datere anlæggelsestidspunktet, men grøften var opfyldt i 1300-tallet. En samtidighed med skelgrøfterne ude på Kongens Nytorv må derfor være rent hypotetisk, men det er påfaldende, at grøften ligger i overgangen mellem de to mulige skel nord og syd på Kongens Nytorv.

Datering af skellet og bebyggelsen

Det var centralt for undersøgelserne at datere aktiviteterne, og dette blev gjort ved hjælp af en serie kulstof-14 dateringer.⁷ Sløjfningen af den ældste skelgrøft kan, dog kun på basis af en enkelt kul-

Matrikelskallet kunne følges i forskellig udformning over en stor del af udgravningsfeltet. Den viste profil, som er set mod nord, er en udtegnning af den profil, som ses under afrensning på det foregående arbejdsbillede. Ældste skelgrøft (ACL) (1) er i dette område af udgravningen næsten helt bortgravet af den efterfølgende grøft. I grøften blev der fundet frø kulstof-14 dateret til 1055-1150 e.Kr. Den efterfølgende skelgrøft (ABD) (2) har her en ret udflydende karakter. I den blev der fundet en del hørbundter, hvoraf et kunne kulstof-14 dateres til 1070-1160 e.Kr. Affald i grøften indeholdt endvidere ældre knogler, som kunne kulstof-14 dateres til 1020 e.Kr. Herover ses den yngste skelgrøft (BND) (3). En lille vold (4) skal formodentlig ligeledes tolkes som en fase i skellet. Et fækalielag (5) markerer skellets sløjfning. Lagets deponering kunne kulstof-14 dateres til de sidste årtier af 1200-tallet. I laget blev fundet et håndtag fra 1000-tallet. Den højmiddelalderlige befæstning ses umiddelbart over fækalielaget (6).

De øvrige lag og konstruktioner i profilen kan dateres til en større udbygning af befæstningen i slutningen af 1500-tallet med en kampestenskonstruktion og ny voldfront (7), og til Chr. IV's totale ombygning af byens fæstning, som indledtes med en opfyldning af voldgraven (8). Efter Chr. IV havde fuldført opbygningen af den nye befæstning igangsattes en plyndring af de ældre stenkonstruktioner, som stadig var tilgængelige bag den nye vold, hvorved hele det middelalderlige bymursfundament forsvandt i denne del af udgravningen (9).

Mod vest ses jordlag yngre end den højmiddelalderlige befæstning (10), datering uvis, samt en vandledningsgrøft (11); øverst moderne lag (12).

stof-14 datering, dateres til perioden 1055-1150 e. Kr. eller senere. Sløjfningen af en af nedgravningerne syd herfor havde en noget bredere dateringsramme, 1075-1210 e. Kr.⁸ Den efterfølgende skel-fases funktionstid (grøft ABD =? grøft OU) kan på et lidt bredere dateringsmateriale dateres til formodentlig anden halvdel af 1100-tallet eller begyndelsen af 1200-tallet.⁹ Risgærddet fra skelfase 4-5 kunne dateres til 1275 e. Kr.¹⁰ Med baggrund i den meget spinke konstruktion må man formode, at gærddet har haft en maksimal levetid på ca. 10-15 år, og dette passer glimrende med de foreliggende dateringer på skellets sløjfning.

Skellet blev endeligt sløjet i de sidste årtier af 1200-tallet,¹¹ hvor der dels kunne ses en vækst af strandengsplanter, dateret til 1280 e.Kr., over skellet, dels et udkastet lag af fækalier fra mennesker og

I skelletts sidste levetid blev det blot markeret ved et spinkelt risgærde, eventuelt i kombination med en lav vold vest herfor.

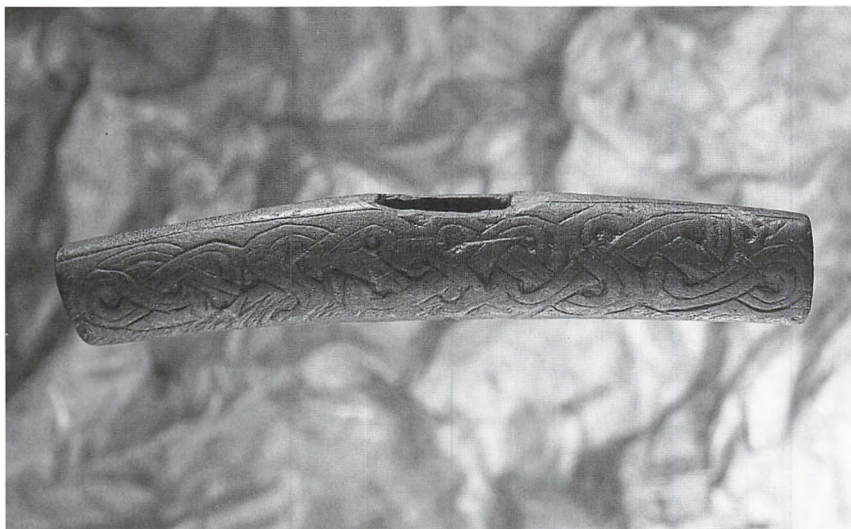
dyr, dateret til 1295 e.Kr. Direkte herover opførtes den højmiddelalderlige befæstning. De velbevarede fækallier viste, at laget ikke har ligget eksponeret i iltrige omgivelser i en længere periode men hurtigt er blevet forseglet af de overliggende lag. Opbygningen af den efterfølgende bybefæstning må derfor være påbegyndt umiddelbart efter skellets sløjfning.

Skellet kunne altså på baggrund af to dateringer af den ældste fase muligvis føres helt tilbage i anden halvdel af 1000-tallet. Aktiviteterne bag skellet kan dog muligvis føres endnu længere tilbage i tid. En enkelt kulstof-14 datering af opfyldslaget i grøft ABD til 1020 e. Kr. samt fundet af et hjortetakshåndtag med en dyreornamentik, der kan dateres til 1000-tallet, sekundært indlejret i fækallielaget over skellet, åbner muligheden for en datering af selve bebyggelsen til 1000-tallet, måske endda første halvdel af 1000-tallet. Dette giver spændende perspektiver for de kommende diskussioner vedrørende byens ældste udvikling, fordi de ældste dateringer fra »Clemensstaden« indtil videre ligger i anden halvdel af 1000-tallet. Det skal dog understreges, at en datering af bebyggelsen ved Kongens Nytorv til første halvdel af 1000-tallet indtil videre kun baseres på een enkelt kulstof-14 datering, som også kan strække sig op i første halvdel af 1100-tallet. Imidlertid synes hjortetakshåndtaget at kunne indicere en datering af en bebyggelse i den østlige del af byen til 1000-tallet. På baggrund af det spinkle dateringsgrundlag, både for Clemensstaden og Magasin-bebyggelsen, er der på nuværende tidspunkt dog ikke basis for dyberegående at diskutere en eventuel samtidighed eller forskudt opkomst af to mulige »centre« i det allertidligste København.

Bebyggelsen

Det er endnu uvist, hvilke aktiviteter der er foregået bag skellet. Indtil nu har udgravningerne ude på Kongens Nytorv givet de bedste resultater, men arbejdet inde under Magasin er endnu ikke afsluttet, og endnu mangler undersøgelser i den nordlige del af undersøgelsesområdet.

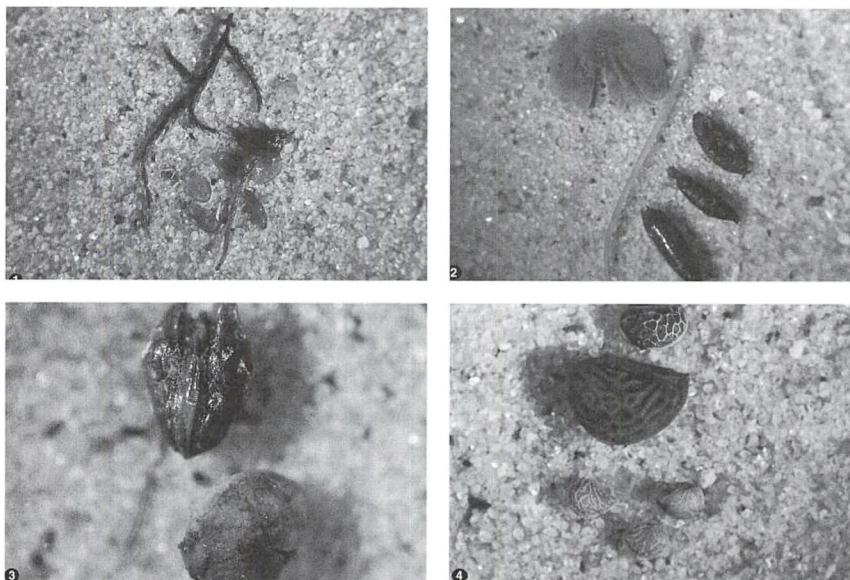
Bebyggelsens affaldslag, som var aflejret eller gendeponeret i og over skellet, gav et glimt af beboernes økonomi fra 1000-tallet til slutningen af 1200-tallet. Dyreknoglerne vidnede om en alsidig kostplan bestående af får og lam, kvæg, svin og fjerkræ (høns og

Et smukt udskåret håndtag af hjortetak dateret til 1000-tallet var et af udgravningens mest overraskende fund. Foto af Mikael Kaas

gæs).¹² Sild var ikke overraskende den vigtigste spisefisk, men også torskefisk og ål var godt repræsenteret. Tillige blev der fundet rester af hund, kat og hest. Menneskefækalierne indeholdt, foruden de små og uundgåelige sildeknogler, klid fra korn samt frø af klinte, som især optræder som plagsomt – og giftigt – ukrudt på rug- og hvedemarker. Der blev også fundet spor af jordbær og æble, foruden porse og humle; dette afslører formodentlig øl af en noget grumset kvalitet. I fækalierne blev der fundet sphagnumtorv, formodentlig anvendt som toiletpapir. Derudover blev der fundet diverse frø fra arter, der indgår i husholdningen – sødskærm, cikorie, sort sennep, havekål, blomme/kirsebær, hvede og rug – og fra medicinplanter – bulmeurt, tandbæger, almindelig hjortespand og rosen-katost.¹³ Det alsidige husdyrhold og de omfattende spor af rødnig af hamp og hør til tekstil- og rebforarbejdning i skelgrøften tyder på, at der er tale om en permanent bebyggelse og ikke blot om en flygtig sæsonbebyggelse.

Der er endnu ikke med sikkerhed fundet bygningsrester fra en tilhørende bebyggelse. Udgravningen på Kongens Nytorv fik i for-

Sidste hilsen fra beboerne i området omkring Magasin, inden opførelsen af bybefæstningen blev påbegyndt, var et lag af fækalier fra mennesker og dyr. I laget blev blandt andet fundet mosser, anvendt som toiletpapir (1), fluepupper og små fiskeben (2), pors (3 øverst) og humle (3 nederst), anvendt ved ølbrygning samt kerner fra brombær eller hindbær (4 øverst) og jordbær (4 nederst). Foto af Annine S. A. Moltsen

bindelse med en mindre efterundersøgelse kontakt med sporadiske partier af mulige gulvlag og muligvis også diffuse aftryk af huskonstruktioner i form af en række optagne syldsten og aftryk efter en fodrem. De bevarede partier var meget afgrænsede i udstrækning, og tolkningen af lagene som en del af huskonstruktioner er derfor ikke sikker. Fundene herfra – enkelte keramikskår og en enkelt ribbesten til hvælvslagning – daterer lagene til 1200-1300-tallet. De mulige bygningsrester kunne derfor være samtidige med de yngste faser af skellet. Men det kan omvendt ikke afvises, at de i stedet var samtidige med den efterfølgende befæstning. Igangværende naturvidenskabelige dateringer kan muligvis afklare dette.

Ved udgravningerne under Magasin er der indtil nu blot foretaget udgravninger i den sydligste del af undersøgelsesområdet. De

ældste påviste aktiviteter kunne her dateres til 12-1300-tallet i form af tynde og diffuse affaldslag samt den tidligere omtalte grøft beliggende nord herfor. Bebyggelsen har altså ikke i denne periode ligget umiddelbart ud mod den daværende kystlinie. Hvornår området er blevet bebygget er uvist; den ældste kendte bebyggelse er indtil videre den endnu stående bygning fra 1450-55, – Vingården. En tidlig middelalderlig bebyggelse, der er samtidig med de ældste kulstof-14 dateringer af affaldslagene på Kongens Nytorv og den bebyggelse, der er samtidig med hørrodningen og de yngre skelfaser, må derfor søges under den nordlige del af Magasin.

Boths murværk

Selv om undersøgelsen under Magasin ikke indtil videre har givet de håbede svar på spørgsmålene vedrørende den ældste middelalderlige bebyggelse i området, har udgravningen i hvert fald stillet spørgsmålstegn ved en af Østergårdmytens sidst tilkomne hjørnensten.

Both iagttog i 1873 resterne af et cirkelformet stykke murværk i forbindelse med en grundudgravning under det nuværende Magasin.¹⁴ Murværket var ca. 32,5 m i diameter og opført af teglsten med en fuldmur på ca. 0,7 m. Muren var »funderet paa den oprindelige Strandbund... med en uafbrudt Kreds af svære Kampestenshvelvinger af 4 Alens Spændvidde [ca. 2,5 m], udvendig beskandset af løst, henslængte, meget store Søsten [kampesten]«. Murværket blev tolket som rester af kildernes middelalderlige tårn Kringelin og senere også som Byens Tårn.¹⁵ Denne sammenhæng er dog udokumenteret.

Stiesdal var den første, der yderligere kobledede murværket sammen med Østergård, hvis placering i Magasinkarréen han antog for et faktum.¹⁶ Han mente dog, at det fundne murværk ikke var selve tårnet Kringelin, men en beskyttende mur omkring denne, en såkaldt mantelmur. Selve tårnet skulle således ikke være blevet påvist. Han genoptog samtidig A. D. Jørgensens teori om en præabsalonsk befæstning.¹⁷ Teorien havde sit udgangspunkt i Urban III's pavelige bekræftigelse fra 1186 af Absalons gave til Roskildes bispestol. I listen over de gaver, som Absalon modtog af Valdemar d. Store omtales nemlig »Castrum de Hafn«. Betød det, at bebyggelsen Havn havde været befæstet, og/eller fandtes der i tilslutningen til byen en befæstning inden Absalon modtog området? Stiesdal

understregede, at videre spekulationer måtte afvente arkæologiske undersøgelser i området, - et forbehold, som ikke fulgte med Kjersgaards tolkning af Stiesdals spekulationer som et »motte-and-bailey«-anlæg, som Kjersgaard opfattede som et etableret faktum.

Med udgravningerne på Kongens Nytorv i 1996-97 fik Stiesdals tese om en tidlig befæstning for så vidt nyt liv, som man nu for første gang kunne dokumentere aktiviteter fra 1000-tallet i området.¹⁸ Ved udgravningerne året efter under Magasin blev der imidlertid ikke fundet rester af Boths cirkelformede murværk, hverken i form af murværk eller nedgravninger fra senere plyndringer af byggemateriale. Da Boths murværk skulle ligge direkte på undergrund og samtidig være forstærket med store kampesten, burde det have afsat spor. Ingen af de nu afdækkede fundamentsrester, som formodentlig skal dateres til 1700-tallet, havde et krummende forløb. Der blev heller ikke fundet tegl af den størrelse, som skulle indgå i murværket.¹⁹ På det foreliggende grundlag vil det derfor være nytteløst at fortsætte spekulationerne om Boths murværk, dets udseende og funktion.

Konklusion

Udgravningerne på Kongens Nytorv afdækkede de perifere dele af en middelalderlig bebyggelse, ældre end byens højmiddelalderlige befæstning. Bebyggelsen er indtil videre blot påvist i form af dens østre matrikelskel i flere faser og af affaldslag fra bebyggelsens aktiviteter. Enkelte mulige bygningsrester kan være samtidige med skellet, men de kan også tilhøre en bebyggelse, der er samtidig med byens befæstning. Denne bygges over skellet i slutningen af 1200-tallet. På baggrund af undersøgelserne under Magasin må teorierne om Boths murværk som en præ-absalonsk borg afvises, samtidig med at vi må stille os tvivlende overfor, hvad Both egentlig har set på stedet.

Matrikelskellet kan måske følges ned i 1000-tallet. Et affaldslag dateret til begyndelsen af 1000-tallet, og et hjortetakshåndtag med dyreornamentik dateret til 1000-tallet antyder, at bebyggelsen kan være tidlig-middelalderlig. Hvis de indtil videre svage indicier for at bebyggelsen på stedet kan dateres til 1000-tallet, måske endda første halvdel af 1000-tallet, er korrekte, vil det være første gang, at der er konstateret aktiviteter fra den tidligste middelalder uden for

Clemensstaden. Dette giver særdeles spændende perspektiver for de kommende diskussioner af byens tidligste topografiske udvikling. Dateringsgrundlaget for begge bebyggelser er imidlertid stadig for svagt til en egentlig diskussion af samtidighed eller aldersforskel.

Tidligere teorier, ikke blot omkring Østergård lokalt i karréen, men også vedrørende østbyens alder generelt, har været spundet over et fåtal af skriftlige kilder, og der har ikke været foretaget arkæologiske undersøgelser, som har kunnet kaste yderligere lys over problemet. Med udgravningen på Kongens Nytorv er der skabt et fornyet grundlag for diskussionen om byens tidligste opkomst.

NOTER

1. Both, L. 1873: Et udgravet Stykke af Kjøbenhavns Fortid. *Nær og Fjern*, 36, p. 5-7.
2. Kjersgaard, Erik 1980: Byen og borgen Havn. *Københavns Historie*, bd. 1, red. Sv. Cedergreen Bech m.fl., København, p. 33-35. Et »motte-and-bailey«-anlæg er en borgtype, der især forekommer i Frankrig. Den består af en forborg med beboelse og økonomibygninger, hvorfra der er adgang til en borgbanke med en fortifikatorisk bygning. Typen findes i tillempet form i Danmark.
3. Stiesdal, H. 1975: Absalons borg, *Christiansborg slot*, bd.1, red. Kristian Hvidt m.fl., København, p. 1-3.
4. For Østergård-myten i forbindelse med Boths observation og senere tolkninger, se Frederickson, ovf.
5. Københavns Bymuseum, Arkæologisk arkiv, Kongens Nytorv 13, Magasin, KBM 1664 og 2028. Udgravningen ledes af stud.mag. Lisbeth L. Poulsen.
6. Se Frederickson, ovf.
7. Der er i alt foretaget 9 kulstof-14 dateringer af skelfaserne, hvoraf der må ses bort fra 2 (dateringerne K-6816 og K-6808), da der må være foretaget fejl eller ombytning af prøver.
8. Naturvidenskabelige dateringer fra skelgrøft ACL – 1. skelfase samt nedgravning syd herfor: Se tabel 1 nedenfor.
9. Naturvidenskabelige dateringer fra skelgrøft ABD =? OU,- 2. skelfase: Se tabel 2 nedenfor.
For dateringen af grøftens funktionstid må det præciseres, at det daterede knoglemateriale i lag ABA blot giver en datering af fyldet som samtidig med grøften eller ældre. Dermed skal det daterede opfyldslag anvendes til en datering af den bag skellene liggende bebyggelse og ikke direkte til en datering af skellets alder. Hørbundtet EFS giver derimod en funktionstid på grøften, idet rødningen er foretaget i grøftens funktionstid. Da der formodentlig blev fundet tegl i anlæg under grøft ABD, må funktionstiden som indikeret af EFS sandsynligvis indsnævres til ikke ældre end anden halvdel af 1100-tallet. Dette stemmer overens med dateringen af opfyldslag AGX i grøft OU.
Der blev kun registreret ganske få keramikår. Fra opfyldningslag CHZ i den

- nordligste del af grøften blev fundet keramik dateret til 1100-1500, hvilket ikke taler imod ¹⁴C-dateringerne. Det skal nævnes, at der i ABD blev fundet et stykke keramik, som ved sammenligning med keramikmaterialet i Horsens kan dateres til 1315-1350 (Larsen, J. L. 1995: *Keramik fra torvet i Horsens - Typologi, proveniensbestemmelse og datering*. Afd. for Middelalder-arkæologi og Middelalder-arkæologisk Nyhedsbrev). Imidlertid er det uvist, om dateringerne herfra kan overføres på København. Ligeledes blev der fundet to stykker keramik med en datering på henholdsvis 1350-1800 og 1300-1700 under soldning af græftfyldet i søgegrøft 13. Det må, på baggrund af de to sidste stykkers lidenhed, tages i betragtning, om disse stykker kan være indblandede, idet deres datering ikke stemmer overens med det øvrige dateringsmønster fra skelgrøfterne.
10. Naturvidenskabelige datering af DSY, 4-5. skelfase: Se tabel 3 nedenfor.
  11. Naturvidenskabelig datering af lag mellem skel og overlørende bybefæstning: Se tabel 4 nedenfor. K-6863 anses for den mest sandsynlige af de to dateringer af lag ACE's deponeringstidspunkt, idet den er foretaget på et større materiale.
  12. Det zoologiske materiale er bearbejdet af stud.scient. Sara Vebæk Gelskov, Zoologisk Museum. Rapport (KBM 1410, ZMK: 62/1997) udgør bilag 11 i udgravningsrapport KBM 1410 på Københavns Bymuseum.
  13. Makrofossilanalyser er foretaget af cand. scient. Annine S. A. Moltzen, Nationalmuseets Naturvidenskabelige Undersøgelser. NNU rapport nr. 29, 1998 udgør bilag 10 i udgravningsrapport KBM 1410 på Københavns Bymuseum.
  14. Both p. 5-7.
  15. Ramsing, H. U. 1940: *Københavns Historie og Topografi i Middelalderen*, bd. III, København, p. 10
  16. Stiesdal, p.2
  17. Jørgensen, A. D., *Det ældste København I. Aarbøger for nordisk Oldkyndighed og Historie 1872*, p. 265-267; Jørgensen, A. D., *Det ældste København II. Aarbøger for nordisk Oldkyndighed og Historie 1877*, p. 279-280; Jørgensen, A. D., *Det ældste København III. Aarbøger for nordisk Oldkyndighed og Historie 1881*, p. 293-297.
  18. Kristiansen, M. S, Moltzen A. S. A., Henriksen P. S. 1997: *Udgravningen på Kongens Nytorv, København - foreløbige resultater fra de arkæologiske og naturvidenskabelige undersøgelser. Naturens Verden 1997/4.*
  19. Both angav uheldigvis ikke størrelsen på stenene, men beskrev dem blot som »en Slags flammede, dog mest røde, overordentlig haardbrændte Mursten, der er noget tykkere og bredere, men kortere end den nu almindelig brugelige Murstensform.« Omtrent på Boths tid blev stenstørrelserne ensrettet til den form vi kender i dag (23x11x5,5). De af Both angivne mål bryder i øvrigt med de til alle tider gældende principper for teglstørrelser, som forudsætter, at 2 x bredde + fuge svarer til længden, for at de let kan opmøres i forbandt (oplyst af mus.insp. Mogens Vedsø, Danmarks Kirker).

Tabel 1.

Lag	Bestemt materiale	Datering
ABB + ABG	Frø fra naturligt dannede lag og opfyldslag i grøft ACL (KIA 6107)937	937 +/- 25 ¹⁴ C-år f.1950 +/- 1 std.dev.: 1030-1155 +/- 25 ¹⁴ C-år f.1950
	Leibniz Labor für Altersbestimmung und Isotopenforschung, Christian-Albrechts Universität Kiel. Brev fra Prof. Dr. P.M.Grootes d. 17.02.1999.	
EDR	Frø fra opfyldslag i nedgravning EFA	886 +/- 24 ¹⁴ C-år f.1950 1161-1190 e.Kr.Kal +/- 1 std.dev.: 1074-1210
	Leibniz Labor für Altersbestimmung und Isotopenforschung, Christian-Albrechts Universität Kiel. Brev fra Prof. Dr. P.M.Grootes d. 17.02.1999.	

Tabel 2.

Lag	Bestemt materiale	Datering
AGX	Træredskab i grønnet OU (K-6662)	845 +/- 40 ¹⁴ C-år f.1950 1220 e.Kr.Kal +/- 1 std.dev.: 1170-1250
	Kulstof-14 dateringslaboratoriet, Nationalmuseet Brev fra Kaare Lund Rasmussen d. 18.11.1996	
EFS	Hørbundt i grønnet ABD (AAR-3738)	915 +/- 50 ¹⁴ C-år f.1950 1070-1160 e.Kr.Kal +/- 1 std.dev.: 1030-1220
	AMS ¹⁴ C Dating Laboratory, Institut for Fysik og Astronomi, Aarhus Universitet. Brev fra Jan Heinemeier d. 28.01.1998	
ABA	Knogler i grønnet ABD, felt I/II (K-6807)	985 +/- 40 ¹⁴ C-år f.1950 1020 e.Kr.Kal +/- 1 std.dev.: 1015-1150
	Kulstof-14 dateringslaboratoriet, Nationalmuseet Brev fra Kaare Lund Rasmussen d. 04.03.1998	

Tabel 3.

Lag	Bestemt materiale	Datering
DTC-2	2 Ris fra gærde DSY (K-6862)	772 +/-39 ¹⁴ C-år f.1950 1275 e.Kr.Kal +/- 1 std.dev.: 1235-1285
	Kulstof-14 dateringslaboratoriet, Nationalmuseet Brev fra Kaare Lund Rasmussen d. 28.05.1998	

Tabel 4.

Lag	Bestemt materiale	Datering
ACE-2	Kviste i fækalielag (K-6863)	685+/-45 ¹⁴ C-år f. 1950 1295 e.Kr. Kal +/- 1 std.dev.: 1285-1380
	Kulstof-14 dateringslaboratoriet, Nationalmuseet Brev fra Kaare Lund Rasmussen d. 28.05.1998	
ACE	Kviste i fækalielag (AAR-4247)	830+/-30 ¹⁴ C-år f. 1950 1225 e.Kr. Kal +/- 1 std.dev.: 1215-1255
	AMS ¹⁴ C Dating Laboratory, Institut for Fysik og Astronomi, Aarhus Universitet. Brev fra Jan Heinemeier d. 04.06.1998	

København i høj- og senmiddelalder

Fra o. 1200 begynder de skriftlige kilder til Københavns historie at flyde rigeligere. København omtales i annalerne, og byens kirkelige institutioner begynder at vokse op og afsætte sig spor i brevmaterialet. Vor Frue kirke indvies o. 1209. Roskildebispens, Absalons nevø Peder Sunesen, gør kirken til en kollegiatskirke, med et kapitel, hvilket giver kirken status som den næstfornemste i Roskilde stift. Lederen af kapitlet, dekanen, bliver en af bispens betroede embedsmænd i udøvelsen af både kirkelig justits og i forvaltningen af kirkens gods. Ikke længe efter grundlæggelsen af Vor Frue Kirke opføres det første kloster i byen. I 1238 giver grevinde Ingerd af Regenstein en ejendom i København til oprettelsen af et Franciskannerkloster – Gråbrødre kloster. Grevinde Ingerd hører til Hvideslægten. Hendes bror, Peder Jacobsen, efterfølger farbroderen Peder Sunesen som bisp i Roskilde, og også de næste tre bisper i Roskilde hører til familien. København er således gennem det meste af 1200-tallet Hvideslægten's by – og en by, som familien gør meget for at udvikle.

Byens hurtige udvikling blev imidlertid straks registreret af både kongemagten og af de nordtyske hansestæder. Kong Erik Plovpenning satte sig i besiddelse af borg og by, efter at biskop Niels Stigsen i 1245 var flygtet ud af landet. I 1249 angreb og plyndrede lübeckerne København første gang. Ti år senere, da Christoffer I fordrev biskop Peder Bang fra sit bispedømme, besattes København atter af kongens tropper, for snart efter at blive angrebet af en oprørshær under ledelse af fyrst Jaromar af Rygen, hvis navn stadig er bevaret i »Jarmers tårn«. Borgen blev efter dette angreb ifølge et pavebrev til dels nedbrudt af bispens egne allierede.

Allerede i 1254 gav biskop Jakob Erlandsen, der kort tid efter blev ærkebiskop, de regler og privilegier, der betegnes som Københavns første stadsret. Privilegierne var imidlertid begrænsede – det var således først senere, at byen fik et råd. En stor del af tiden, mens bisperne var i eksil, var det kongen, der kontrollerede byen. Til gengæld holdt han sig tilbage, da borgerne på i et tidspunkt i 1295

– kort tid efter at bispem Johannes Krag havde udstedt en mere omfattende stadsret – gjorde oprør mod bispem. Årsagen til oprøret kendes ikke, men det antages at hænge sammen med stadsrettens forbud mod gilder og andre forsamlinger, hvor bispens embedsmænd ikke var til stede. Uden kongens hjælp måtte Københavns borgere søge fred med bispem – men det kostede dem gildernes ejendomme og en jordskyldsafgift på al den ejendom, der ikke i forvejen betalte denne afgift til bispem.

I 1300-tallet vokser Københavns politiske betydning. Byen kommer i 1330 i grev Johan af Holstens magt, og hans hovedsmænd og underpanthavere på Københavns Slot gør i de næste ti år Øresund til et usikkert farvand. Herefter bliver byen og borgen med Roskildebispens samtykke kong Valdemar Atterdags støttepunkt under tilbageerobringen af det sjællandske område, og det er først efter kongens død, i 1375, at bispem får by og borg tilbage. I Roskildebispens jordebog findes der netop fra disse år en liste, der fortæller om bispens ejendomme og indtægter i København – en enestående kilde i dansk byhistorie.

Endelig, i 1416, bringer Erik af Pommern definitivt København under kongeligt styre. På dette tidspunkt er byen vokset til at være den formentlig mest betydende by i Danmark. Det er primært med København, at de enkelte hansestæder korresponderer – naturligvis fordi de i København har det marked, der ligger nærmest Skåne-markedet, og hvorfra deres interesser i Danmark lettest administreres. Det samme synspunkt ligger formodentlig bag de senmiddelalderlige kongers interesse for byen, der allerede i 1400-tallet får karakter af residensby.

Den politiske udvikling spejler sig i byens topografiske udvikling og i de arkæologiske og bygningshistoriske fund. Først og fremmest bliver der bygget en række kirker og kirkelige institutioner i løbet af 1200-tallet. Vor Frue kirke og Gråbrødre kloster er allerede nævnt. Hertil kommer i 2. halvdel af 1200-tallet Skt. Nikolaj kirke, der efterhånden udvikler sig til den kirke, som borgerne holder sig til. Også Skt. Petri kirke og et Helligåndshus kommer til engang i slutningen af 1200-tallet.

Et andet anlæg, der er karakteristisk for middelalderbyen, er befæstningen. Jarmers tårn fra begyndelsen af 1500-tallet står alene tilbage over jorden – resten må søges i udgravninger og udgrav-

ningsberetninger.¹ I forbindelse med nedbrydningen af Københavns befæstning i 1850'erne og i tiden derefter kom flere tårne for dagens lys – og blev skånselsløst fjernet. Hanetårnet, hvis omrids i dag blot kan ses i vejbelægningen på Nørre Voldgade ud for Teglgårdsstræde, blev fjernet af Magistraten i 1878, mens den arkæologiske vogter, Nationalmuseets direktør J. J. A. Worsaae, var på antikvarisk rejse på Fyn.² Udgravningen til Boulevardbanen gav lykkeligvis H. U. Ramsing anledning til en lang række observationer af den middelalderlige vold, men observationerne var desværre ikke altid af en kvalitet, der ville kunne gøre dem anvendelige i dag. Derfor er de resultater, som udgravningerne på Kongens Nytorv i 1996-98 nåede frem til, både overraskende og ganske velgørende. For første gang har det været muligt at se anlæggelsen af vold og grav i en sammenhæng, og det er yderligere for første gang blevet konstateret, at volden i 1200-tallets slutning har båret en mur – i hvert fald på strækningen syd for den middelalderlige Østerport.

Det kan også ses, at byen i begyndelsen af 1200-tallet udviklede sig fra Clemensstaden mod øst, i ly af borgen. Oppe på højderyggen anlagdes de kirkelige institutioner – Vor Frue kirke, Gråbrødre-klostret og Helligåndshuset. Nedenfor, ud mod vandet, groede byen – måske fra flere centre? Bymuseets undersøgelser på Højbro Plads i 1994 viste tydeligt, at strandlinien kunstigt blev skubbet længere ud, både ved almindeligt udsmid af affald og ved planlagt anlæg af en landingsplads med brolægning, der oven i købet må hæves i flere omgange. Affaldet viste skibenes nærhed – tovværk og tætningsmateriale til skibene fandtes ved den daværende strandkant.

Ved Bymuseets undersøgelser i 1991 i sidegaden til Højbro Plads, Lille Kirkestræde, kunne det konstateres, at strandengens karakter skiftede over en periode før 1220'erne. Det sumpede strandengsmiljø var blevet endestation for affaldsprodukter fra ølbrygningen, porse og humle. Ligeledes blev planter, fremmede for det oprindelige miljø, introduceret sammen med byaffaldet, der må være kommet inde fra Clemensstaden. Da grunden i 1220'erne blev bebygget, var man stadig så tæt på stranden og vandlinien, at det var nødvendigt at anlægge et dige omkring brønden. De gentagne hævnninger af brolægningen på strandbredden ved Højbro Plads viser lige-

ledes, at oversvømmelser var en reel mulighed i de lavereliggende dele af den nye bydel.

Både i Lille Kirkestræde og på Højbro Plads var det muligt at følge bebyggelsen på grunden helt fra 1200-tallet og frem til i dag. Det allermost spændende ved de to udgravninger så tæt på hinanden var dog forskellen på, hvorledes den ældste bebyggelse på stedet så ud. I Lille Kirkestræde fandt man lergulve og spor af bindingsværk. På Højbro Plads bestod bebyggelsen af huse bygget i tegl – stenhuse. Den første bevarede bebyggelse på Højbro Plads-området var da også noget senere end Lille Kirkestrædes; de udgravede teglstens-kældre stammede fra første halvdel af 1300-tallet og vi ved intet om, hvad der har ligget her før.

Både stranden ved Højbro og Lille Kirkestræde viser, at en byggemodning af området skete i begyndelsen af 1200-tallet – i Lille Kirkestræde endda dateret til 1220'erne, på det tidspunkt hvor Absalons slægtninge arbejdede stærkt på byens udvikling med kirke- og klosterbyggerier, og det er ingen tilfældighed, at det er området lige overfor borgen på strandholmen, der gror op på denne tid. Også borgen blev yderligere udbygget, idet den formodentlig i løbet af 1200-tallet blev udstyret med teglstensstårne.

I løbet af 1200-tallet forvandlede København sig fra en lille flække til en anelig købstad. De fleste af byens kirker byggedes i denne periode. Befæstningen hævede sig fra slutningen af århundredet over det stade, der var det almindelige i Danmark: Volden kronedes nemlig fra slutningen af 1200-tallet med en mur på det østligste stykke ved det nuværende Kongens Nytorv. Senere kom der også mur på andre dele af volden – mod vest tilsyneladende først så sent som o. 1500.

Befæstningens omkreds viser, at den omfattede en middelalderlig by med plads til at vokse. Ikke alle steder kom bebyggelsen lige hurtigt. Meget af jorden indenfor voldene blev fortsat dyrket, og det var først et godt stykke op i 1600-tallet, at bebyggelsen nåede ud til murene på alle sider.

I 1300-tallet trænger stenhuse sig ind i bybilledet. På Højbro Plads lå den tidligste datering o. 1330, men i opfyldslagene ved stranden fandtes mursten, der kunne dateres et helt århundrede tidligere. Også i det skriftlige kildemateriale ses stenhuse at komme til i 1300-årene.

1400-tallet er den periode, hvor kongemagten overtager byen. I

den kongelige by begynder adelen at gøre sig gældende – med stenhuse langs hovedstrøgene. Den kongelige opmærksomhed influerer også på de kirkelige stiftelser. Helligåndshuset omdannes til kloster med kirke i 1400-tallet, efter Christian I's ønske. Som en følge af bølgen af klosterreformer i slutningen af dette århundrede opstår også i årene omkring 1500 Skt. Claras nonnekloster, grundlagt af kong Hans og dronning Christine.

Disse 2 institutioners bygninger har overlevet eller er blevet sporet arkæologisk. For Skt. Jørgens hospital, Skt. Annæ hospital og Skt. Gertruds kapel er situationen mere tvivlsom. De to sidste repræsenterer den specielle fromhedstradition, som i senmiddelalderen blev karakteristisk for byerne: Særlige stiftelser for ældre, syge og rejsende skød op. Den kommunale forsorg startede som en religiøs pligt. Murværk er blevet observeret under karréen mellem Kultorvet og Hauser Plads, men en identifikation med Skt. Gertruds kapel er ikke sikker. De to andre institutioners sted kendes endnu ikke.

De tre udgravninger, som præsenteres i det følgende, viser alle forskellige sider af Københavns urbanisering i højmiddelalderen. Her kan byudviklingen også følges frem igennem senmiddelalderen. Mette Svart Kristiansen beskriver de tidligste forsøg på at bygge modne og bygge på strandengen overfor Absalons borg, som det kunne følges i Lille Kirkestræde 6. Ulla Johansen fortæller om strandliniens ændring, både ved brugen som affaldsdepot og senere ved de planlagte hævnninger og brolægninger af stranden. Videre kan historien om bebyggelsen på Højbro Plads følges fra bygge modningen over de første stenhuse og frem til et tidspunkt, hvor de skriftlige kilder begynder at infiltrere de arkæologiske problemstillinger: Kan man finde den badstue, som kong Hans besøgte, eller har vi igen at gøre med en topografisk myte? Endelig fremlægger Mette Svart Kristiansen de vigtige resultater af undersøgelserne af Københavns middelalderlige befæstning, som den så ud syd for den gamle Østerport på Kongens Nytorv.

NOTER

1. Se P. Thorning Christensen (red.), *Guide til Københavns befæstning*, , p. 7-39, *Middelalderfæstningerne ved*
2. Bi Skaarup. Læserbrev fra J. J. A. Worsaae, *Dagbladet* 28/5-1878.

Købstadens nybyggere

Resultater fra de arkæologiske punktundersøgelser
i Ll. Kirkestræde 6

Af Mette Svart Kristiansen

I 1991 fik Københavns Bymuseum for første gang i nyere tid mulighed for at foretage arkæologiske undersøgelser i området omkring Nikolaj kirke. Lejligheden bød sig ved en grundforstærkning og kælderudgravning af baghuset i Ll. Kirkestræde 6 blot 30 m vest for kirken, ikke langt fra den middelalderlige kystlinie. Undersøgelsen gik dermed ned i et af kerneområderne i 1800-tallets »historikerfejde«, hvor området omkring Nikolaj – blandt mange andre – blev diskuteret som muligt center for en ældre bebyggelse. Med udgravningen fik Bymuseet nu lejlighed til at undersøge den ældste bebyggelse på stedet. Vigtigst for undersøgelsen var derfor at få fastslået alderen på de ældste aktiviteter.

Undersøgelsesforløb

Da de arkæologiske undersøgelser på grund af husets stabilitet nødvendigvis skulle foretages i tæt samarbejde og sideløbende med anlægsarbejderne, var der ikke mulighed for at foretage en større fladeundersøgelse dækkende hele baghuset. Det berørte areal var ca. 17 x 6 m. Der blev i stedet oprettet tre små felter, to i den nordlige og et i den sydlige del af huset. Her imellem blev der trukket en lang profil, således at det skulle være muligt at sammenkoble iagttagelser på langs af matriklen. En stor brønd fra nyere tid forhindrede dog dette. Derudover blev der løbende foretaget iagttagelser af anlæg i forbindelse med den efterfølgende udgravning til kælder.

På grund af felternes beskedne størrelse var det ikke muligt at få et mere detaljeret indtryk af anlæggenes udseende, men det var dog muligt ved disse »stikprøver« – med noget forbehold – at illustrere bebyggelsens udvikling på grunden; og ikke mindst at datere den ældste bebyggelsesfase.

Der var bevaret ca. 2 m kulturjord under gulvniveau i den stående bygning. På baggrund af undersøgelsens problemstilling blev de

Yngste lag fra 1500-1700-tallet bortgravet med maskine, hvorefter de middelalderlige lag af ca. 1 m tykkelse blev håndgravet stratigrafisk til undergrund i de udvalgte felter.

Pionérer på strandengen

Den ældste bebyggelse blev anlagt på strandengen.¹ Det er ikke ud fra det foreliggende grundlag muligt at vurdere, hvor langt bebyggelsen befandt sig fra den oprindelige kystlinie, men makrofossil-analyserne viser, at der i hvert fald sydligt på grunden har været et temmelig vådt og sumpet område, idet prøverne indeholdt planter, som vokser på de laveste, mest saltpåvirkede dele af strandengen. Imidlertid kan de topografiske forhold på en strandeng ændre sig inden for ganske få meter, og prøvesøjlen er derfor kun udtryk for et helt lokalt forhold.

Der blev i strandengen fundet en relativ stor mængde pors og humle, som formodentlig stammer fra masken fra ølbrygning. I den

Arbejdsforholdene var trange og feltstørrelsen helt afhængig af den sideløbende grundforstærkning og pilotering under huset. Her arbejdes i gulvlag i bebyggelsen beliggende ud til Lille Kirkestræde.

øverste del af strandengen kunne der konstateres en stigning i antallet af udefra kommende planter, samt fiskeben og knoglefragmenter, der ligesom humle og pors må være tilført området som affald fra bebyggelsen.

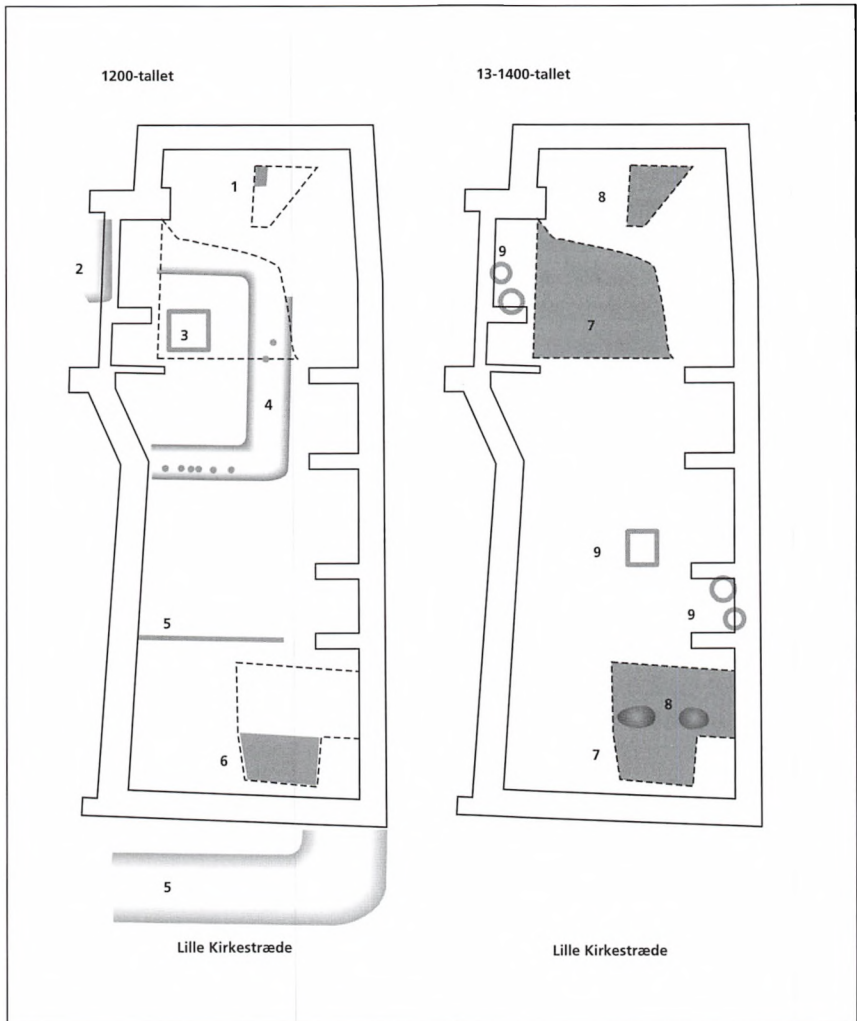
Da vi ikke kender størrelsen på den ældste matrikel, kan vi kun vanskeligt belyse udnyttelsen af grundarealet. Kun matriklens sydlige grænse blev fundet. Ca. 4 m nord for den nuværende matrikels sydlige udstrækning blev der registreret et øst/vest-orienteret risgærde, der blev kulstof-14 dateret til 1270 e. Kr.² I tidens løb blev grænsen forskubbet yderligere mod syd.

Undersøgelsen kunne tyde på, at den ældste bebyggelse lå trukket lidt tilbage på matriklen i forhold til den senere bebyggelse, som lå helt ud til matrikelskellet. Den ældste bebyggelse blev fundet i den nordlige halvdel af baghuset i form af gulvlag, bygningskonstruktioner og en brønd omgivet af et lille dige.

Den ældste bebyggelse

I en blot 1 m² stor jordknold (felt 1) bevaret mellem understøbningsgrøfterne ved nordgavlen i det stående hus, var det muligt at få en undersøgelsessøjle gennem de middelalderlige bebyggelseslag. Lergulve, trækulslag og aftryk af formodentlig syldsten og fodremme samt brændte og løsrevne bygningselementer afløste hinanden i en op til 0,8 m tyk sekvens. Det var naturligvis ikke på det grundlag muligt at hente mange oplysninger om selve husene, men man fik en fornemmelse af en meget intensiv og kontinuerlig bebyggelse. Et lerlag, der var hårdtbrændt på undersiden og liggende over et trækulslag, kunne således tolkes som et gulvlag lagt ud over en endnu varm, udjævnet brandtomt. Den ældste bebyggelse kan ikke være ældre end tidligst anden halvdel af 1100-tallet, idet der var tegl i lagene. De få daterende genstande i gulvlagene gav ikke grundlag for en nærmere faseinddeling af bebyggelsen.

I forbindelse med understøbning af det nordvestlige hjørne af det stående hus blev der fundet rester af velbevaret bygningstømmer. Det dannede det sydøstlige hjørne af en bygning og bestod af en nord/syd-orienteret fodrem, som var sat sammen med yderligere en fodrem, der fortsatte ind under en sidebygning til det stående hus.³ I fodremmen var en not, formodentlig til at fastholde støjler til en lerklinet væg eller en trævæg med bul- eller stavplanker. På

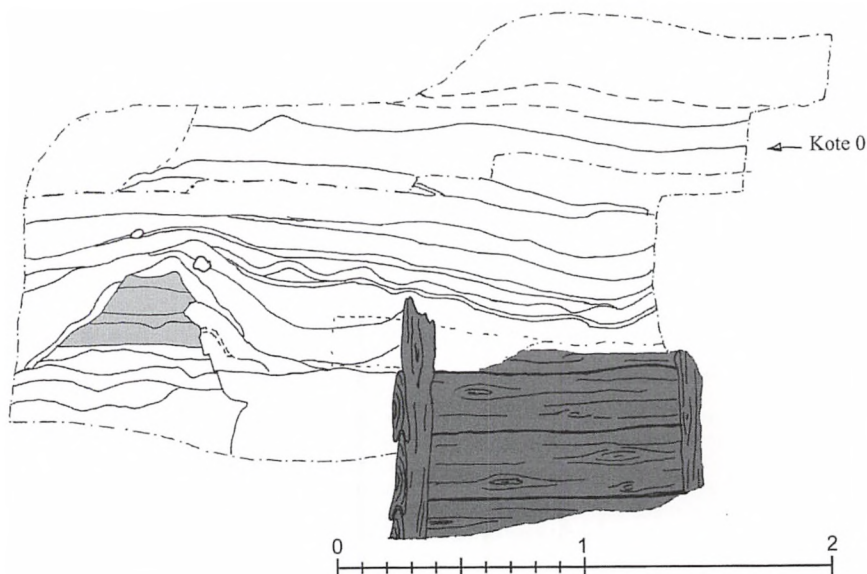

Sporene fra den ældste bebyggelse blev registreret nord på grunden, dels ved gulvlag (1) og ved fodtømmer fra en bygning (2). En brønd (3) omgivet af et lille dige opbygget omkring pinde (4) kunne dateres til ca. 1220. Et hegn dateret til 1270 og et dige, som ved en senere undersøgelse blev registreret ude i den nuværende Ll. Kirkestræde (5) kan måske være flere faser af matriklens sydlige afgrænsning mod en mere sumpet del af strandengen (6). Der kunne registreres affaldslag (7) og bebyggelse (8) fra senmiddelalderen i hele det undersøgte område. Forgængeren for det nuværende Ll. Kirkestræde blev muligvis fundet umiddelbart syd for et hus med kraftig stensyld beliggende i det sydligste udgravningsfelt. Der blev fundet et stort antal yngre brønde på grunden (9), som på grund af undersøgelsens karakter dog ikke kunne dateres nærmere. Grafik af Lars Møller Nielsen

grund af fundomstændighederne var det ikke muligt at koble bygningen stratigrafisk sammen med de øvrige anlæg, lige som der heller ikke blev gjort daterende fund i forbindelse hermed. Da tømmeret blot lå 5 cm over undergrund, tilhører det dog nok den ældste bebyggelse på stedet.

Lige syd for felt 1 blev det muligt at foretage yderligere undersøgelser i et 8,5 m² stort felt (felt 3). Der blev her registreret en brønd med træsatte sider. Brønden var gravet fra et humøst lag over undergrund i kote 1,00, muligvis det oprindelige vækstlag. Det var ikke muligt at nå bunden af brønden, som trak vand i kote -0,80. Det kunne dog lade sig gøre at optage et velbevaret stavbæger. På overfladen af det indtrængende vand flød kirsebærsten, som vandet havde løsnet fra brøndens bundslam. Dendrokronologiske undersøgelser af brøndplankerne daterer opførelsen af brønden til ca. 1220.⁴

Samtidig med brønden blev der opført et dige. Diget kunne føl-

Snit gennem brønd og det lille dige (markeret med gråtone). Henover ses vekslende lag af affald og ler fra den yngre bebyggelse på grunden.

ges på tre sider af brønden. Mod øst og nord var der blot en afstand mellem dige og brønd på 0,7 m. Diget mod syd lå med en afstand på ca. 3 m. Det var 0,6 m bredt og 0,3 m højt bestående af sandede lag, formodentlig strandtørv. Tørvene til diget må være skåret lokalt, og der blev da heller ikke fundet strandengsdannelser på den nordlige del af undersøgelsesområdet.

I forbindelse med diget kunne iagttages flere pinde og stykker af kløvet stammeved. Mens trækonstruktionen i diget øst og nord for brønden havde et meget fragmentatisk præg, stod der et egentlig risflettet gærde nedrammet i diget syd for brønden. Ved digets østlige del sås et par pinde som en forstærkning af digets inderside, en enkelt pæl var nedrammet oven i diget. En kulstof-14 prøve af den nedrammede pæl gav en datering på 1225 e. Kr., hvilket bekræfter samtidigheden mellem brønd og dige.

Idet diget kunne følges tæt omkring brønden til tre sider, skal man nok ikke forestille sig, at der var tale om en matrikelgrænse. Diget skal snarere ses som en beskyttelse af brønden mod oversvømmelser. I så fald må det vise en vis nærhed til kysten. Gærdet i diget har yderligere givet en ekstra beskyttelse mod husstandens løstgående, mindre husdyr.

I slutningen af 1200-tallet eller i 1300-årene blev brønden sløjfet, og den blev overlejret af affaldslag vekslende med tykke lerlag.

Ll. Kirkestrædes forgængere

I felt 2 ud mod det nuværende Ll. Kirkestræde blev der afdækket et lille parti af gadens middelalderlige forgænger, som altså oprindeligt har ligget et par meter forskudt mod nord. Først med det stående hus fik gaden sit nuværende forløb.

En kulstof-14 datering af en pæl, nedrammet i den underliggende strandeng og afbrækket inden udlægning af vejen, daterer anlæggelsen af Ll. Kirkestræde til yngre end 1220.⁵ Formodentlig skete det samtidig med etableringen af bebyggelsen, som naturligvis har krævet en reguleret adgangsvej. Topkote på ældste vejbelægning var 1,00-1,20, 2 meter under nuværende niveau.

Den ældste fase har haft brolægning. Tilbage var blot et sandet lag med en bulet overflade fra de optagne sten. Over vejen var aflejret en 30-40 cm tyk sekvens af lag af forskellig karakter. Det nederste, umiddelbart over vejen, kan have været naturligt dannet. Frø her-

fra viser, at der stadig har været nogen saltpåvirkning i området. Herover sås blandt andet affaldslag med et stort indhold af fiskeknogler samt frø fra planter, der vokser på næringsrig jord. Den næste vejbelægning bestod af planker, som igen blev dækket af jord.

Den yngre bebyggelse

I løbet af middelalderen spredtes bebyggelsen øjensynligt over hele matriklen. Den ældste bebyggelse beliggende ud til den middelalderlige Ll. Kirkestræde blev tidligst anlagt i begyndelsen af 1300-tallet.⁶ Ved samme lejlighed blev matriklens sydlige udstrækning rykket et par meter mod syd.

Huset var funderet på kraftige syldsten. Der blev registreret en del gulvlag ved den senere afgravning til kælder, men disse kunne blot dokumenteres ved en enkelt profilopmåling, – en afgrænsning af de forskellige huses grundrids var ikke mulig.

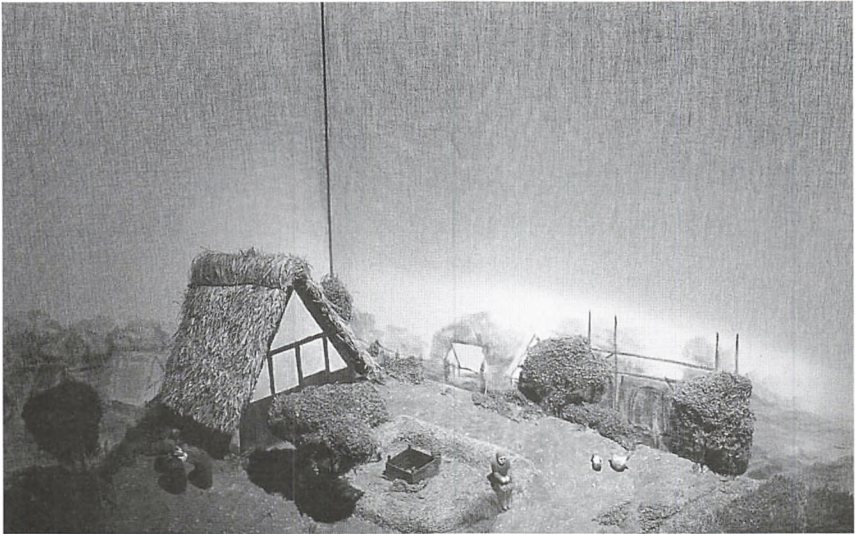
Der blev registreret 5 brønde. Heraf lå den ene i længdeprofilen tværs over matriklen. Denne brønd blev sløffet i 1500-tallet. Det var ikke muligt at foretage egentlige undersøgelser af de øvrige brønde.

Konklusion

Byens topografiske udvikling fra fiskerleje/handelsplads til fuldvoxen middelalderlig købstad er endnu ikke fastlagt, og vi har ikke noget klart billede af den middelalderlige bebyggelses udvikling i hverken tid eller rum. Undersøgelsen antyder imidlertid, at området vest for Nikolaj kirke ikke tilhørte den ældste del af byen, som foreslået af den ældre historieforskning, men at det først blev bebygget i forbindelse med byens udvikling til højmiddelalderlig købstad. Indicier på en tidlig bebyggelse i den østlige del af byen er derimod nu konstateret i området ved Magasin.

Selv om der blot var mulighed for at foretage punktvis registreringer under meget vanskelige arbejdsforhold, kunne undersøgelsen bidrage med den første væsentlige brik i opklaringen af byens ekspansionsmønster.

Den ældste bebyggelse på grunden blev anlagt på strandeng i begyndelsen af 1200-tallet, idet der ses en sammenfaldende datering mellem flere aktiviteter på den ældste matrikel. I 1220'erne bygges en brønd, Ll. Kirkestræde anlægges, og kort tid efter, om-

Rekonstruktion af bebyggelsen i Lille Kirkestræde nr. 6 i 1200-tallet lavet på grundlag af de fund, der blev gjort ved undersøgelsen. Fra Bymuseets udstilling "Historien i jorden".

kring 1270, rejses risgærden i matriklens sydlige skel. Et dige omkring brønden og frø fra saltvandstålende planter over den ældste fase af Ll. Kirkestræde viser, at der må have været kort afstand mellem kyst og bebyggelse. De problemer, den kystnære bebyggelse har haft, må dog i rigt mål have været opvejet af fordelene ved den korte afstand til vandet. Kysten med dens handel og fiskeri må have været den centrale omdrejningsakse for den voksende by.

NOTER

1. Undergrund faldt svagt over grunden med en kote KNN på 0,90 mod nord og 0,70 mod syd. Makrofossilanalyser blev foretaget af stud.scient. Anine S. A. Moltsen, Nationalmuseets Naturvidenskabelige Undersøgelser. Rapport er under udarbejdelse.
2. Naturvidenskabelig datering af risgærde, Se Tabel A.
3. Naturvidenskabelig datering af fodrem, Se Tabel B.
4. Naturvidenskabelige dateringer af brønd og omkringliggende vold, Se Tabel C.
5. Naturvidenskabelig datering af anlæggelsen af Ll. Kirkestræde, Se Tabel D.
6. Fundamentet er dateret ved stentøj, som er indlejret i et affaldslag overlejrende plankevejen men under fundamentet.

Tabel A

Lag	Bestemt materiale	Datering
PL	Risgærde (K-5935)	725 +/-50 ¹⁴ C-år f. 1950 1270 e.Kr.Kal +/- 1 std.dev.: 1255-1285
	Kulstof-14 dateringslaboratoriet, Nationalmuseet. Brev fra Kaare Lund Rasmussen d. 12.11.1992.	

Tabel B

AAB	Fodrem (NNU-20670119)	Kunne ikke dateres
	Dendrokronologisk laboratorium, Nationalmuseets Naturvidenskabelige Undersøgelser, NNU rapport nr. 18, 1992 v. Orla Hylleberg Eriksen.	

Tabel C

Lag	Bestemt materiale	Datering
PU	Pæl nedrammet i den østlige del af diget	820 +/- 50 ¹⁴ C-år f.1950 1225 e.Kr.Kal +/- 1. std. dev.: 1170-1265
	Kulstof-14 dateringslaboratoriet, Nationalmuseet. Brev fra Kaare Lund Rasmussen d. 12.11.1992.	
OF	Brøndplanker Dateringen er baseret på 13 prøver, hvoraf 2 ikke kunne dateres (NNU-20670019-20670159)	Anlagt ca. 1220 e.Kr.
	Dendrokronologisk laboratorium, Nationalmuseets Naturvidenskabelige Undersøgelser, NNU rapport nr. 18, 1992 og NNU rapport nr. 19, 1993 v. Orla Hylleberg Eriksen.	

Tabel D

FM	Pæl under brolægning CV	830 +/- ¹⁴ C-år f. 1950
	(K-5934)	1220 e.Kr.Kal. +/- 1 std. dev.: 1165-1255
	Kulstof-14 dateringslaboratoriet, Nationalmuseet. Brev fra Kaare Lund Rasmussen d. 12.11.1992	

Fra strand til stenhuse på Højbro Plads

Af Ulla Johansen

Indledning

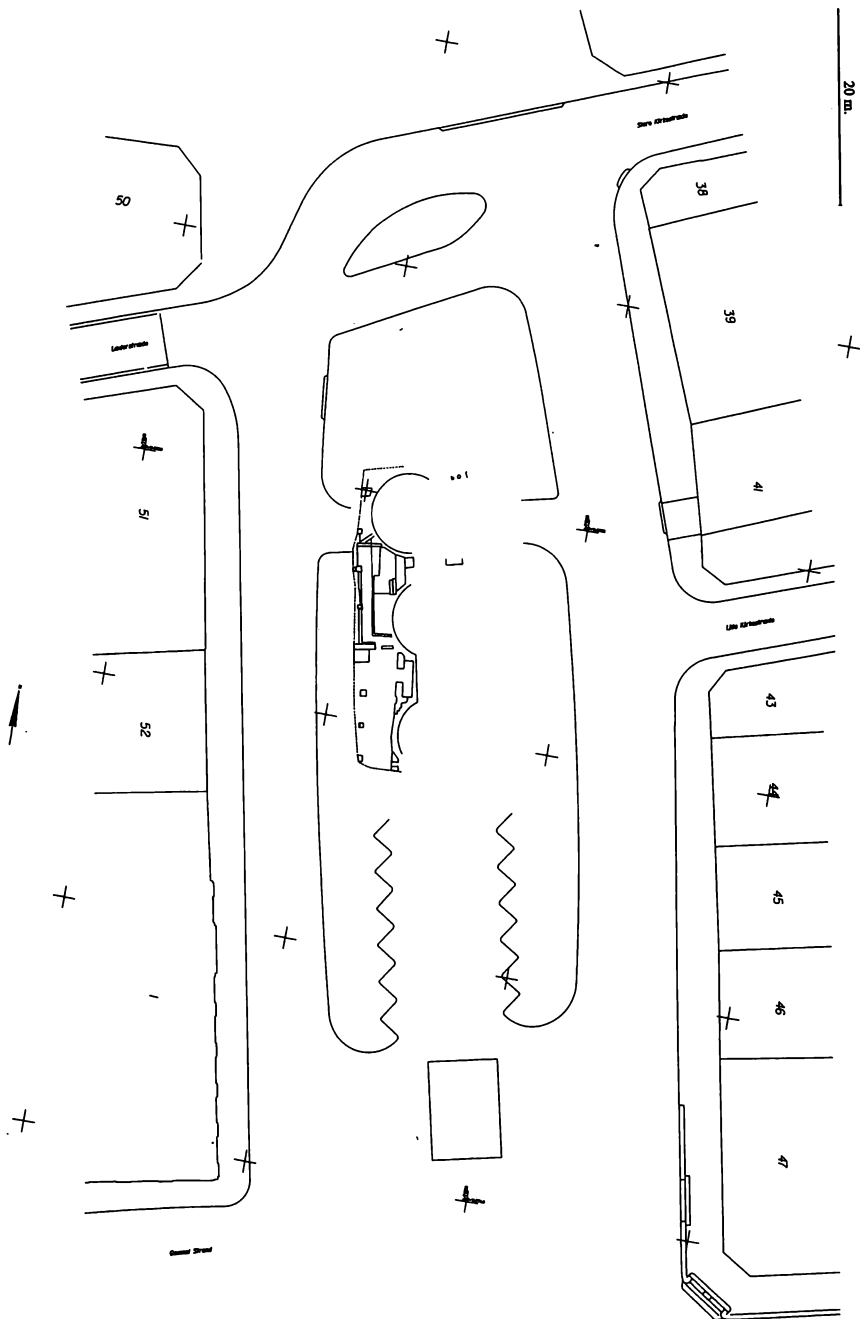
Højbro Plads fremtræder i dag som en nyrenoveret åben plads midt i et ellers tætbebygget område af det indre København. Sådan har det langt fra altid været. Indtil den store bybrand i 1795 lå der på stedet en lang og smal, tæt bebygget huskarré. Bystyret valgte i 1795, klog af skade efter den store bybrand og ikke mindst af hensyn til fremtidigt brandslukningsarbejde, at de nedbrændte huse ikke skulle genopføres. I stedet skulle på dette sted i byen etableres et brandbælte i form af en ubebygget åben plads.

I 1994 fik Københavns Bymuseum chancen for at gennemføre en større arkæologisk udgravning på Højbro Plads som følge af Københavns Kommunes ønske om at etablere et 250 m² stort regnvandsbassin under pladsen.¹ Højbro Plads-undersøgelserne var på daværende tidspunkt den arealmæssigt største udgravning, som Københavns Bymuseum endnu havde gennemført.

Udgravningsfeltet kom til at ligge omtrent midt på Højbro Plads og dertil kom flere tilkoblingsgrøfter beregnede til de rør, der skulle tilkoble bassinet til det eksisterende kloaknet, bl. a. én mod syd forbi statuen af Absalon og én løbende mod vest langs Gammel Strand. Desværre var en del af det store udgravningsfelt forstyrret af fire cirkulære dækningsgrave fra Anden Verdenskrig. Spændende vidnesbyrd fra helt forskellige tidsaldre blev således påtruffet ved undersøgelsen, men i denne sammenhæng var arkæologerne dog mindre glade, fordi der under dækningsgravene overhovedet ikke var bevaret hverken faste levn eller kulturlag fra middelalderen eller fra tiden før 1795-branden.

Ved udgravningerne blev det ligeledes hurtigt klart, at der under alle de i 1795 brændte og nedrevne huse, som lå inden for udgravningsområdet, havde været kældre, og at man ved udgravningen til disse kældre havde bortgravet i hvert fald dele af de middelalderlige kulturlag på stedet.²

På trods af alle forhindringer bragte udgravningen nye oplysning-

ger om stedets overgang fra et uberørt lavvandet strandområde øst for Clemensstaden til den første bevarede bebyggelse fra 1300-årene med stenhuse opført af munkesten. De første spor af bolværksarbejder langs stranden stammer sandsynligvis fra samme tid. To frilagte brønde fra 1400-årene tilhører ligeledes en bebyggelse på stedet. Forinden blev området dog allerede i 1200-årene udsat for flere »byggemodninger« gennemført ved planlagte hævninger af terrænet, hovedsagelig gennem tilførsel af store mængder husdyrgødning. Det lavtliggende område blev nemlig gentagne gange oversvømmet, og forskellige brolægningsskifter måtte som følge heraf opgives for at give plads til yderligere terrænhævninger, hvorefter endnu en brolægning blev anlagt.

Topografisk placering i København

Topografisk ligger området ved Højbro Plads udenfor den ældste bymæssige bebyggelse i København. Billeder og skriftlige kilder kan hjælpe os med informationer om stedet. De ældste kendte byplaner og prospekter over København stammer fra 1600- og 1700-årene, og her ses en karré bestående af gårde og huse hvor Højbro Plads i dag ligger.³ Gadenavnene derimod kendes tilbage fra nogle få bevarede højmiddelalderlige dokumenter.⁴ De fortæller om en huskarré omkranset af stræderne Store Færgestræde mod øst og Højbrostræde mod vest. Fra nord løb begge gader mod syd fra Amagertorv til stranden.⁵ At gadenavnene kendes tilbage fra 13-1400-årene fortæller om karréens topografiske og trafikale betydning i den høj- og senmiddelalderlige by. Fra Nørreport gik megen trafik og færdsel over Amagertorv ned gennem Store Færgestræde til det færgested ved stranden, der havde givet strædet sit navn, og hvorfra der var forbindelse til Amager. Højbrostræde stødte mod syd ud til stranden, hvor som navnet antyder, broen fra byområdet over til Slotsholmen lå. Broen kaldes forskellige navne i de skriftlige kilder fra middelalderen såsom bl.a. Blidebro og Storbroen, men fra 1433 kendes den som Højbro.⁶

Oversigtsplan over hovedfeltet på Højbro Plads. Senere åbnes flere felter (se side 239).

De arkæologiske undersøgelser kunne desværre ikke føres ud i Højbrostræde og Store Færgestræde, så en arkæologisk datering af de to gadeforløb kan fortsat ikke gives.

Problemstillingen for de arkæologiske udgravninger

For forståelsen af købstaden Københavns udvikling kunne de arkæologiske undersøgelser på Højbro Plads måske besvare vigtige spørgsmål: På hvilket tidspunkt blev området inddraget til Københavns ekspanderende bebyggelse eller til andre dele af købstadens bymæssige aktiviteter? Hvornår fandt det første byggeri sted? Hvordan blev området byggemodnet, og hvilken form for bebyggelse var der i givet fald tale om?

Placeringen og karakteren af den tidligmiddelalderlige og højmiddelalderlige havn spiller en stor rolle i diskussionen om den topografiske udvikling af København,⁷ men sikre daterbare bolværksforløb eller havnefronter er ikke i nyere tid blevet arkæologisk påvist i København. H. U. Ramsing omtaler en række af nedhamrede pæle ved Nationalmuseets undersøgelser i 1901 på Højbro Plads under den sydligste del af huskarrén, som brændte i 1795.⁸ Pælerækken tolkedes af Ramsing som rester af et havnebolværk. Gravningen af tilslutningskloakgrøften fra selve Højbro Plads og sydpå, forbi statuen af Absalon, ville give mulighed for en nyvurdering af udviklingen langs stranden, idet der her ville fremkomme et langt snit på tværs af strandområdet i området lidt øst for den formodede placering af den middelalderlige Højbro.

De naturlige terrænforhold på stedet

De arkæologiske undersøgelser på netop dette sted viste de naturlige topografiske forhold som en fladbundet kyst- og strandstrækning, hvis sandstrand kun langsomt faldt mod syd ud til det smalle farvand, der skilte bysiden fra Strandholmen, hvor først Absalons borg og senere Københavns slot opførtes.

Sandstranden på bysiden var i den tidlige del af middelalderen et sted mellem 15-20 m bred, og terrænet lå mellem kote 0.30 m. o. h. i nord og -0.20 m. o. h. i syd. I forhold til nutidens bygninger på Højbro Plads lå stranden omtrent ud for Højbro Plads nr. 4 og 13. Fra sandstrandens sydlige udstrækning sås et mod syd faldende og naturligt vandaflejret sandlag, der knap 35 m længere mod syd ude i

gadeforløbet Gammel Strand havde topniveau i kote -1.85 m. o. h. Her er man under det daglige vandspejl før den første opfyldning finder sted. Det påviste niveau for overgang fra den naturlige strandbund til de menneskerelaterede kulturlag lå omtrent i samme kote (dvs. omkring -1.85 m. o. h.) langs Gammel Strand mod vest.⁹

Muldafgravning og samtidig »brolægning«

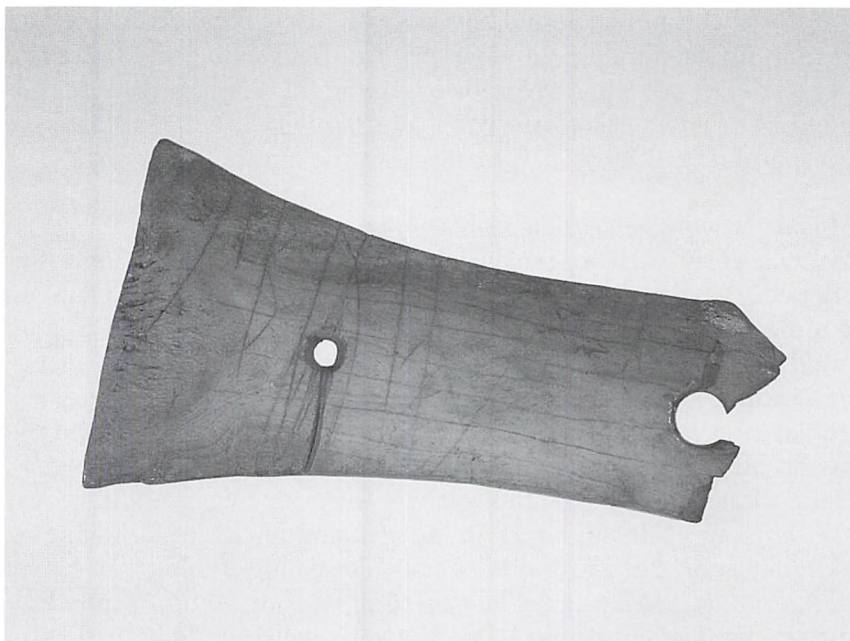
Der var intet sted »oppe på land« bevaret oprindelige naturligt aflejrede jordlag i form af strandengsaflejringer eller vækst- og muldlag. Tydeligvis var der sket en omfattende afgravning af muldlaget for at nå ned til den stabile undergrund i form af grusede sandlag eller morænelersaflejringer. Det store afgravningsarbejde var sket i forbindelse med etableringen af en større fladedækkende udlægning af småsten og andre former af »brolægninger«. Dette planeringsarbejde, muligvis en form for byggemodning, var sket engang i 1300-årene. Hvor store mængder ældre kulturlag og aktivitetsspor, der i forbindelse med denne afgravning var gravet bort, er uvist; måske er det helt op til 9/10 af de faktisk afsatte kulturlag, der ikke er bevaret i dag. Det var udelukkende kulturlag fra det »tørre land« der i dette område blev afgravet i 1300-årene – tidligere tiders affald, der var aflejret langs kysten på dette sted, blev ikke fjernet.

Strandarealet som byens losseplads

Den omfattende afgravning var dog langt fra det tidligste aktivitetsspor i området. De første spor af menneskelig aktivitet viste sig derimod gennem et kraftigt affaldslag på op til 1 meters tykkelse, hovedsageligt bestående af husdyrgødning. Husholdningsaffald og læssevis af mødding var på dette sted smidt i vandkanten langs stranden.

Det ældste affalds- og gødningslag langs strandkanten var ikke afsat i forsøg på at hæve terrænet, men derimod stille aflejret over flere hundrede år fra engang i 1000-årene til op i 1200-årene.¹⁰ Der blev desværre ikke fundet aktivitetsspor, der var samtidige med dette lag inde på land, grundet den omtalte afgravning. Det står dermed heller ikke klart, om de store mængder gødning iblandet husholdningsaffald stammer fra en bebyggelse i området under Højbro Plads eller fra det øst for liggende område, hvor Clemens-

Benredskab til at bøde garn med runeinskriftionen "sbyta" (nål).

staden blomstrede op. Da det gødningsholdige affaldslag altid har ligget under vandspejlet,¹¹ var der skabt de bedst mulige bevaringsforhold for genstande af organisk materiale, hvorimod så godt som ingen genstande af jern eller andet metal var bevaret.

Genstandsmaterialet i det gødningsholdige affaldslag

Fundrigdommen i affaldslaget gjorde, at Bymuseets bestand af tidligmiddelalderlige genstande blev kraftigt forøget, og blandt de mere spændende fundgrupper var bla. de store mængder af tovværk og snor. Analyserne viser, at det i hovedsagen drejer sig om tovværk i forskellig tykkelse fremstillet af lindebast, både tilvirket i hånden og over tovmaskine.¹² Den fundne snor af uld er tolket som rester af kalfatring som tætningsmateriale til træskibe. Både tovværk og kalfatring peger på et havnenært miljø, men at der på dette tidspunkt skulle have været en havn på netop dette sted, tyder intet anlæg på.

På grund af de gode bevaringsforhold var mange dele af byboernes daglige genstandsforråd tilstede i form af bl. a. kasseret køkken- og bordtøj: Dele af drejede trætallerkner og skåle, stavbægre, pølsepinde og knivskafter af ben – og flere af disse var ornamenterede. Genstande til personligt udstyr var skodele, knivskeder af læder, ligesom der også var bevaret tekstilrester. Det fornemste fund var dog et tildannet knoglestykke med indridsede runer. Runebenet er faktisk det første eksempel på runeindskrift fundet i København.

Indvinding af nyt land langs stranden

Tidligt i 1200-årene blev behovet for at indvinde i hvert fald det første lavvandede område af kysten så påtrængende, at et kompakt lag på op til 1/2 meters tykkelse af flade kalksten blev lagt ud over affaldslaget.¹³ Over dette kraftige kalkstenslag blev der frilagt op til fem senere flader af brolægninger lagt af natursten og teglbrokker.

Det første kalkstenslag var kraftigst længst mod syd ude under det lavvandede kystnære område, og laget kan kun tolkes som en stabilisering over den våde og gyngende strandbund, der efterhånden var blevet dækket af et tykt, men meget blødt gødningslag. På samme tid blev der også på selve stranden udlagt en form for brolægning, der ligeledes bestod af flade kalksten; men her var der også et lille indhold af teglbrokker. Brolægningens udbredelse mod nord blev ikke klarlagt, idet den yngre afgravning her havde fjernet alle spor.

Denne flade fungerede en tid, men omtrent midt i 1200-årene blev området atter underkastet en planlagt hævnning af terrænet, både over selve strandzonen og ude på det lavereliggende terræn mod syd. Årsagen til ønsket om en hævnning af terrænet var tydeligvis store vand- og oversvømmelsesproblemer på stedet. Over brolægningen på stranden var der nemlig aflejret et smuds- og affaldslag iblandet store mængder gødning, og med et vist indhold af små sneglehuse og muslingskaller. Området har således – i hvert fald i perioder – ligget under vandspejlet. Terrænhævningen blev gennemført på traditionel vis ved først at udlægge et kraftigt og stabiliserende dække af grene og risflet på det bløde og sumpede lag af gødning på stranden. Grenlagets vigtigste funktion var at fungere som underlag for et kompakt lag af teglbrokker og mørtel. Der var blandt brokkerne mange fejlbrændte munkesten, men flere af mun-

kestenene havde rester af mørtel; de stammede altså fra et nedbrudt teglstenshus, der må formodes at have ligget i nærheden.¹⁴ Teglsten fra dette opfyldslag er TL-dateret til år 1230 +/- 50 år.¹⁵ Herover var så udlagt endnu en brolægningsslag af mindre sten. Tidsmæssigt falder netop omtalte brolægning sammen med den før beskrevne afgravning af muldlaget længere mod nord »inde på land« med tilhørende brolægningsslag.

Over den afgravede undergrund sås nemlig overalt i udgravningsslagene forskellige brolægninger af enten småsten eller teglstensfragmenter. Der var ingen direkte stratigrafisk forbindelse imellem brolægningsslagene pga. moderne forstyrrelser, og brolægningernes udseende varierede meget. Men sammenholdes deres niveau i koter mellem 0.55 og 0.70 m. o. h. med deres brede dateringer, virker det sandsynligt, at de skal opfattes som én samtidig udlagt flade over et større areal.¹⁶ Funktionen af fladen kan der kun gisnes om, da der ikke var bevaret egentlige smudslag over brolægningen, som ved deres indhold kunne forklare formålet med etableringen af fladen.

Hævning af terrænet på Højbro Plads

Et kompakt gødningslag, der målte næsten op til 1 m i tykkelse, sås over hele hovedfeltet og i de lange kloakudgravningsslag. På grund af lagets homogenitet var det ikke muligt med sikkerhed at fastslå, om det var akkumuleret gradvist på stedet eller påført på én gang. Foreløbige makrofossilanalyser viser ingen markant forskel fra toppen af laget til bunden af laget, og da der kun ganske få steder var lagdeling at se, synes det mest sandsynligt, at laget er kommet til over en forholdsvis kort periode. Fyldlaget var kun bevaret i mindre områder såsom gårdspadsarealer, hvor udgravningen af de yngre nedgravede kældre ikke havde forstyrret laget. Hvor laget var bevaret, sås det op til omkring kote 1.45 m. o. h.

Specielt i tilkoblingsslagene var laget meget rigt på fund pga. de gode bevaringsforhold. Keramikken fra laget bestod hovedsagelig af glaserede kander og stentøj, og laget kan bredt dateres til 1300-årene. Ligesom i det ældste affaldslag over kystområdet indeholdt det udlagte 1300-tals møddingsfyld mængder af bord- og køkkentøj af træ. Af personligt udstyr fandtes bl. a. en unik dobbeltkam af træ. Der fandtes store mængder af læder, hovedsagelig

fra udtrådte sko, men også en enkelt knivskede. Store mængder af tovværk af lindebast og kalfatring samt enkelte tekstilrester blev fundet i dette lag.

På ingen steder i udgravningsfelterne på Højbro Plads blev der frilagte spor efter bebyggelse i form af matrikelgrøfter, -diger eller -hegn, eller husrester og brønde fra 1200-årene. Først efter endnu en opfyldning og hævning af terrænet ved mængder af mødding og husholdningsaffald i 1300-tallet ses de første arkæologiske spor efter bebyggelse på stedet.

Teglstenshus og matrikelskel

Udgravningen viste overraskende, at den første bebyggelse i karéen mellem Store Færgestræde og Højbrostræde ikke var opført som lerklinede eller træbyggede byhuse, men derimod som stenhus med munkestensmurværk. Mindre stykker af dette 1300-tals murværk indgik som murdele i kældrene, og de var dermed genanvendt sammen med langt yngre kældermurværk helt op til branden i år 1795.

Til datering af de mange frilagte murstykker blev der foretaget TL-dateringer af teglsten fra flere forskellige stykker murværk. To murstykker blev bestemt til højmiddelalderen, henholdsvis fra 1330 +/- 40 e. Kr. og fra 1370 +/- 40 e. Kr.¹⁷

Der kan desværre ikke siges meget konkret om murstykkerne og de huse, som de oprindeligt har været en del af, idet de samtidige og tilhørende gulve ikke var bevaret. De dybe kældre, hvori murstykkerne senere kom til at indgå, havde fuldstændig slettet alle spor af middelalderlige gulve.

De nederste 5 skifter på det stykke murværk, der dateredes til 1330 +/- 40 år, havde allerede ved etableringen ligget under datidens terræn på stedet; udstående og tilslaskede mørtelfuger på østsiden af det nord-syd orienterede murstykke viste nemlig, at det ved opførelsen var gravet mindst 1/2 m ned gennem det tidligere omtalte kraftige sidste opfyldslag af gødning. Indersiden af murstykket var derimod fint pudset, og den tilhørende gulvflade må have ligget i samme niveau som de langt yngre kældergulve. Selve huset har ligget ud mod Højbrostræde, men hverken dets udstrækning mod syd, nord og vest blev fundet, dels pga. udgravningens knappe størrelse og dels fordi, at muren ingen særlig fun-

dering havde.¹⁸ Murstykket indgik i kælderens under gadehuset til matrikel nr. 70 Strand Kvarter.¹⁹

Fund af teglstenshuse fra 1300-årenes København er ikke helt almindelige, og dermed er de to murstykker fra Højbro-karréen naturligvis meget interessante og informative. Ad arkæologisk vej ses det således, at området på dette tidspunkt har været attraktivt for byens mere velhavende indbyggere.

Grundudnyttelsen i området i højmiddelalderen blev ikke afklaret ved udgravningerne, og der blev heller ikke fundet 1300- og 1400-tals matrikelgrøfter eller lignende skel imellem eventuelle grundstykker.

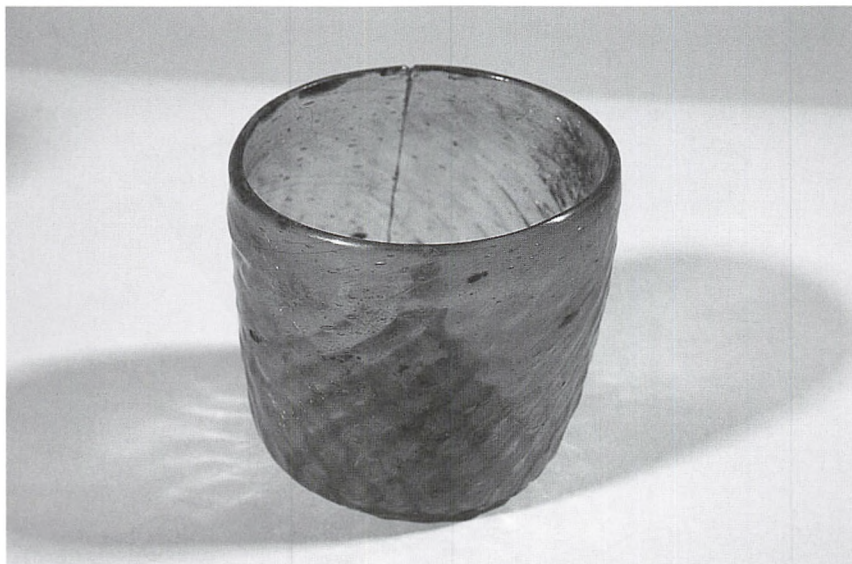
Vandforsyning og brønde

Fremskaffelsen af rent drikkevand har for indbyggerne i København op gennem tiden været en vanskelig opgave. Mange træbyggede brønde er konstateret ved jordarbejder i byen, og ved udgravningerne på Højbro Plads stødte maskinerne på ikke mindre end fire. Brønde er gerne spændende udgravningsobjekter, idet de ofte efter brug er blevet fyldt op med husholdningsaffald og kasserede brugsgenstande. To af brøndene var middelalderlige og skal kort omtales her.

Under svære udgravningsforhold under en overliggende fjernvarmeledning afdækkedes en nedgravet tønde længst mod nordøst i udgravningsfeltet på matrikel nr. 71.²⁰ Tønden må givetvis oprindeligt have været nedgravet og fungeret som brønd (dens bund lå i kote -0.56 m. o. h.). Da tønden blev opgivet som brønd engang i 1400-årene var den blevet fyldt med kampesten og gødning tæt pakket med fiskeknogler. De gode bevaringsforhold betød også fine fund af bord- og køkkentøj af træ.

I tilkobledegrøften umiddelbart vest for statuen af Absalon fandtes en plankebygget brønd, hvis etableringsniveau var mindst i kote 1.5 m. o. h. Hjørnestolperne var bevaret i 2.8 meters højde og var af egetræ, hvorimod sideplankerne var af grantræ. Hjørnestolperne er dendrokronologisk dateret til at være fældet i vinteren 1449/50.²¹ Brøndens indre hul på 1x1 m var efter brugen blevet fyldt på med forskelligt affald. I dette fyld fandtes mange kostejler (det porøse benmateriale inden i kohorn²²) og langs brøndsiderne

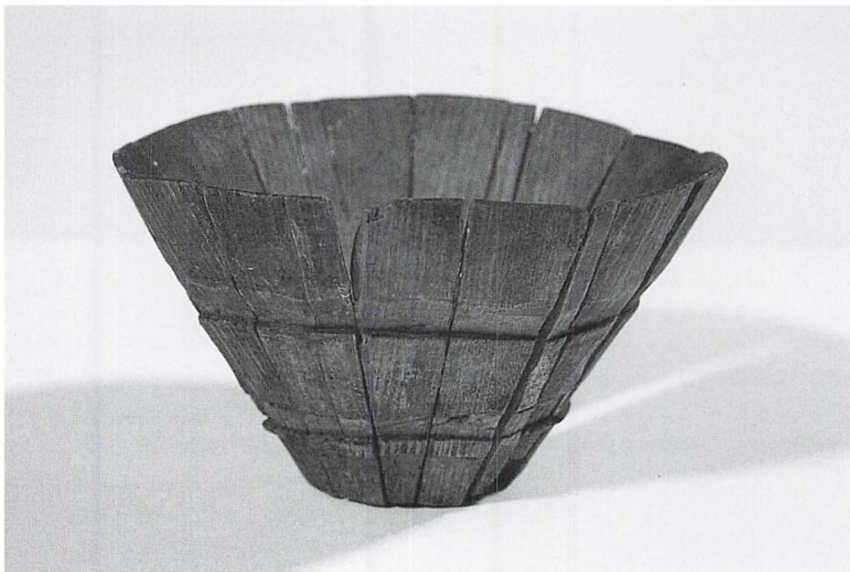

Glasbæger fundet i brønd dateret til 1450-1500.

Nærheden til havnen gav maritime indslag i fundmaterialet f.eks. store mængder tovværk. Her ses en såkaldt jomfru, en træblok anvendt til fastgøring af tovværk til spanterne på et skib.

Et almindeligt drikkebæger i middelalderen var stavbægeret, som der fandtes mange eksempler på af forskellige type.

stod lodrette tøndestave og andet tømmer, deriblandt et af udgravningens fineste fund – en mandsfigur udskåret i træ, der muligvis kan have siddet i et alterskab. Figuren viste sig at være Balthasar, den ene af De Hellige Trekonger. Ved tømningen af brønden kom ligeledes andre meget fine og sjældent fundne genstande frem i lyset, såsom en næsten hel 1400-tals stentøjsstob, 2 piskeris af hvalbarder, en riskost, en træsko og et fint lille grønt »rippe«-glas.

Brønden har haft en forholdsvis kort levetid i sidste halvdel af 1400-årene. Dette skyldtes muligvis, at vandet ikke har været af den allerbedste kvalitet, placeringen tæt på stranden taget i betragtning. Brøndens bevaring i så højt et niveau skyldes, at der i området over brønden ikke siden var blevet bygget kælder, men at der netop her fandtes et gårdspladsområde. I 1400-tallet havde terrænniveauet på dette sted ligget mindst i kote +1.50 m. o. h. Denne oplysning er yderst interessant set i forhold til spekulationer omkring placeringen af eventuelle havn- og bolværksforanstaltninger.

En stentøjsstob fundet i brønden dateret fra 1450-1500.

En træfigur fra brønd dateret 1450-1500. Figurens negroide træk afslører, at der er tale om den ene af De hellige Trekonger, Balthasar. Figuren kan have indgået i en altertavle.

Bro, havn og bolværk

Diskussionen om placeringen af dels den ældste bro fra byen over til Slotsholmen, dels af lokaliseringen af havnefronter og bolværk, er gammel i de topografiske værker om København. H. U. Ramsing mente, at flere svære egepæle, der blev set under bygningen på hjørnet af Højbro Plads og Gammel Strand, stammede fra den ældste bro over til Slotsholmen, og han mente at kunne bestemme broens retning og placering.²³ Udgravningen i 1994 med kloakgrøften langs Gammel Strand gik på tværs af forløbet af den af Ramsing foreslåede bro. Der fandtes dog her ingen spor af pæle, der kunne relateres til en tømmerbygget bro.

Som tidligere omtalt er strandområdet fra tidlig tid blevet underkastet forskellige kraftige opfyldningsprocesser. Den arealmæssige omfang af disse var meget forskellig, men de trange undersøgelsesforhold i den smalle kloakgrøft gjorde det arkæologiske arbejde meget vanskeligt. Brolægningerne stammer fra 1300-årenes første halvdel, og derover sås igen opfyldslag.²⁴

I den nord-syd gående tilkoblingsgrøft, der løb forbi Absalonstatuen, fandtes intet tværgående bolværk. I kloakgrøften imod vest langs med Gammel Strand blev toppen af flere nedhamrede egepæle frilagt i kote +0.50 m. o. h., og derover var udelukkende nyere aflejringer. Egepælene stod meget spredt og ikke i en lige linje, og en enkelt blev dendrokronologisk dateret til ca. 1356. I området nord for pælene sås mange store kampesten, og her har vi givetvis at gøre med resterne af en kraftig pilotering i et område vest for Højbro Plads. Både egepæle og kampesten må tolkes som rester af en planering af området umiddelbart indenfor et øst-vestorienteret bolværksforløb.

I hele grøftens længde sås kun på et meget lille stykke af grøftens sydprofil et regulært plankebygget bolværk bevaret op til kote 0.40 m.o.h. Det kunne ikke undersøges yderligere pga. placeringen udenfor grøften. Vi fik således ingen datering af bolværket, og om det er samtidigt med den nord for liggende pilotering er derfor uafklaret. Tidligere er påvist, at terrænet allerede i højmiddelalderen ud for Absalonstatuen var hævet til omkring kote 1.5 m. o. h., og det kan således kun være rester af de nedre dele af henholdsvis bolværk og pilotering, som udgravningerne frilagde. Nyere forstyrrelser og afgravninger havde helt ødelagt den øvre del. Stemmer date-

En af de fire fundne brønde på Højbro Plads. Denne, som blev opgivet i 1400-årene, lå delvis under en fjernvarmeledning. I dens fyld fandtes en del velbevaret bord- og køkkentøj.

ringen af den ene piloteringspæl overens med etableringstidspunktet, synes dette arbejde at være sket nogenlunde samtidig med den første bebyggelse, der skete på stedet engang i midten af 1300-årene i Højbro Plads-karreén.

Hans Bogbinder

Udover de to omtalte højmiddelalderlige murstykker blev to murforløb TL-dateret til 1510 +/- 30 år.²⁵ Begge mure indgik i kælderens under gadehuset på den senere matrikel nr. 71 Strand Kvarter. Ligesom ved de ældre murstykker var disse 1500-tals mure også nedgravet gennem ældre kulturjord, og de stammer ligeledes fra et hus liggende ud mod Højbro Stræde. Der var ikke bevaret oprindelige tilhørende gulve til disse murstykker.

Matriklen er spændende, fordi ejeren af gården omkring år 1500 af mange sættes til at være rådmand og siden borgmester Hans

Meissenheim Bogbinder. Netop hans gård med tilhørende stenhuse liggende i Højbrostræde er ofte behandlet i litteraturen omkring Københavns historie.²⁶ Senest har Kirsten Lindberg i 1996 behandlet matriklens historie og bygningshistorie.²⁷

Hans Meissenheim Bogbinder var en velstående mand, der på trods af kaldenavnet, som han givetvis havde arvet efter sin fader, tjente til livets ophold som succesfuld købmand.²⁸ Hans Bogbinders økonomiske og sociale status kan læses ud af den fortegnelse over byens våbenføre mænd, der er bevaret fra o. 1510.²⁹ På den lange liste siges kun to personer at komme selv sjette, dvs. med 5 mand fra husstanden udover den nævnte. Hans Bogbinder er den ene. Han har tilhørt den absolutte økonomiske elite i datidens København. Listen viser også, at byens sociale og økonomiske center stadig i 1500-tallet lå i områderne langs stranden, nemlig i Strand og Mogens Laurensens rodemål.³⁰

Kong Hans lod en tid sin søn, den senere Christian II, opfostre i huset hos vennen Hans Bogbinder og hustruen Birgitte, ligesom kongen siges at have været en hyppig gæst i badstuen hos Hans Bogbinders.³¹ Hans Bogbinders to sønner Ambrosius og Hans blev derigennem venner med kongesønnen Christian. Ambrosius blev ligesom faderen borgmester i København og kom under reformationen til at spille en vigtig rolle på netop Christian II's og lutheranernes side.³²

Hans Bogbinders stenhuse og badstue?

Historisk set er de involverede personer velkendte, men mere problematisk er placeringen af det stenhuse med badstue, som Hans Bogbinder muligvis ejede i slutningen af 1400-årene og indtil sin død o. 1515, hvor enken Birgitte tilsyneladende arvede huset.³³ Senere, ved Birgittes død o. 1521, arvede de to sønner hver deres broderlod af ejendommen. Kongen erhvervede ved borgmester Ambrosius Bogbinders selvmord i 1536 dennes del af ejendommen, og i 1552 overdrog broderen Hans sin del af gården til kongen, hvorefter der i kronens tid som ejer blev apotek i ejendommen.³⁴

Den topografiske stedfæstelse af Hans Bogbinders stenhuse er ikke entydig, hvis udgangspunktet er oplysningerne fra de bevarede skriftlige kilder, og ikke de mere eller mindre enslydende senere historier omkring gården og dens placering.³⁵ Første gang gården

og historien om Hans Bogbinder kendes er fra 1748, hvor Thurah i *Hafnia Hodierna* omtaler huset »*Ey langt fra denne Gaard (Stenbocks gård ned til Gammel Strand) er en Gade, som løber fra Amagertorv ned imod Gammel-Strand, og som kaldes Højbro-Stræde. Denne nævner jeg allene for et gammelt merkværdigt Huuses Skyld, som derudi for kort Tid siden befandtes, der med meget Gothisk Bildthuggerie var ziiret, og i hvilket, efter Historiens Lydelse, Kong CHRISTIAN den Anden, Kong HANSES Søn, i sine unge Aar skal ordentlig have gaaet hos en Læremester i Skole, osm en anden Privat-Mands Barn; men dette Huus er for kort siden for Alderdoms Skyld nedtagen, og Pladsen med en nu brugelig Bygning forsynet*«. ³⁶ Her er altså tale om et middelalderligt stenhus et sted i Højbrostæde.

I C. Bruuns værk om København fra 1887 omtales Hans Bogbinders gård som liggende på hjørnet af Højbrostræde og Amagertorv lige ud for Læderstæde. ³⁷ Herfra går placeringen videre til andre skribenter, der lægger gården på den østlige hjørnegrund af Højbrostræde, syd for Amagertorv. Denne placering på karréens nordlige matrikel kan under ingen omstændigheder passe, idet dette grundstykke tydeligt beskrives at være ejet af Willom von Bommel i 1496 ³⁸ og siden, i 1547, beboet af Mattis Lyckensen. ³⁹ I kilden fra 1496 optræder Hans Bogbinder ligeledes med en gård, men her drejer det sig om en gård på sydsiden af Amagertorv. ⁴⁰

Første gang Hans Bogbinder kædes sammen med matrikel nr. 71, Strand Kvarter er i H. U. Ramsings kvarterbøger. De af H. U. Ramsing benyttede arkivalier til opklaring af Hans Bogbinders hus' placering er ikke mange, og deres topografiske informationer giver ikke en sikker placering af gården. ⁴¹ Muligheden for, at gården lå på matrikel 71, kan ikke udelukkes, men den kan heller ikke sikkert belægges gennem de bevarede kilder. Ad arkæologisk vej kan en pålidelig konstatering af placeringen på dette sted heller ikke etableres. At der har stået teglstenshuse på stedet blev bekræftet ved udgravningerne, men der blev ikke fundet spor efter en badstue på nogen af matriklerne ud imod Højbrostræde. ⁴² Spændende i denne sammenhæng er dog en vurdering fra 1760, hvori der omtales en badstue i kælderen under gadehuset ud mod Store Færgestræde, dvs. på netop matrikel nr. 71's østlige del ⁴³ – kan det være den berømte badstue, der har overlevet indtil dette tidspunkt? Udgravningerne berørte ikke dette område ud mod Store Færgestræde, så

Det store udgravningsfelt på Højbro Plads set fra en stigevoan mod nord.

en eventuel datering ad arkæologisk vej af den i 1760 nævnte badstue var ikke mulig.

De bevarede skriftlige kilder fastlægger ikke entydigt placeringen af Hans Bogbinders stenhus, og de arkæologiske iagttagelser i området kan heller ikke med sikkerhed bestemme placeringen af netop dette stenhus med tilhørende badstue til matrikel nr. 71.

Afslutning

De arkæologiske undersøgelser på Højbro Plads gav en spændende mulighed for at verificere eller afkræfte en række af de hypoteser om Københavns topografi, som tidligere er blevet fremsat. Dette gjaldt såvel de arkæologiske som de historisk-topografiske tolkninger af byens udvikling. Udgravningens resultater falder i to adskilte temaer – de kyst- og havnerelaterede anlæg med bolværk og gentagne opfyldninger samt den efterfølgende bebyggelse på stedet, der efter den kraftige byggemodning for alvor sætter ind i 1300-årene.

Vi fandt her en oprindelig flad strandzone, der allerede i 1000-1100-årene blev brugt til affaldsplads. I 1200-årene kom den første egentlige planering af området gennem udlægning af kraftige kalkstenslag. Jordarbejder i form af gentagne hævnings af områdets terræn med tilhørende nye bro-lægningsflader førte efterhånden i 1300-1400-årene til, at hele området helt ud til det nuværende Gammel Strand kunne indrages til bebyggelse og anden bymæssig aktivitet. Problemer med oversvømmelser i den sydligste del af strandzonen – det mudrede og sumpede terræn – nødvendiggjorde terrænhævninger før området kunne udnyttes. De arkæologiske undersøgelser gav ikke entydigt belæg for at koble det meget begrænset undersøgte bolværk og den tilhørende kraftige pilotering langs Gammel Strand sammen med den første bebyggelse i Højbrokarréen.

Først fra omtrent midten af 1300-årene ses en bebyggelse på stedet, og det tilmed med teglstenshuse, hvorom der, pga. bevaringsforholdene, desværre ikke kan siges meget.

At det våde område overhovedet blev taget i brug til den ekspanderende bybebyggelse, vidner sammen med det faktum, at de arkæologisk påviste bygninger fra 1300-årene alle er opført som teglstenshuse, om stedets centrale plads i byens topografi. Den

bebyggelsesmæssige udnyttelse af området intensiveredes kraftigt fra 1300-årene. De bevarede stykker af teglstensmurværk, der indgik i karréens kælderbygninger helt frem til karréens nedlæggelse i 1795, har TL-dateringer fra højmiddelalderen og frem til slutningen af 1600-årene. Der skete her et omfattende genbrug af gammelt murværk ved nybyggeriet af kældrene i 1600-1700-årene.

Spor af matrikuleringen på stedet blev ikke konstateret ved udgravningerne, og således kunne en tiltrængt arkæologisk afprøvning af holdbarheden af H. U. Ramsings matrikelopdeling af området ud fra Roskildebispens Jordebog desværre ikke gennemføres.

NOTER

1. Den arkæologiske nødudgravning blev betalt af bygherren, Københavns Kommune. Udgravningen har sagsnummer KBM 1213.
2. For resultaterne af den arkæologiske undersøgelse af disse kældre, se nedenfor, Ulla Johansen, Byggeri på Højbro Plads efter reformationen.
3. Dahl, B. Westerbeek: » Gamle Københavnske bykort og prospekter« i Bramsen, B. (red.)København før og nu – og aldrig bd. 11, Kbh. 1991 s. 6ff.: Bl. a. Van Wijcks stik fra 1611, Resens kort fra 1674, Geddes kvarterkort fra 1757 og Geddes leverede kort fra 1760-61.
4. Københavns Diplomatarium. Samling af Dokumenter, Breve og andre Kilder til Oplysning om Københavns ældre forhold før 1728 1872-87 (herefter forkortet K.D.): II nr. 84, K.D. IV nr. 226 og K.D. I nr. 185 s.236 (Højbrostræde) og K.D. II nr. 83 og nr. 143, K.D. IV nr. 213, 250, 271, 247 og nr. 251 (Store Færgestræde).
5. I skriftlige kilder kaldes torvet bl.a. Thideskemannegade i 1389 og Øster Torv i 1392. Første gang Amagertorv kaldes ved dette navn er i 1472 (H. U. Ramsing: Kjøbenhavns Ejendomme 1377-1728 bd. II Strand Kvarter, Kbh. 1943, s. 9).
6. K. D. II nr. 1, K. D. I nr. 122, 127 og 137.
7. Se bl. a. Skaarup, Bi, » The Origins of Copenhagen« i Aspects of Maritime Scandinavia AD 200-1200, Roskilde 1989, s. 223-230.
8. Ramsing H. U.: » Bidrag til det gamle Københavns Topografi« i Historiske Meddelelser om København (HMK), Bd. 2, 1909-10, s. 546. Placeringen af pælene er indtegnet på fig. 7 i samme, s. 544.
9. Naturforholdene blev registreret i den nord-sydgående kloakgrøft F og i den øst-vestgående grøft H langs Gammel Strand.
10. Dateringen af disse lag er sket ud fra fund af keramik, og keramikdateringen blev foretaget af stud. mag. Vibeke Martens og stud. mag. Annemette Kjærgaard.
11. De kraftige gødningsholdige kulturlag har ved afsættelsestiden haft en større tykkelse end den i dag eksisterende. Lagene virkede kraftigt sammenpresede, og de i dag observerede topniveauer for lagene stemmer givetvis ikke overens med de oprindelige topniveauer i afsættelsestiden.
12. Tovværksprøverne er undersøgt af Ole Magnus, Århus.
13. Kalkstenslaget ZI blev kun påtruffet i

- grøft F, så lagets udbredelse i øst-vestlig retning er ikke fuldt klarlagt.
14. Ved en planlagt hævnning af terrænet kan teglstensbrokkerne naturligvis være kørt til Højbro Plads-området fra andre dele af byen.
  15. TL-dateringerne er alle gennemført af Vagn Mejdal, Nordisk Laboratorium for Luminescensdatering, Forskningscenter Risø.
  16. En TL-datering af meget orange teglstumper i brolægningens fladen S på afgravet undergrund gav resultatet 1100 +/-50 år!. Resultatet er baseret på flere målinger. Hvis resultatet er rigtigt, drejer det sig om meget gamle teglsten her i Danmark. Keramikdateringen af den brolægningens flade, som teglstykkerne indgik i, siger derimod engang i 1300-årene, så rigtigheden af dateringen kan bringes i tvivl.
  17. KBM 1213: murstykkerne EB og SA.
  18. Den yderst sparsomme fundering under de påtrufne murværksstykker var kendetegnede for både middelalderlige og efter-reformatoriske murstykker. Kun i området længst mod syd over den gamle strandkant blev der påtruffet kraftige kampestensfundamenter. Ellers stod murene oftest direkte på ældre kulturlag.
  19. I middelalderen opereredes ikke med matrikelnumre. Den første matrikulering i København skete i 1689, hvorfra de her benyttede matrikelnumre stammer. Da Højbro karréen blev nedlagt, har området ingen nyere matrikulering opnået.
  20. Tønden har benævnelsen KMB 1212 OF.
  21. Dateringen er foretaget af O. Hylleberg Eriksen, Nationalmuseets Naturvidenskabelige Undersøgelser.
  22. Kohornene er fjernet for at blive brugt til f.eks. kamme og andet, mens kostejlerne herefter er et affaldsprodukt. På den store mængde stejler fra netop denne brønd sad alle stejlerne tilbage på en ræst af kokranier. Man kunne se, at kærerne var blevet slået ihjel med et slag i panden.
  23. Ramsing H. U., HMK 2, 1909-10, s. 544ff.
  24. Dateringen bygger på keramik- og skomaterialet fra affaldslag imellem brolægningens fladerne. Stratigrafisk var det ikke muligt at sammenkæde de omtalte brolægninger med brolægningens fladerne inde i hovedfeltet.
  25. Murstykkerne KBM 1213 EI og EF.
  26. Nielsen, O. 1881: Københavns Historie og Beskrivelse, 1. del: København i Middelalderen, s. 145 (han placerer huset på østre hjørne af Amagerterov og Højbrostræde). Bruun, C. 1887: Københavns. En illustreret Skildring af dets Historie, Mindesmærker og Institutioner bd., 1, s. 84f. (samme placering som O. Nielsen, men skriver ud mod Læderstræde – hjørnegrunden har ikke placering ud for Læderstræde!). Kjersgaard E. 1980: Byen og borgen Havn. Københavns Historie bd. 1 indtil år 1600 (Cedergreen Bech, S. m. fl. red.), s. 157 (gården placeres stadig iflg. traditionen ved Amagerterov) og Ramsing, H. U., Københavns Ejendomme 1377-1728. II. Strand Kvarter, s. 15f., der placerer Hans Bogbinders gård på matrikel nr. 71 – efter 1689-matriklen).
  27. Lindberg, K. 1996: Sirenernes stad København By og bygningshistorie før 1728. Bd. III, s. 58ff.
  28. Kjersgaard, E. 1980, s. 156f.
  29. KD I nr. 197.
  30. Kjersgaard, E. 1980, s. 152ff.
  31. Samme s. 157ff.
  32. Se bl.a. Gamrath, H.: » Tidstavle over Københavns ældre historie til ca. 1600« i KØBENHAVN før og nu – og aldrig bd. 11, s. 146ff.
  33. Spørgsmålet er, om kilderne giver dækning for fremstillingen i H. U. Ramsing, Københavns Ejendomme 1377-1728. II. Strand Kvarter, s. 15, der her refereres.
  34. Samme.
  35. Kjersgaard E. 1980, s. 156f.
  36. de Thurah L. Hafnia Hodierna, Kbh. 1748. Genudgivet 1967 med efterskrift af S. Linvald, s. 189f.
  37. Bruun, C., s. 84ff.
  38. KD I nr. 185, s. 236.
  39. KD I nr. 292.
  40. Ramsing H. U., Københavns Historie og Topografi i Middelalderen 3. bd., Kbh. 1940, s. 183, med henvisning til KD I, 185.
  41. De af H. U. Ramsing, Københavns

Ejendomme 1377-1728. II. Strand Kvarter, s.15 benyttede kilder er: a) KD I nr. 197 (o.1510): heri nævnes Hans Bogbinder som våbenfør mand selv sjette fra Strand rodemål, b) KD II nr. 223 (o. 1520): Skipper Laurids får ejendomsbrev på en øde grund liggende imellem den brønd i Færgestrædet hos Peder Reffs hus og ind til det Lille Færgestræde imod Skt. Nikolaj kirkegård, bagt (!) hos Birgitte Bogbinders hus – betyder bagt bagved, lå Birgittes bolig i Store Færgestrædes østlige side og ikke i Højbro karréen!. De øvrige omtalte grunde ligger i karréen mellem Store Færgestræde og Lille Færgestræde, c) C. 6. dokumentssamling på Rigsarkivet. 20. Februar 1552 (den har ikke været undersøgt i denne forbindelse), d) KD

II nr. 289 (11. dec. 1536): kongen giver apoteker Johan Dich det halve stenhuse og gård i Højbrostræde, som Anthonius Bogbinder tilhørte. Anthonius kan være en skrivefejl, eller havde Hans og Ambrosius endnu en bror? Gården på matrikel 71 fungerede siden som apotek, e) KD II nr. 321 (1546): Privilegium til apoteker Willum Unno udi den gård udi Højbrostæde, som Anthonius Apotekers... Her blandes navnene vist helt sammen.

42. Dette står fejlagtigt at læse i Lindberg, K. 1996 I, note 225/s. 71 .
43. Ejendomsvurdering af vintapper Peder Møllers gård i Højbrostræde, matrikel nr. 71 efter 1689-matriklen, Landsarkivet for Sjælland.

Den middelalderlige bybefæstning på Kongens Nytorv

Af Mette Svart Kristiansen

I 1854 stødte man under sløjfningen af byens volde uventet på resterne af det middelalderlige Nørreport, som nu så dagens lys efter at have været indkapslet i byens volde flere hundrede år. Dette fund, som afslørede »den Uvidenhed, hvori vi desværre befinde os næsten overalt, hvor der træffes paa Spor af en svunden Tid«, blev anledningen til den første videnskabelige bearbejdning af byens ældre befæstning, udgivet året efter af G. F. Lassen.¹ På baggrund af skriftlige kilder og kortmateriale beskrev han som den første udviklingen af byens befæstning fra middelalderen til enevælden.

H. U. Ramsing leverede i 1940 den næste omfattende fremstilling af byens middelalderlige befæstning. I den mellemliggende tid havde han foretaget omfattende arkæologiske iagttagelser, særligt ved anlæggelsen af Boulevardbanen på Nørrevold.² Derved kunne det skriftlige materiale konfronteres med det arkæologiske. Ramsing mente, især på basis af egne iagttagelser, at kunne rekonstruere udseendet af den middelalderlige befæstning og dens forløb i næsten hele sin udstrækning. Især Pontoppidan og O. Nielsen havde tidligere på baggrund af skriftlige kilder kombineret med en god portion fantasi fremsat forskellige forslag til den højmiddelalderlige bys afgrænsning, og disse ældre teorier kunne nu endelig afkræftes.³

Ramsings resultater gjaldt i over 50 år. Der er i den tid ikke blevet foretaget så dybdegående arkæologiske og arkivalske undersøgelser, at de på afgørende vis har kunnet ændre hans omfattende arbejde. Det blev dog efterhånden klart, at Ramsings konklusioner kunne være meget vidtgående, og at de ofte var dannet på et, hvad man i dag ville karakterisere som ukorrekt, metodisk grundlag. Det er på baggrund af det foreliggende materiale desværre ikke muligt at efterprøve hans resultater. Hans publicerede profilsnit af volden viser sig nemlig at være rekonstruerede rentegninger på baggrund af løse skitser i lommebøger, og det fremgår ikke klart, hvad han har set på stedet, og hvad han har rekonstrueret.⁴

Oversigt over størstedelen af udgravningsfeltet set mod vest.

Der har derfor længe været et ønske om at foretage nye arkæologiske undersøgelser i byens middelalderlig befæstning. Det kunne for det første være interessant at efterprøve Ramsings resultater, for det andet at udvikle et billede af befæstningen på baggrund af de seneste års forbedring i de arkæologiske arbejds- og registreringsmetoder. For det tredje ville der i dag, med adgangen til de forskellige naturvidenskabelige dateringsmuligheder, være mulighed for at differentiere – og måske ændre – dateringsrammen for anlæggelsen af disse forsvarsværker.

Løjligheden til en sådan arkæologisk undersøgelse bød sig med anlæggelsen af byens nye metro, idet den kommende station på Kongens Nytorv lå direkte over befæstningslinien. Udgravningen blev den største arkæologiske undersøgelse af en bybefæstning i Danmark til dato. Det var muligt at udskille tre hovedfaser i befæstningen; først en middelalderlig fase omfattende bymur og jordvold indeholdende flere underfaser, siden en kort eftermiddelalderlig fase i den anden halvdel, eller snarere slutningen af 1500-tallet og endelig en egentlig ombygning af befæstningen under Christian IV.⁵

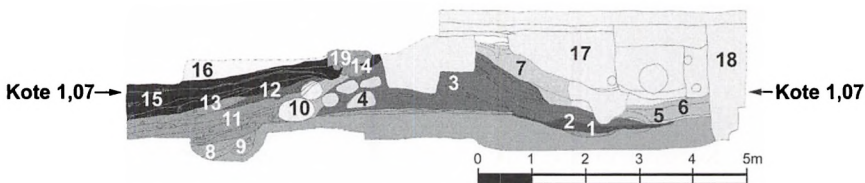
Udgravningsmetode

Udgravningsfeltet afdækkede blot den østligste del af den middelalderlige vold. Hovedparten af feltet var udfyldt af den foranliggende voldgrav og af yngre opfyldning. Heldigvis for forståelsen af det meget komplicerede anlæg kunne der trækkes søgegrøfter på tværs af volden ud over udgravningsfeltets – den kommende stations – vestlige udstrækning. I den sydligste del af feltet var det muligt at komme helt ind til Magasins facade. Disse søgegrøfter gjorde det muligt at etablere flere værdifulde profilsnit gennem hele befæstningen så både voldgade, vold, bymur og voldgrav blev belyst, og søgegrøfterne blev altafgørende for en forståelse af befæstningens byggeetaper.

Anlæggets karakter og voldforløbets udstrækning i forhold til udgravningsfeltets grænser indbød til en dokumentation overvejende baseret på profilsnit. Hvor der ikke blev gravet grøfter igennem befæstningen, blev jorden fjernet stratigrafisk, dvs. følgende de enkelte lag fra top til bund. Der indgik en del sterilt undergrundsmateriale i både befæstning og i Christian IV's opfyldning af den middelalderlige voldgrav. Hvor det blev skønnet forsvarligt, blev disse omfattende jordmasser fjernet med en lille gravemaskine, som udgravningsholdet havde til rådighed. Al kulturjord, som indgik i befæstningen, blev dog gravet i hånden eller soldet med henblik på at finde daterende genstande, og der blev udtaget makrofossilprøver og opsamlet knoglemateriale til zoologisk undersøgelse.

Oversigt over udvalgte anlæg i forbindelse med den middelalderlige befæstning. Denne etape af byens befæstning blev anlagt i de sidste årtier af 1200-tallet. Befæstningens forløb ind mod byen (1) er rekonstrueret på baggrund af enkelte jagttagelser i søgegrøfter i forbindelse med udgravningsfeltet, mens dens ydre voldfod (2) ud mod voldgraven (3) klart kunne følges i hele udgravningen. Voldgravens vestlige kant lå uden for udgravningsfeltet. I overgang mellem vold og voldgrav sås rester af en palisaderække (4). Med udgravningen lykkedes det for første gang at finde resterne af den middelalderlige bymur, hvoraf dele af fundamentet var bevaret (5). Teglstene til byens mur blev brændt på stedet i en teglovn opført til lejligheden (6). Bag volden blev fundet en voldgade (7), samt affaldslag (8) i en træforet grøft (9) udsmidt fra husholdningerne bag volden. Resterne af en kampestensmur (10) kunne være resterne af befæstningstårnet Smørhætten. Grafik af Lars Møller Nielsen.

Opmåling af snit gennem den middelalderlige befæstning set mod syd. Snittet er ført helt ind til Magasins kælderfundament (18). Under befæstningen ses en skelgrøft med gytjelag (OU) (1), tilhørende den ældre bebyggelse på stedet; over grøften ligger vækstlag (2). Herover ses den højmiddelalderlig vold (3) med bymursfundament af store kampesten i flere skifter (4). Befæstningen kan dateres til de sidste årtier af 1200-tallet. Bymursfundamentet kan være delvis fjernet af en yngre ombygning, formodentlig foretaget omkring 1580. Ind mod byen ses en voldgade (5) og herover yngre affaldslag (6) samt senere, udaterede faser af den middelalderlige vold (7). Store dele af befæstningen, især ind mod byen, er bortgravet af moderne rørføringer (17). Den middelalderlige voldgrav er netop synlig mod vest (8). I kanten af denne ses et stolpehul fra en palisaderække (9). Over den middelalderlige befæstning er registreret en ombygning af befæstningen, som formodentlig skal dateres til omkring 1580. Den omfatter kraftige kampestenkonstruktioner (10) og en ny voldfront (11). Også rester af Chr. IV's nye befæstning er synlige. Ældst er lag fra sløjfningen af den ældre befæstning, dels nedbrydningslag af murværk, hvori indgår et stykke af den middelalderlige bymur (12) samt opfyldningslag i voldgraven (13). Det viste snit ligger umiddelbart syd for den nye port, Vandporten. Heraf ses facadefundamentet (14) sammen med opfyldslag omkring portens sydlige fundament (15). Yngre sandlag kan måske tolkes som tilhørende Chr. IV's nye befæstningsvold, kurtinen (16).

Befæstningens forløb

Det sydøstligste forløb af halvkredsvolden, strækningen mellem Møntergade og kystlinien ved Vingårdsstræde, var ikke tidligere blevet påvist. Et af udgravningens formål var derfor at fastlægge befæstningens nøjagtige forløb, både i forhold til den oprindelige kystlinie og i forhold til den nuværende facaderække på Kongens Nytorv.

Befæstningens sydligste punkt lå uden for udgravningsfeltet, og det var derfor ikke muligt at afgøre, hvorledes befæstningen forholdt sig til kystlinien – om den stoppede eller evt. drejede op langs kysten, som det kendes fra befæstningens sydvestlige hjørne.

Befæstningsliniens nord/syd-forløb kunne derimod med sikkerhed fastlægges. Den vestlige voldfod i ældste fase af befæstningen lå 10,5-11 m øst for det nuværende matrikelskel i Magasins facade. Voldforløbet lå over et matrikelskel tilhørende en ældre, formodentlig tidligmiddelalderlig, bebyggelse på stedet.⁷

Udgravningen påviste dermed, at de tidligere rekonstruktionsforslag til befæstningsliniens sydøstligste forløb, som indtil nu blot var baseret på formodninger, ikke var korrekte.⁸ Both placerede forløbet et stykke øst for den nuværende husfacade og det aktuelle forløb, mens Ramsing lagde linien under husrækken med en forbindelse til det af Both i 1873 beskrevne cirkelformede murværk under Magasins sydøstlige hjørne.

Befæstningens alder

En af undersøgelsens vigtigste formål var at etablere en eksakt kronologi for befæstningen, især baseret på naturvidenskabelige dateringer. Særlig interesse havde dateringen af befæstningens opførelse. Det viste sig muligt, på baggrund af en række naturvidenskabelige dateringer af lag og konstruktioner, beliggende både under og over den ældste fase af den højmiddelalderlige befæstningsvold, at opnå en ret entydig datering af dens opførelse.⁹

Umiddelbart under befæstningen, og over skellet fra den ældre bebyggelse på stedet, lå i den nordligste del af udgravningen et udstrakt gødningslag, som blev kastet ud o. 1295 e. Kr. Det velbevarede gødningslag viste, at det ikke har ligget eksponeret i iltrige omgivelser i en længere periode men hurtigt er blevet forsejlet. Opbygningen af befæstningen må derfor være påbegyndt umiddelbart efter skellets sløjfning. Det synes sandsynligt, at sløjfningen af det tidligere matrikelskel, udkastningen af gødningslaget og opførelsen af den højmiddelalderlige vold skal ses som tæt efter hinanden følgende hændelser. Et stykke træ, ligeledes indlejret over skellet og under befæstningen, var dateret til 1280 e. Kr.

Der blev fundet to konstruktioner yngre end den ældste voldfase. En teglovn nedgravet i volden i den nordlige del af feltet kunne dateres med to TL-dateringer til henholdsvis 1210 og 1310 e.Kr. +/- 60 år og en kulstof-14 datering på trækul fra den foranliggende fyrgrube til 1280 e. Kr. En trækonstruktion i den sydlige del af feltet blev dendrokronologisk dateret til 1298.

Det kan på baggrund af de naturvidenskabelige dateringer konkluderes, at den ældste voldfase på denne del af strækningen er opført i de sidste årtier af 1200-tallet.¹⁰ Arbejdet skal måske kobles sammen med biskop Ingvar Hjorts brev til byens borgere i 1289, hvor han bl. a. takker dem for deres gode fortsæt med at befæste

byen, og hvor han lover dem økonomisk hjælp hertil.¹¹ Brevet viser, at byens befæstning enten endnu ikke er færdig eller er under ombygning. Den noget sene datering af den udgravede strækning tyder på, at opførelsen af befæstningens sydøstlige hjørne var sidste etape af byggeriet på halvkredsvolden.

Vi ved nu, at byen blev endeligt omsluttet af sin halvkredsvold i slutningen af 1200-tallet. Det er imidlertid endnu et uafklaret, men bestemt ikke uinteressant spørgsmål, hvornår arbejdet på volden omkring byen blev påbegyndt. Flere ældre forfattere har tilskrevet Absalon initiativet. Nielsen daterede i 1877 befæstningen til slutningen af 1100-tallet.¹² Argumentet herfor fandt han hos Saxo, som beskrev, hvorledes Absalon satte afhuggede venderhoveder på murene af »Urbs Absalonica«, som Nielsen tolker som byens befæstning og ikke borgens mure, som foreslået af Jørgensen.¹³ Ramsing videreførte »Absalon-traditionen«, men uden argumentation. For ham var »Absalons Storsyn« tilstrækkelig indikation.¹⁴

Der er ikke i de skriftlige kilder belæg for, at befæstningen opføres på Absalons initiativ. Man må på baggrund af den øvrige byudvikling i Danmark forvente, at byen i det store og hele må være omgivet af en befæstning senest i første halvdel af 1200-tallet. En mere eksakt datering af arbejdets påbegyndelse kan kun afklares af udgravningens vej.

Den højmiddelalderlige befæstning på Kongens Nytorv

Generelt kunne befæstningens faser ikke registreres i deres fulde udstrækning. Toppen på selv den ældste voldfase var borte på grund af afgravninger i det nuværende gadeniveau, og voldfoden på de yngre faser lå vest for udgravningsfeltet. Ligeledes havde senere perioders ombygninger på volden og senere plyndringer af kampesten fra bymuren til andet brug fjernet væsentlige dele af den ældste befæstning.

Voldfyldet i den middelalderlige befæstning bestod af undergrundssand med et svagt vekslende mineralsk indhold og opblanding af organisk materiale (enkelte tørvelignende strukturer og muld), og det var særdeles vanskeligt at udskille de enkelte lag fra hinanden. Det var heller ikke muligt, hverken arkæologisk eller ved analyser af makrofossiler i formodede overfladelag, med sikkerhed at påvise voldoverflader imellem voldfaserne – ikke engang over

Et blik over den sydlige del af udgravningsfeltet. Silhuetten af den ældste voldfase ses midt i billedet. Voldområdet ud mod voldgraven, som ses til højre i billedet, er bortgravet af yngre nedgravninger. Forrest i billedet ses et parti af bevarede fundamentssten til bymuren. Blot eet skifte er bevaret her. Den østligste stenrække er ikke en del af den middelalderlige konstruktion, men kan dateres til en senere ombygning, sandsynligvis foretaget af Valkendorf i slutningen af 1500-tallet.

den højmiddelalderlige vold, som ellers var klart adskilt fra de overliggende faser.

Under udgravningsarbejdet blev alle potentielle middelalderlige voldfaser udskilt med henblik på udarbejdelse af en finkronologi. Faserne var udtryk for sammenhængende lag i voldens opbygning. Det var ikke umiddelbart muligt at se, om faserne hver især var udtryk for en udvikling af befæstningens udseende gennem tid, og således et udtryk for et kronologisk element, eller om faserne enkeltvis eller i flere sammenhængende faser blot afspejlede opbygningen af den enkelte voldfase, så fasen blot var konstruktiv. Det viste sig, efterhånden som arbejdet skred frem, at flere af de udskilte faser afspejlede voldens konstruktive opbygning, og at de

ikke i alle tilfælde var et udtryk for en kronologisk udvikling. Det blev derfor muligt at opdele den middelalderlige befæstning i tre egentlige faser; nemlig opbygningen af den højmiddelalderlige voldfase, bestående af flere overlejrende lagfaser med tilhørende bymursfundament i flere skifter, middelalderlige konstruktioner yngre end ældste voldfase og over disse igen voldfaser, som – idet de i øvrigt er udaterede – må relateres til enten den senmiddelalderlige eller eftermiddelalderlige befæstning.

Af de mange voldfaser var den ældste voldfase ikke overraskende bedst bevaret. Voldtoppen var netop bortgravet. Volden havde en omtrentlig bredde på 7-8,5 m og en højde på mindst 1,7 m. Den var hermed lidt smallere end på den formodentlig ældre del af strækningen rundt om byen. Ramsing har ved flere lejligheder undersøgt den nordlige og østlige del af befæstningen. Volden dannede her et velafrundet dige, 10-11 m bredt og omtrent 2 m højt.¹⁵

Bag den ældste voldfase lå en voldgade med en regelmæssig og fast belægning af småsten og enkelte knogler.¹⁶ I belægningen sås en del hjulspor. Gaden blev senere overdækket af en yngre voldfase. Gaden lå 2,2 m under nuværende gadeniveau. Ramsing har tidligere registreret voldgade andre steder.

Med udgravningen på Kongens Nytorv lykkedes det for første gang at påvise Københavns bymur, og dette var et af udgravningens mest spændende resultater. Det kunne samtidig påvises, at den ældste befæstningsetape fra højmiddelalderen og bymuren var samtidige. Herved adskilte denne del af befæstningen sig på afgørende vis fra de tidligere undersøgelser af byens ældste befæstning, hvori der ikke var registreret bymur. Denne sidste etape på halvkredsvolden omkring byen blev formodentlig startskuddet til nye og afgørende ombygninger på Københavns befæstning, så den i løbet af middelalderen efterhånden overalt blev forsynet med mur.

Fundamentet til den middelalderlige bymur kunne i mere eller mindre fragmenteret grad følges i store dele af feltets udstrækning. Der var dog ikke bevaret rester af stående bymur. Senere tiders ombygninger, og de omfattende opgravninger af byggematerialer under Christian IV havde sat deres tydelige spor, og stedvis var en bred grøft efter opgravningen det eneste spor af det tidligere imponerende bygningsværk.

Fundamentets bredde var mindst 1,4-1,7 m. Den østligste del af

En almindelig arbejdssituation for en byarkæolog: I en trang grøft og besværet af mange moderne rørføringer, lykkes det at frembringe nogle af udgravningens mest bemærkelsesværdige resultater. Her er det en rest af voldgaden bag befæstningen, der renses frem. Bagved arbejdes der med tolkningen af de højmiddelalderlige voldlag.

Et stykke af den højmiddelalderlige bymur, muligvis et stykke krenelering, havde ikke blot overlevet de senere reparationer og ombygninger af befæstningen, senest under Valkendorf, men også Chr. IV's effektive genanvendelse af tegl fra den gamle mur. Et lille parti havde endda klaret faldet fra tinderne så godt, at det kunne rejses op. Udgravningsholdet havde i flere måneder blot arbejdet med fundamentsresterne fra bymuren, og det lille stykke bymur – Københavns første – vakte naturligvis behørig opmærksomhed blandt arkæologerne.

fundamentet var formodentlig blevet fjernet og genanvendt ved Valkendorfs omfattende ombygning af befæstningen i slutningen af 1500-tallet. Fundamentet var flere steder bevaret i flere skifter i en højde på 1,4 m. I intet tilfælde afslørede mørtelspor på fundamentet, at toppen var bevaret. Bymursfundamentet var placeret asymmetrisk i voldprofilens østre del, ud mod voldgraven. Fundamentsskifter og voldlag var opbygget trinvis, og volden har primært haft funktion som afstivning af fundamentet.

Bymuren blev delvis nedrevet i forbindelse med Valkendorfs ombygning i slutningen af 1500-tallet. Over hele feltet lå der et massivt nedbrydningslag af tegl og kridtkvadere ude i den middelalderlige voldgrav eller genanvendt som fyld i den nye befæstnings voldfront. Teglen sad flere steder sammen i så store blokke, at der

ikke kunne være tale om tilført byggeaffald fra andre steder i byen, men kun om nedbrydningsmateriale fra bymuren. I den nordlige del af udgravningsfeltet var kridtstenskvadrene dominerende i nedbrydningslaget, mod syd var det teglstenene. Nedbrydningslaget i den sydlige del af feltet indeholdt både munkesten og den lidt mindre 1500-tals-tegl. Teglene viser, at der i løbet af 1500-tallet er blevet lavet udbedringer eller tilbygninger på bymuren. Der blev ikke foretaget systematiske registreringer af teglens størrelse i den nordlige del af feltet, da teglen her var mere fragmenteret. Det kan derfor ikke dokumenteres, hvor omfattende udbedringen i 1500-tallet har været.

På det ældste stik over København fremstilles byens befæstning med krenelering.¹⁷ Man kan dog ikke forvente, at der er tale om naturtro gengivelse – tinderne på bymuren kan blot være en signatur. Ikke desto mindre kunne der udskilles et større parti af bymuren på 1,8 x 1,2 m. Stykket lå i et yngre nedbrydningslag fra Christian IV's nedrivning af 1500-tals befæstningen. Muren var blot 1½ sten tyk og kan vel derfor kun være rester af en krenelering. Brystværn i 1½ stens tykkelse kendes eksempelvis fra Visbys og Vordingborgs bymur. Murværket var tydeligvis styrtet ned fra stor højde. Mindre partier lå stadig som sammenhængende sten, men overvejende var murværket rystet fra hinanden. Det lå dog stadig således, at skiftegangen, munkskifte, tydeligt var bevaret. Der kan med forsigtighed opregnes indicier for, at denne del af murværket havde overlevet den store nedrivning i 1500-tallet og var blevet genanvendt i en ny bymur tilhørende Valkendorfs ombygning. Murstykket var for det første opbygget i munkskifte, en skiftegang man ikke ville forvente i landets hovedstad i slutningen af 1500-tallet. For det andet var den bygget af munkesten i middelalderens gængse stenstørrelse og ikke af den mindre tegl, som introduceres i 1500-tallet. For det tredje var stykket indlejet stratigrafisk tilsvarende et tegllag, som var TL-dateret til begyndelsen af 1200-tallet,¹⁸ og som lå i umiddelbar forlængelse af murstykket. Der kunne ikke konstateres spor af genanvendte sten i stykket.¹⁹

Byens mur og planker

Begrebet *byens mur og planker* nævnes første gang i Jakob Erlandsens Stadsret fra 1254, hvor begrebet definerer byens juridiske

grænse.²⁰ Lovtekstens ordvalg kan derfor blot ses som synonym for »befæstning«, og man kan derfra ikke slutte, at byen havde mur på daværende tidspunkt. At man ikke kan udlæse befæstningens aktuelle udseende tydeliggøres i Johs. Krag's senere udvidelse af byens privilegier i 1294. Her omtales befæstningen i flæng som byens mure og grave, byens indhegning, byens planker, byens vold og endelig byens planker eller befæstning.²¹

Først med udgangspunkt i Jordebogen over byens ejendomme fra 1496 kan vi danne os et lidt mere detaljeret billede af befæstningens udseende.²² Grundene er beskrevet i forhold til nabogrunde, gadenet og andre kendetegn som kirker og byens befæstning. Befæstningen omtales hyppigst øst for Nørreport. På strækningen fra Nørreport til befæstningens østlige afslutning nævnes mur i alt 11 gange. Der omtales også tårne langs østvolden, nemlig »*eth taarn, som hether Kringeling*« udlejet til Hans Korte, og »*j torn*« udlejet til Jes Olsen Smørhæt. Vest for Nørreport har byen øjensynlig ikke ejet så mange grunde op imod befæstningen, og referencerne hertil bliver derfor mere magre. På strækningen vest for Nørreport omtales planker blot to gange, men på samme strækning nævnes planker flere gange i andre omtrent samtidige kilder, hvor grunde udmåles i forhold til befæstningen.²³

På baggrund af kilderne må man slutte, at byen i 1496 mod øst indtil Nørreport har været befæstet med mur. Mod vest bestod befæstningen på det tidspunkt endnu blot af planker. Denne kombination af planker og mur fremgår vel også af en lidt ældre kilde, Christoffer af Bayerns stadsret fra 1443, hvor det er behæftet med bødestraf for den som »*stigher ouer bysens mwr eller plancker eller ouer bysens fæstning eller bryder planker vdh*«. ²⁴

Vi ved ikke, hvornår den vestlige etape af bymuren blev opført, men det kan være sket i forbindelse med de mange arbejder på befæstningen i de første årtier af 1500-tallet. På den ældste kendte gengivelse af København fra vest i 1587, ses byen omkranset af mur med talrige tårne.²⁵ Man mente tidligere, netop på grund af de mange tårne, at afbildningen var ganske upålidelig og blot skulle signalere »befæstet by«, men nye gennemlæsninger af Rentemeisterregnskaberne fra Christian IV's regeringsår har gennem de minutøse afregninger på bygningsmaterialer fra den gamle befæstning afsløret langt flere tårne end tidligere kendt.²⁶ Det er derfor

Kobberstik af København fra vest, 1587.

ikke usandsynligt, at stikket afspejler befæstningens udseende.

Der er overraskende nok ikke tidligere med sikkerhed arkæologisk iagttaget hverken mur eller planker. Ved udgravningen af Hanetårnet i 1874 blev dog fundet »et Bulværk med Palisader, der stod lodret og syntes at være Rester netop af Byens Planker, om de end laa henkastede i en Retning som de i saa Fald ikke oprindeligt kunde have indtaget«. Der kan være tale om byens planker, men beskrivelsen af fundet er uklar. På tårnets øvre dele blev fundet fortandinger, men de så ikke ud til at have haft forbindelse til mur.²⁷ De gentagne iagttagelser af kampestenskonstruktioner med tegl- og kridtmur nord for udgravningsområdet langs Kongens Nytorvs vestre facaderække, som af Ramsing dateredes til middelalder,²⁸ minder i fundamentsopbygningen dog meget om Valkendorfs ombygning af befæstningen i 1580'erne, som den kunne afdækkes i udgravningen, og dateringen er derfor usikker. Ramsing fandt ikke spor af plankebefæstning eller mur på Nørrevold, »maaske på grund af den forcerede Gravning med Maskine«; på østvolden var volden noget ødelagt af kældre fra den yngre bebyggelse.²⁹

Ramsings resultater og publiceringen heraf er i den forbindelse ikke uproblematisk. For hvad så Ramsing egentlig? Vi ved ikke, om de publicerede snit gennem befæstningen er resultater af løbende iagttagelser over en længere strækning eller egentlige øjeblikstil-

leder på bestemte steder i befæstningen. Er det sidste tilfældet, burde bymursfundamentet, eller en grøft fra plyndringen heraf, have været synlig, og da det ikke er registreret, må vi slutte, at hvis der har stået bymur på strækningen, må den være senere tilføjet og med et bundniveau over muligt registreringsniveau. Teoretisk vil det passe fint med, at arbejdet med bymuren er startet med udgangspunkt i den højmiddelalderlige befæstningsetape i byens sydøstlige hjørne og herfra arbejdet sig tilbage rundt om byen. Inden 1496 har den nået Nørreport, og i begyndelsen af 1500-tallet er den blevet ført rundt om den vestlige og resterende del af byen.

Den middelalderlige voldgrav

Voldgraven kunne følges i hele feltets længde umiddelbart øst for det middelalderlige bymursfundament. Voldfoden blev forskudt mod øst ud i den gamle voldgrav ved Valkendorfs ombygning af volden, og en ny voldgravsfase opstod ved den lejlighed. Det var blot muligt at adskille de to voldgravsfaser fra hinanden i den vestligste del af graven, hvor den middelalderlige voldgrav var forseglet af den nye overliggende vold. Øst herfor smeltede gytjeaflejringerne sammen.

Det er ikke muligt at opgive et eksakt breddemål på den middelalderlige grav, da dens østlige kant uden tvivl blev bortgravet ved en udvidelse mod øst i dens yngre fase. Graven var op til 1,4 m dyb.

Der blev registreret en række lodrette nedgravninger og grøfter i overgangen mellem vold og grav. Der var flere steder spor efter pæle, og rækken må tolkes som en palisadegrøft eller en forstærkning af voldfoden ud mod voldgraven. Dateringen er uvis, men konstruktionen blev opgivet, mens graven endnu var i funktion, for sporene herfra var næsten bortgravet af yngre oprensninger langs kanten.

Bunden i den middelalderlige grav var fyldt med rene gytjelag. Gytjelagene var overraskende nok næsten fundtomme. Det vides ikke, om gytjelagene er udtryk for lang tids ophobning, eller om de først kom til efter en oprensning forholdsvis sent i voldgravens liv.

Det har været muligt ved hjælp af naturvidenskabelige analyser, at danne et billede af voldgravens miljø og udseende.³⁰ Gytjen var ren uden nogen former for tørvedannelse. Der har derfor været mindst 0,5 m vand i graven, hvilket giver en vandstand omkring

kote 0 eller derover. Gytjedannelsen viser, at vandet i graven har været roligt. Indholdet af makrofossiler og snegle viser, at vandet har været brakt. Der kan op igennem gytjen konstateres flere og flere arter, som kan ses ved lav saltholdighed, og det må betyde, at saltholdigheden er faldet i perioden inden Valkendorfs udbygning. Det ændrede saltindhold viser, at der oprindeligt har været forbindelse fra voldgraven til havet, men aflejringerne af gytje har gennem tiden betydet mindre saltindstrømning kombineret med en større gennemstrømning af ferskvand i voldgraven. Gytjen må på grund af saltpåvirkningen være dannet inden opfyldningen af Dybet mellem kysten og Bremerholm i 1530-1540'erne. Herefter har afstanden til havet været for lang.

Teglproduktion

Flere steder kunne man se afgravninger og andre konstruktioner, som blot indirekte var en del af befæstningen. En af disse var en teglovn, som var nedgravet i den ældste voldfase. Selv om de naturvidenskabelige dateringer af ovnen sammenlagt spænder over en længere periode, er der størst sandsynlighed for en datering til slutningen af 1200-tallet.³¹ Med det tidsmæssige sammenfald mellem opbygning af befæstning og ovn er det besnærende at se ovnen som leverandør af bymurens tegl. Ovnen blev efter endt brug nedrevet og senere indkapslet i befæstningen af yngre voldlag.

Murværket i munkeskifte var bevaret i op til seks skifter. Oprindeligt har den været flere meter høj. Siderne var bemærkelsesvis opmuret i kalkmørtel, almindeligvis blev der brugt lermørtel. Ovnkammeret var 6 m bredt og 3,2 m dybt (indvendige mål). Mod syd havde ovnen fire indfyringskanaler. På bagvæggen for enden af indfyringskanalerne havde den kraftige varme totalt nedsmeltet væggen og skabt «drypstensformationer». Foran ovnen, mod syd, lå fyrgruben fyldt med trækul.

Rester af Smørhætten?

I den nordligste del af feltet blev der registreret en besynderlig kampestenskonstruktion liggende på tværs af volden. Konstruktionens vestligste udstrækning kunne ikke nås i udgravningsfeltet, og dens østlige udstrækning er muligvis blevet fjernet ved en yngre

Nedgravet i toppen af den højmiddelalderlige vold lå resterne af en teglovn. Ovnens har formodentlig været brugt til brænding af tegl til bymuren. Halvdelen af ovnen er her udgravet. Senere blev det muligt at følge ovnen mod vest, således at den kunne registreres i fuld udstrækning.

materialeplyndring fra Christian IV's tid. Tilbage var en mindst 6,7 m lang og op til 1,7 m høj og ca. 1 m bred kassemur. Muren var bestrøget med kalkmørtel på begge sider.

De stratigrafiske forhold omkring konstruktionen var uhyre komplicerede, og det er ikke i denne sammenhæng muligt at opridse de mange problemstillinger og forbehold. Forholdet mellem konstruktionen og voldlagene kunne ikke endeligt afklares arkæologisk. Konstruktionen kan derfor både tolkes som samtidig med den højmiddelalderlige befæstning og som yngre.³² Dateringen af kalkmørtel anvendt i konstruktionen til 1290 e. Kr. er dog påfaldende sammenfaldende med dateringen af befæstningens opførelse, og det er derfor nærliggende at se ABH som en del af denne. Det kunne heller ikke afgøres, om der var tale om en mur eller et tårn. I begyndelsen af registreringsarbejdet formodede man, at der var tale om den sydlige mur på befæstningstårnet Smørhætten.³³ Ved

Fundet af en kampestenskonstruktion på tværs af den middelalderlige vold gav anledning til mange hovedbrud. Muligvis er der tale om resterne af det middelalderlige tårn "Smørhætten".

senere udgravning fremkom der dog hverken yderligere spor af murværk eller en senere opgravning af materialer herfra.

Befæstningens naboer

I et enkelt tilfælde fik arkæologerne lejlighed til at kigge befæstningens naboer over skulderen. En grøft med træforstærkning³⁴ umiddelbart bag volden, opfyldt med køkkenaffald, husdyrfækalier og/eller staldaffald gav gennem makrofossilanalyser og zoologiske analyser et indblik i 1300-tallets kostplan.³⁵ De makrobotaniske undersøgelser påviste adskillige planter, der var almindeligt anvendte i husholdningen, herunder porse og humle, der indgår i ølbrygningen. Som et eksotisk indslag skal fremhæves figer. Blandt knoglerne sås især ko, svin og får/ged samt en meget betydelig andel af især lokalt fangede fisk. Ikke overraskende har sild udgjort den væsentligste gruppe med ca. 49 % af fiskeknoglerne.

Den senmiddelalderlige befæstning

Den middelalderlige befæstnings yngre faser tegnede sig kun svagt i udgravningsfeltet, både på grund af feltets orientering og på grund af afgravninger af voldtoppen. Ved hjælp af søgegrøfter bag udgravningsfeltet kunne der konstateres flere lag vest for bymuren, som har forhøjet volden ind mod byen. Det var ikke muligt at danne sig et nærmere indtryk af de yngre befæstningsfaseres bredde eller højde, ligesom de yngre faser ikke kunne dateres som andet end senere end den ældste fase.

Heldigvis flyder de skriftlige kilder mere rigeligt, når vi kommer op i senmiddelalderen, og det er derfor muligt at tegne et generelt billede af befæstningens udvikling, som kan støttes af spredte arkæologiske iagttagelser rundt omkring i byen. Poster i byens regnskaber viser en heftig byggeaktivitet, især i de første årtier af 1500-tallet.³⁶ Der ses udgifter på hommeyder og skanser (tårne), byporte, bolværker eller blot til byggematerialer, men ofte opregnes kun afregninger med borgere, som har lagt penge ud for byen. Der er derfor svært at tegne et nøjagtigt billede af byggeaktiviteterne, og kun i eet enkelt tilfælde, i 1543, omtales den udgravede strækning på Kongens Nytorv specifikt.³⁷ Omkring 1530 blev bymuren forstærket med en bagvedliggende vold »saa høi som muren er høi til«, hvorved »Vandringen ovenpaa Volden er bleven 16 alen bred«. ³⁸ Flere voldfaser bag bymuren på Kongens Nytorv kunne stamme herfra.

Der var tale om betragtelige udskrivninger, og de mange udgifter blev finansieret ved salg af byens ejendomme og lån. Eksempelvis måtte byen i 1530 bede Vor Frue om «*ett kiærliictt lon*» på 600 lod sølv (svarende til ca. 86 kg) ³⁹ for at komme «*then menige fattige almwe Københaffns indbyggere til vndtsetning i vor store nødt oc trangh att bygge, befeste og opholle stadzenss mwre oc volde mett*». ⁴⁰ I 1551 gav Christian III tilladelse til at benytte den indkomne told på fremmed vin og øl til udbedringsarbejder på byens befæstning, og ordet fremdeles tyder på, at det forhold havde været gældende et stykke tid. Det ændrede åbenbart ikke nævneværdigt på befæstningens stand, som af Frederik II i 1567 omtales som «*megitt forfallditt*». I den forbindelse blev byens indtægter yderligere forbedret ved tilladelse til også at føre skat på malt til ølbrygning i selve byen. ⁴¹ Det havde ikke den ønskede effekt, og i 1572 skrev Frederik et vredt

brev til byen med en ordre om at få tingene bragt i orden uden «forsømmelse». ⁴² I 1580 blev de gamle privilegier til skat på udenlandsk øl og vin stadfæstet. ⁴³

Til et af Christian III's projekter, en udvidelse af byens grave, skulle arbejderne udtages blandt «de fattige omløbende folk». Der var tale om et betydeligt arbejde, hvilket fremgår af de 1.200 nye trillebøre, som blev bestilt på forskellige sjællandske klostre.

Konklusion

Udgravningen på Kongens Nytorv var den første omfattende udgravning af den middelalderlige befæstning siden Ramsings undersøgelser. Udgravningen gav en enestående mulighed for at registrere befæstningens udseende og udvikling gennem hele middelalderen.

Arbejdet med den højmiddelalderlige befæstning gav to væsentlige nye oplysninger. Det var muligt for første gang at opnå en datering af Københavns højmiddelalderlige befæstning baseret på arkæologiske undersøgelser og naturvidenskabelige dateringer. På denne strækning kunne den dateres til de sidste årtier af 1200-tallet, og der må derfor være tale om en af de sidste etaper på byens højmiddelalderlige befæstning. Desuden kunne den middelalderlige bymur for første gang med sikkerhed påvises arkæologisk. Undersøgelsen viste, at bymuren på denne strækning var samtidig med volden og ikke en senere forstærkning.

NOTER

1. Lassen, G. F. Documenter og Actstykker til Kiøbenhavns Befæstnings Historie, Kbh. 1855, citatet p. 3.
2. Ramsing, H. U., Københavns historie og topografi i middelalderen, bd. III, København 1940, p. 18ff.
3. Ramsing, H. U., III, p. 1 og Nielsen, O., Kjøbenhavns Historie og Beskrivelse I, København 1877, p. 45-48.
4. Ramsings lommebøger forefindes i Arkæologisk arkiv, Københavns By-
museum.
5. Befæstningens eftermiddelalderlige og nyere tids faser behandles i Kristiansen, Renæssancens bybefæstning på Kongens Nytorv, nedenfor.
6. Københavns Bymuseum, arkæologisk arkiv, Kongens Nytorv 13, Magasin, KBM 2028.
7. Se Kristiansen, «En tidlig middelalderlig bebyggelse ved Kongens Nytorv – fra myte til indicium», ovf.

8. Both, L., Et udgravet Stykke af Københavns Fortid, *Nær og Fjern*, 36, 1873, p. 6 og Ramsing bd. III, p. 6.
9. For nærmere dokumentation af de nedenfor omtalte dateringer henvises til noter i Kristiansen, En tidlig middelalderlig bebyggelse ved Kgs. Nytorv? – fra myte til indicium, *ovf.*, samt note 31 og 34, nedenfor.
10. I en tidligere artikel om udgravningen på Kongens Nytorv (Kristiansen, M. S., Moltzen, A. S. A og Henriksen, P. S. 1997: Udgravningen på Kongens Nytorv, København – foreløbige resultater fra de arkæologiske og naturvidenskabelige undersøgelser, *Naturens Verden* 1997/4, p. 406) opgives en præliminær datering på baggrund af de første tilgængelige dateringer til perioden 1220-1298, sandsynligvis i begyndelsen af perioden. På baggrund af nye dateringer, må dateringsrammen korrigeres.
11. Nielsen, O. (red.), *Københavns Diplomatarium (KD)*, bd. I, nr. 30, København 1872.
12. Nielsen, *Københavns Historie I*, p. 43. Muren mente han ligeledes at finde omtalt i 1298, hvor en mur fejlagtigt tolkes som beliggende langs med havet. En diskussion af kildens (KD I, nr. 39) oversættelse ses i Frederickson, Østergård – En mytes opståen og udvikling, *ovf.*, Nielsen mente dog ikke, at det var sandsynligt, at hele byen fra starten var omgivet af mure, – mod landsiden måtte byen på daværende tidspunkt være befæstet med vold og grav.
13. Jørgensen, A. D., *Det ældste København II, Aarbøger for nordisk Oldkyndighed og Historie* 1877, Kbh. 1878, p. 277-78.
14. Ramsing, bd. I, p. 100.
15. Bedst bevaret var den middelalderlige vold i Nørrevoldgade. Ramsing kunne her iagttage befæstningens snit, efterhånden som den blev bortgravet. Hvor det naturlige terræn lå dybt, var det muligt at opmåle »hele det ældste Voldprofil«. Ramsing, bd. III, p. 4-6.
16. Naturvidenskabelig datering: Se tabel 1 nedenfor.
17. Dobbeltprospektet af København fra land og vandsiden er et usigneret kobberstik, antagelig efter tegning af H. Knieper. Fra Georg Braun og Franz Hogenberg: *Civitates orbis terrarum IV*, Köln 1588 (gengivet i Erichsen, J., *Københavnske motiver 1587-1807*, København 1974, p. 16).
18. Naturvidenskabelige dateringer: Se tabel 2 nedenfor.
19. Murstykket blev venligst undersøgt af mus. insp. Mogens Vedsø, Danmarks Kirker. Der kunne ikke konstateres spor efter genanvendte sten, under det forbehold, at genanvendte sten ikke altid lader sig spore.
20. KD I, nr. 16, p. 18: »muros et fossata civitatis«.
21. I enkelte tilfælde er omtalen af befæstningen dog så specifik, at den må tage højde for konkrete forbyrdelser. Når man eksempelvis kan løsne byens planker og kravle under dem, må det være fordi, byen reelt har haft planker, – og hvis formuleringen skulle give nogen mening, har der ikke været tale om palisade, men et raftehegn med vandretliggende planker. KD I, nr. 33, p. 43: »muros et fossata ciuitatis«, p. 45: »septia ciuitatis«, p. 45: »fossata... vel planice«, p. 52: »planccas ciuitatis«, p. 56: »propugnacula ciuitatis«, p. 56: »sera seu firmaturas ciuitatis«.
22. KD I, nr. 185, p. 234.
23. KD I, nr. 186, KD I, nr. 189 og KD I, nr. 232, p. 335.
24. KD I, nr. 127, p. 169.
25. Se note 17
26. Venligst meddelt af rådhusbibliotekar Bjørn Westerbeek Dahl.
27. Nielsen, *Københavns Historie I*, p. 48-49.
28. Muren er set 1929 foran Hotel d'Angleterre (AA15), 1941 Kongens Nytorv 19/Ll. Kongensgade (AA17), 1941 foran Hotel d'Angleterre (AA18), 1961 foran A'Porta (AA20). Angivelser i parentes henviser til j. nr. i Københavns Bymuseums arkæologiske arkiv, Kongens Nytorv. Ramsing, bd. III, p. 15-16.
29. Ramsing, bd. III, p. 5.
30. Makrofossilanalyser er foretaget af cand. scient. Anne Moltzen, Nationalmuseets Naturvidenskabelige Undersøgelser (NNU rapport 29, 1998 udgør bilag 10 i udgravningsrapport KBM 1410 på Københavns Bymuse-

- um). Snegleanalyser er foretaget af dr.phil. Jørgen Knudsen, Zoologisk Museum (Rapport udgør bilag 12 i udgravningsrapport KBM 1410 på Københavns Bymuseum).
31. Naturvidenskabelige dateringer af teglovn: Se tabel 3 nedenfor.
TL-dateringerne giver en gennemsnitlig datering af teglovn til 1260 AD +/-50 år. Det giver en god overensstemmelse med kulstof-14 dateringen til 1280 e. Kr. Kal.
32. Naturvidenskabelige dateringer af kampestenskonstruktion ABH: Se tabel 4 nedenfor.
De to dateringer fra konstruktionens fundamentsfyld giver blot en datering af konstruktionen som samtidig med dateringen eller yngre, hvorimod dateringen af kalkmørtel daterer tidspunktet for konstruktionens opførelse.
33. Smørhætten nævnes ikke ved navn i Jordebogen over byens ejendomme fra 1496, men der er formodentlig tale om det tårn, som er udlejet til Jes Olsen Smørhæt, som boede syd for Østerport.
- KD I, nr. 185, p. 234. Smørhætten nævnes yderligere i 1523(?), KD I, nr. 232, p. 334.
34. Naturvidenskabelig datering: Se tabel 5 nedenfor.
I grøften blev fundet en del keramik med en typologisk datering inden for perioden 1200-1400.
35. Det zoologiske materiale er bearbejdet af stud.scient. Sara Vebæk Gelskov, Zoologisk Museum. Rapport (KBM 1410, ZMK: 62/1997) udgør bilag 11 i udgravningsrapport KBM 1410 i Københavns Bymuseum, arkæologisk arkiv, Kongens Nytorv 13.
36. KD I, nr. 192
37. Lassen, p. 13.
38. Lassen, p. 8-9.
39. Der gik 32 lod på et Kølnerpund, som her i landet i begyndelsen af 1500-tallet havde en værdi af ca. 460 g. Rasmussen, P. 1975: *Mål og vægt*, p. 67.
40. KD I, 255.
41. KD I, 310, p. 435.
42. KD I, 331, p. 453.
43. KD I, 357, p. 477.

Tabel 1

Lag	Bestemt materiale	Datering
AGP	Knogle i voldgade (K-6661)	835 +/-45 ¹⁴ C-år f.1950 1225 e.Kr.Kal +/- 1 std. dev.: 1175-1270
	Kulstof-14 dateringslaboratoriet, Nationalmuseet Brev fra Kaare Lund Rasmussen d. 18.11.1996	

Tabel 2

Lag	Bestemt materiale	Datering
EI	Genanvendt tegl i Vandportens facade tilhørende Christian IV's befæstning (R-960501)	1200 +/-60 AD
	(R-960502)	1170 +/-60 AD
	(R-960503)	1270 +/-60 AD
	Nordisk Laboratorium for Luminescens-datering, Forskningscenter Risø Brev fra Vagn Mejdahl d. 31.10.1996	
MI	Nedbrudt bymur bevaret i Valkendorfs ombygning og nedrevet af Christian IV (R-960504)	1227 +/-60 AD
	(R-960505)	1255 +/-60 AD
	(R-960506)	1230 +/-60 AD
	Nordisk Laboratorium for Luminescens-datering, Forskningscenter Risø Brev fra Vagn Mejdahl d. 31.10.1996	

Tabel 3

Lag	Bestemt materiale	Datering
CIC	Tegl i ovn BDA, bagvæg (R-970501)	1310 +/-60 AD
CID	Tegl i ovn BDA, østvæg (R-960515)	1210 +/-60 AD
	Nordisk Laboratorium for Luminescens-datering, Forskningscenter Risø Brev fra Andrew Murray d. 04.12.1997	
BZS	Trækul i fyrgrube (K-6815)	770 +/-50 ¹⁴ C-år f.1950 1280 e.Kr.Kal +/- 1 std. dev.: 1230-1290
	Kulstof-14 dateringslaboratoriet, Nationalmuseet Brev fra Kaare Lund Rasmussen d. 04.03.1998	

Tabel 4

Lag	Bestemt materiale	Datering
AHP	Mørtel på nordside af ABH (AAR-3469)	695 +/- 55 1290 e.Kr.Kal +/- 1 std. Dev.: 1280-1380
	AMS ¹⁴ C Dating Laboratory, Institut for Fysik og Astronomi, Aarhus Universitet. Brev fra Jan Heinemeier d. 17.09.98 Mekanisk og kemisk separation af mørtelkalken til datering er foretaget af Eloni Sonninen og Högne Jungner, ¹⁴ C-Dateringslaboratoriet, Helsinki Universitet.	
DGA	Knogler i fundamentsfyld (AAR-3737)	910 +/- 56 ¹⁴ C-år f.1950 1160 e.Kr.Kal +/- 1 std. dev.: 1040-1215
	AMS ¹⁴ C Dating Laboratory, Institut for Fysik og Astronomi, Aarhus Universitet. Brev fra Jan Heinemeier d. 28.01.1998	
DGA	Tegl i fundamentsfyld (R-970502)	1140 +/-70 AD
	Nordisk Laboratorium for Luminescens-datering, Forskningscenter Risø Brev fra Andrew Murray d. 04.12.1997	

Tabel 5

Lag	Bestemt materiale	Datering
ALA	Trækonstruktion NNU-21020019, 21020029, 21020039 210049	1298/vinter ca.1303
	Dendrokronologisk Laboratorium, Nationalmuseets Naturvidenskabelige Undersøgelser. NNU rapport nr. 14-1996 v. Orla Hylleberg Eriksen	

Efter reformationen

En af de ting, som det arkæologiske arbejde i København har været mest præget af i de senere år, er undersøgelser af anlæg fra nyere tid. Den intensive byggeaktivitet har ført til, at det er blevet muligt at komme til at undersøge områder, der ellers ikke har været tilgængelige, og hvor anlæggene har været såvel middelalderlige som nyere. På Højbro Plads blev den karré, der har rummet bygninger siden 1300-tallet, revet ned efter branden i 1795, men først for alvor arkæologisk undersøgt i 1994. På Kongens Nytorv fandt man Christian IV's Østervold kastet op over den opfyldte middelalderlige voldgrav. Tilsvarende var det en chance, da man inden anlægget af forpladsen til Arkitekturcentret Gammel Dok i 1995 fik lejlighed til at undersøge Flådens dok fra 1739. For selv om dokken først var blevet kastet til i 1919, var der mange observationer af fortidens teknologi, der ikke var blevet overleveret i tegninger og fotografier, men som måske kunne fremdrages ved en arkæologisk undersøgelse. På samme måde skete det i 1996, da den gamle B&W-grund var blevet ryddet for at give plads til et nyt byggeri. Ikke alene stødte man på en næsten glemt havn fra 1500-1600-tallet, men man fandt både dele af et skibsværft og en lang række spændende skibsfund. Hvad disse sidste angår, måtte Bymuseet indkalde kollegerne fra Nationalmuseets Marinarkæologiske Undersøgelser (NMU), der med deres langt større ekspertise i disse specielle undersøgelser ville kunne løse en opgave, som Bymuseet slet ikke havde kapacitet til.

Såvel marinarkæologien som den industrielle arkæologi er nyere arkæologiske discipliner, som først i de senere år har fået deres plads i Københavns arkæologi. Den industrielle arkæologis muligheder for minutiøst at beskrive teknologien i tidligere tiders anlæg fremgår af Palle Schiellerups artikel om beddingerne og bradebænken ved Grønnegårds Havn. At der i denne arkæologiske disciplin samtidig er en række muligheder for at supplere de arkæologiske iagttagelser med studier af de skriftlige kilder, viser Henrik Fredericksens artikel om Grønnegårds Havn. Men at der på grænsefla-

derne mellem den arkæologiske og arkivalske undersøgelse ikke altid gives identiske resultater, viser de to artikler også. I tilfældet Grønnegårds Havn var det spørgsmålet om dateringen af bolværket og skibsbroen, der skilte arkæologen og historikeren. Arkæologen, der stoler på sin dendrokronologiske datering, daterer anlægget til 1689, hvorimod historikeren ud fra sine arkivalske undersøgelser af kortmaterialet og af de skriftlige kilder når frem til en datering mellem 1666 og 1668. Historikeren kan foreslå, at den daterede stolpe kan være resultatet af en senere udskiftning, mens arkæologen kan mene, at de arkivalske undersøgelser er endt i en »historisk svips«. De naturvidenskabelige og kildekritiske tolkninger mødes ikke her.

På den anden side kunne de arkæologiske undersøgelser på Kongens Nytorv supplere de historiske undersøgelser af byggeprocessen på Christian IV's Østervold. Entreprenørens manglende resultater kunne ikke blot aflæses af historikerne i rentemesterregnskaberne for 1608 og 1609, der kunne fortælle, at han blev fyret for at være for efterladende. Næsten 390 år senere kunne arkæologerne konstatere, at arbejdet med at fylde den middelalderlige voldgrav op var gået i stå meget hurtigt efter starten, og at der var gået flere år, før det atter var blev sat i gang.

Skal man anskue Københavns topografiske, bygningshistoriske og kulturhistoriske udvikling, kan der godt tales for, at middelalderen fortsætter endnu en generation efter reformationen. Først i anden halvdel af 1500-tallet begynder byen at blive moderniseret. Kongen overtog efter Grevens Fejde kontrollen med byens befæstning, og det er ham, der sørger for at skaffe midler og mandskab til at vedligeholde den. Borgerne skal betale. Det er tilsyneladende også et kongeligt projekt, da Bremerholms Dyb, den fladvandede rende mellem Bremerholm og Sjælland, bliver fyldt op, så orlogsværftet kommer tættere på byen, samtidig med at slottet får et nyt haveanlæg. Det er dette område, der siden under Christian IV indtages til opførelsen af Skipperboderne – det første sted i København, hvor gaderne bliver anlagt i en reguleret form med lige gader, der skærer hinanden i rette vinkler – de første tegn på en renæssancebyplan.

Det er først for alvor med Christoffer Valkendorffs initiativer i byen i 1580'erne, at der kommer gang i byens modernisering. Han

lader kajerne stensætte, bygger en ny vejerbod, graver brønde, flytter slagtehuset udenfor byen, kloakerer kvarteret omkring det nedlagte Clara kloster, sætter tårne på Helligåndskirken og Nikolaj kirke – en energisk herre, der må have pådraget sig en hel del vrede hos de håndværksmestre, der skulle finde sig i hans iver: På Nikolaj kirketårn »haffuer[han] sielff tit oc ofte gangitt op paa muren thil muremesterne oc vnnderuist dennom der wdi.«. Mange var de velgøringer og byggeprojekter, som byens vise fædre lod optegne som hans i den bog, han selv lod udfærdige om byens privilegier.¹ Hans egen velgørenhed gav sig udtryk i stiftelsen af det studenterkollegium, som stadig bærer hans navn. Der var ikke blevet bygget så meget monumentalbyggeri i København siden Hvideslægtens tid.

Hans største projekt var imidlertid fornyelsen af den middelalderlige befæstning, og det var her, at man ved udgravningerne på Kongens Nytorv fandt bevis for, at byggeriet havde fundet sted. Ikke som et moderne, bastionært anlæg, men som en forstærkning af den middelalderlige mur og vold. Det var Christian IV, der blot 20 år senere befalede nedrivningen af sin læremesters værk, så en helt ny og moderne befæstning opstod omkring byen. Og heller ikke med denne var kongen tilfreds. Endnu 40 år senere blev denne nye Østervold sløffet, fordi Christian IV ønskede at give byen mere plads, og derfor startede anlæggelsen af Ny-København, med en befæstningslinie, der flyttede Østerport fra Kongens Nytorv ud i nærheden af det, der skulle blive Kastellet. Om de to byggeglade herrers befæstningsinitiativer fortæller Mette Svart Kristiansen i sin artikel om renæssancens bybefæstninger, som de så ud i udgravningerne på Kongens Nytorv.

Grønnegårds Havn er også et tegn på, at byen udviklede sig i slutningen af 1500-tallet. Der var ikke længere plads nok i havneløbet mellem slottet og byen. Men det var i begyndelsen ikke en ideel havn; den var for åben. Med Christian IV's anlæggelse af Christianshavn fik havnen lige pludselig en helt anden betydning – og blev straks genstand for skænderier mellem København og Christianshavn.

Havnens betydning viser sig først og fremmest i, at det er her, at private – købmænd, redere og skibsbyggere – får nogle rammer til at udvikle byens muligheder for at deltage i den internationale handel i 1600-1700-tallet. En af mulighederne var de skibsværftsaktivi-

teter, som Bymuseets udgravninger afslørede på stedet, med beddinger og bradebænk. Muligheden af at en af de første ostindiensfarere skulle være identificeret ved de marinarkæologiske udgravninger understøtter dette.

På Højbro Plads kunne man følge bygningsudviklingen helt frem til slutningen af 1700-tallet. Ulla Johansen giver i sin artikel om det efterreformatoriske byggeri på Højbro Plads et billede af dagliglivet i et af byens centrale områder. I kældrene har der været beboelse, vinkældre, måske servering, og vandforsyningen til husene har kunnet undersøges. Den store brand i 1795 satte et punktum for beboelsen i denne karré. Som værn mod fremtidige brandes rasen, og som et behov for åndehuller i en by, der atter var ved at sprænge sine rammer, blev huse med en 500-årig historie jævnet med jorden for at give plads for et torv og en udsigt fra byens centrum over til slottet. De arkæologiske iagttagelser af oprydningen efter branden i 1795 har konfirmeret den sunde tanke, at oprydningen vist er foregået på forskellig vis rundt om i byen. På Højbro Plads var kældrene fra middelalder og renæssance bevaret, fordi pladsen blot var blevet planeret, mens undersøgelserne i gaderne omkring Nikolaj kirke viste en uhyre grundig oprydning; der var blevet bortryddet langt mere materiale end nødvendigt, før husene er blevet genopført, så overfladeniveauet efter branden faktisk lå lavere end før:²

Således knytter de tre udgravninger, der skal omtales i det følgende, an til en række udviklinger i Københavns historie. Byen bliver rigere, dens borgere bliver mere specialiserede – ikke mindst under enevælden, hvor hoffet skulle betjenes. I højere grad dukker luksuserstatende op i fundene. Handel og transport tager et hidtil uset omfang. Rederne og skibsbyggerne holdt ikke blot til ved Grønnegårds Havn. Børsen blev anlagt med det formål at lette kontakten mellem fastboende og tilrejsende købmænd – kompagnierne havde deres hovedsæder og pakhuse på Slotsholmen indtil 1700-tallet. I Strandgade på Christianshavn står stadig det asiatiske kompagnis bygninger. Længere ude, i retning af Holmen, kunne Bymuseet ved Trangraven finde de nok mest overraskende knoglefund i byen – enorme hvalknogle, der var blevet hjembragt af hvalfangerne i løbet af 1600-1700-tallet. Det er nu billedet af en by, som vi kan genkende, fordi så mange bygninger endnu står, og fordi de skrift-

lige kilder nu har så meget at fortælle. Men arkæologien har stadig et utal af dimensioner at føje til dette billede af København i tiden efter reformationen.

NOTER

1. Nielsen, O. (red.), *Kjøbenhavns Diplomatarium*, I, nr. 363. København 1870. Se også A. Hassø, *Valkendorfbogen 1582, Et pergamentshåndskrift i Københavns Stadsarkiv, Kbh. 1943* og A. Hassø, *Rigshofmester Kristoffer Valkendorf og København, Historiske Meddelelser om København*, 3. rk. 6. bd, 1944-46, p. 53-84.
2. Beretning i Københavns Bymuseum, Arkæologisk arkiv, Nikolaj-kvarteret, KBM 1807, ved Lisbeth Lomholdt Poulsen.

Renæssancens bybefæstning på Kongens Nytorv

Af Mette Svart Kristiansen

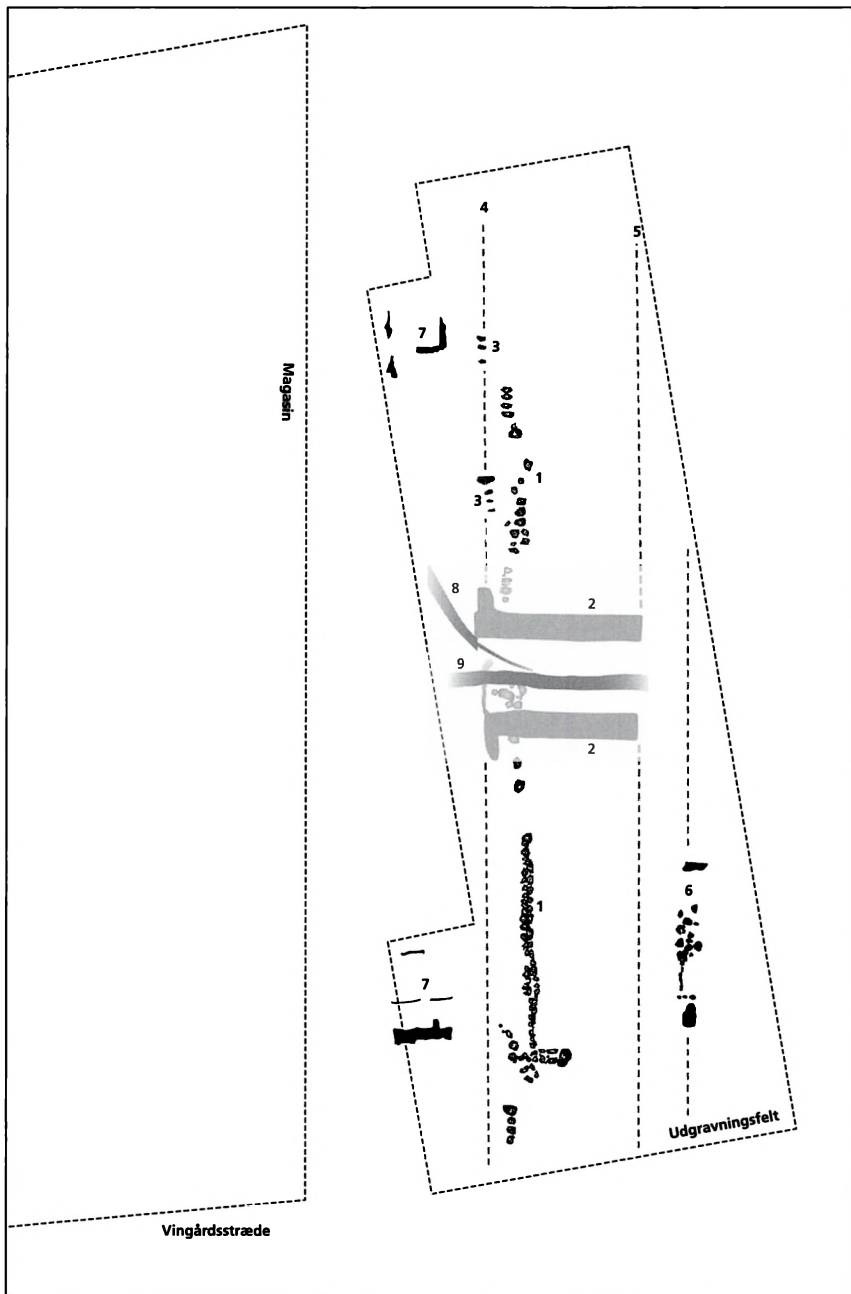
Man har ikke tidligere arkæologisk arbejdet systematisk med de yngre faser af Københavns befæstning. Ramsing påviste Christian IV's vold i Nørrevoldgade, men han koncentrerede sig om at undersøge den middelalderlige befæstning.¹ Udgravningen på Kongens Nytorv har med de velbevarede rester af befæstningsfaser fra slutningen af 1500-tallet og begyndelsen af 1600-tallet givet en mulighed for at dokumentere befæstningens udvikling kontinuerligt; her kan den følges fra anlæggelsen i slutningen af 1200-tallet til dens sløjfning i 1647.

De yngste faser havde efterladt sig særdeles markante spor i udgravningsfeltet. De stammede fra to meget omfattende byggerier, som var repræsentanter for hver deres periode i byens og befæstningens liv. Den ene fase fra slutningen af 1500-tallet var den sidste af en lang række reparationer og udbygninger på den gamle middelalderlige befæstning, mens den anden fase fra de første årtier af 1600-tallet med sin radikale ombygning og tidssvarende udformning varslede nye tider for byen under Christian IV.

I forhold til de tidligere perioder af befæstningen er især Christian IV's befæstningsarbejder ualmindeligt godt belyst gennem Rentemesterregnskaberne, som er en grundig bogføring af statens udgifter.² Det har derved været muligt at kombinere de historiske optegnelser med de arkæologiske resultater, og der viste sig et til tider særdeles overbevisende – og i detaljen også overraskende – sammenfald mellem de to kildegrupperes oplysninger.

Valkendorfs ombygning i 1581

Den sidste ombygning af den gamle befæstning kunne i udgravningsfeltet arkæologisk dateres til anden halvdel af 1500-tallet, og sandsynligvis skal den kobles sammen med den store ombygning under Christoffer Valkendorf i 1581. Valkendorf var på daværende tidspunkt en af landets rentemestre. Den Valkendorfske Bog på Københavns Stadsarkiv siger om Valkendorf, at »Anno 1581 haffuer

hand ladit begynde paa Kiøbenhaffns befestning. Først haffuer hand ladit begynde wed Nørreportt att sette wolden om thill Østreportt med stor kamp och lade ferdige giøre och arbede paa wollen. Och thiszligiste haffuer hand ladit thend schandsze og hellingen och mur i Nørreportt och haffuer sielfff giffued ther thill aff sin penninng och haffuer hafft sin egenn arbeeds karle huer dag på wollen y Arbede med borgerne at det schulde gaa for Sigh.»³

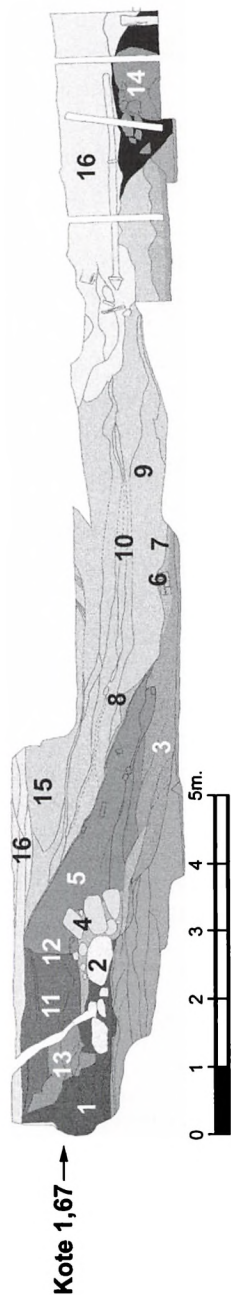
Der må være tale om et større arbejde, for Frederik II udskrev samme år en ekstra skat til adelige, gejstlige og borgere med ejendomme i byen til udbedring af byens befæstninger. Og det var ikke småbeløb, der var tale om. Borgere skulle efter en ikke nærmere opgivet procentsats bidrage efter formue, og adel blev anmodet om et års husleje af al ejendom i byen, hvoraf halvdelen skulle betales omgående. Kongen ville på Kronens vegne yde sin part.⁴

Rekonstruktion af ombygningens takt

Udbygningsfasen kunne bedst ses i udgravningsfeltet ved store kampesten, der var sat i flere skifter langs hele feltets vestlige del. Det var særdeles kompliceret at tolke sig frem til en sammenkobling af de stratigrafisk uforbundne stenkonstruktioner, tilhørende byggegruber og senere nedgravninger fra plyndringer af kampesten og murværk foretaget under Christian IV. Plyndringen betød oven i købet, at stenkonstruktionerne fra både Valkendorfs tid og ældre faser var mere eller mindre fjernet. Det gjorde det vanskeligt at rekonstruere udseendet og funktionen af udbygningen i 1500-tallet, ikke mindst i forhold til og konsekvenserne for den ældre middelalderlige bymur.

Den sidste større ombygning af den middelalderlige befæstning blev foretaget omkring 1580 af byens rentemester Valkendorf, og her til hørte en kraftig kampestenskonstruktion (1). Denne ombygning fik kun kort levetid inden Chr. IV foretog en gennemgribende modernisering af byens befæstning i begyndelsen af 1600-tallet. De mest markante spor herfra var en port, Vandporten (2). På baggrund af dennes forløb og en række stenspor (3) kunne forløbet af den nye befæstning rekonstrueres med dens indre (4) og ydre vold fod (5). Den tilhørende voldgrav øst herfor havde i dette område havnefunktion, og resterne af et stensporsværk til kajen var netop synlige i udgravningsfeltet (6). Bag befæstningen blev der registreret rester af bebyggelse (7), og samtidig med porten var en trævandleddning (8) og en muret kloak (9). Grafik af Lars Møller Nielsen.

Snit set mod nord gennem den østlige del af den middelalderlige befæstning med vold (1), rester af bymursfundamentet (2) og voldgrav (3). Den sidste ombygning på den gamle, middelalderlige befæstning foretages sandsynligvis af Valkendorf omkring 1580, og den bestod af en kampestenskonstruktion (4) dækket af en ny voldfront (5). Der kan være tale om en forstærkning af det gamle bymursfundament og muligvis en delvis nyopførelse af en bymur, men tolkningen af ombygningen er ikke entydig. Ombygningen blev funderet på et massivt lag af teglbrokker og murstumper, som må stamme fra den nedrevne, middelalderlige bymur (6). I den samtidige voldgravsfase ses gytjelag (7) og sump-tørvsdannelse (8). Ved Chr. IV's ombygning blev voldgraven fyldt op (9). Gytjedannelser i opfyldningslagene viser et ophold i arbejdet, som sandsynligvis kan genfindes i de skriftlige kilder (10). Formodentlig efter kurtinen var opført begyndte man en omfattende plyndring af de gamle konstruktioner, i dette område primært efter tegl (11). Plyndringens markante østlige udstrækning tyder på, at der har indgået en mur i Valkendorfs udbygning (12). Muligvis kan der fra plyndringsgrøften udskilles en ældre nedgravning bag denne (13). Længst mod øst i snittet ses en kraftig stenkonstruktion, som tolkes som bolværk i den nye havn (14). Øverst i profilen ses udaterede sandlag (15) samt moderne lag (16).

Stenfundamentet i Valkendorfs ombygning var meget velbevaret, især i den sydlige del af feltet. Til højre herfor ses den nye voldfront som brune lag skubbet ud i den middelalderlige voldgrav. Den nye voldfront ligger over nedbrydningslag fra den middelalderlige bygmur. I baggrunden bliver der udtaget jordprøver til makrofossilanalyse i profil 5, som er afbilledet på foregående side.

Valkendorfs ombygning startede med en formodentlig blot delvis nedrivning af den middelalderlige bymur. Muren kunne i udgravningen ses som et massivt nedbrydningslag af tegl og kridtsten ude i voldgraven, anvendt som stabiliserende byggeflade og stedvis også som egentligt fyld i den nye voldfront, som nu blev forskudt mod øst ud i den gamle grav. Muligvis blev muren ikke nedrevet over hele feltets udstrækning. Et større sammenhængende, nedrevet murparti, som kan tilhøre den højmiddelalderlige befæstning, blev overraskende fundet i den efterfølgende fase, der hørte til Christian IV's ombygning af befæstningen.⁵ Hvis dateringen af murværket er korrekt, er dette parti altså blevet »sparet« i forbindelse med Valkendorfs ombygning.

Efter nedrivningen af bymuren blev der anlagt en solid kampestenskonstruktion i flere skifter umiddelbart øst for det middelal-

derlige bymursfundament; formodentlig er dele af det gamle fundament blevet genanvendt i den nye kampestenskonstruktion. Over den bedst bevarede del af stenkonstruktionen i den sydligste del af udgravningsfeltet lå stadig et afretningslag eller muligvis et gangareal af mindre sten og tegl.⁶ Op til og helt dækkende konstruktionen blev fra øst lagt en udfladende voldfront ud over den gamle voldgrav, i den sydlige del af feltet overvejende bestående af jord og i den nordlige del byggematerialer fra den nedrevne bymur.

Meget tyder på, at der blev bygget en ny bymur over kampestenskonstruktionen. På kampestenene blev der nemlig enkelte steder konstateret mørtelspor i direkte forbindelse med en særdeles skarp østlig afgrænsning af en langstrakt grøft, som kunne følges i voldfronten over store dele af konstruktionen. Sporene må tolkes således, at voldfronten i Valkendorfs vold har ligget op ad en mur. Volden har dækket mindst 1,4 m af murfoden. Da muren under Christian IV blev fjernet, for at teglen kunne genanvendes, har aftrykket fra murværket dannet et aftryk op mod voldfronten. Også et lag i den nordlige del af feltet med afpuds fra tegl fra den senere nedbrydning af befæstningen under Christian IV kunne tyde på murværk i Valkendorfs befæstning. Det ville forklare, hvorfor der i Christian IV's nedbrydning stadig kunne genfindes middelalderligt murværk – Valkendorf har naturligvis ladet sunde murstykker indgå i den nye befæstningsmur. Til gengæld er det besynderligt, at man i slutningen af 1500-tallet vælger en meget gammeldags løsning med mur i stedet for et rent jordværk. Det kan også undre, at plyndringsgrøften efter muren ikke med sikkerhed kunne konstateres over hele konstruktionen, og at der kun få steder kunne konstateres direkte kontakt mellem stenkonstruktion/fundament og den formodede mur.

Voldgraven

Da voldfoden blev forskudt mod øst, opstod der en ny fase i voldgravens liv. Den nye grav kunne ikke i hele sin bredde adskilles fra den ældre middelalderlige grav, som den overlejlrede. Der blev under udgravningsforløbet løbende udtaget jordprøver til makrofossilanalyser. På baggrund af disse analyser, der blev suppleret med snegleanalyser, var det muligt at tegne et varieret billede af

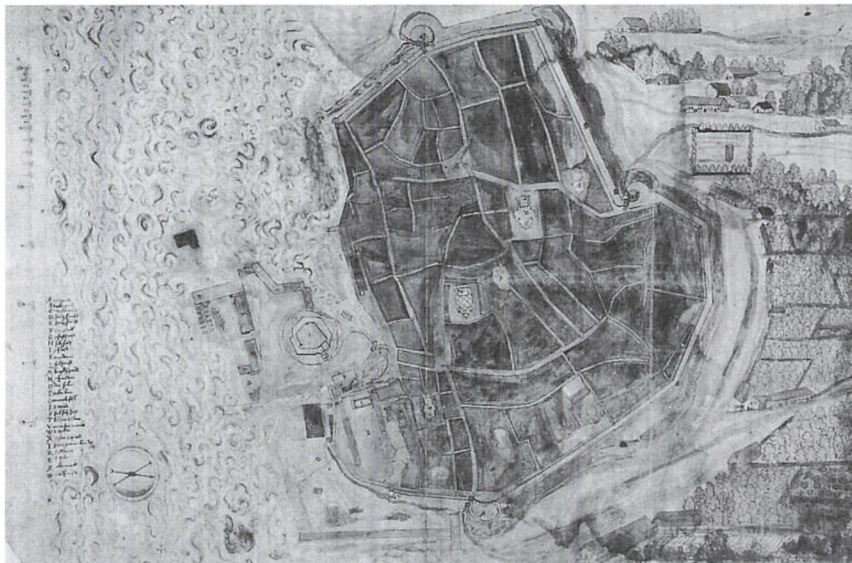

Der udtages en række prøver fra voldgravens gytjelag til analyse af makrofossiler.

vandmiljøet og dets ændringer under de to voldgravsfaser fra henholdsvis før og efter Valkendorfs ombygning og under den efterfølgende opfyldning foretaget under Christian IV.⁷

Gravens østlige udstrækning lå lige uden for udgravningsfeltet, men stigende lag antydede en begyndende voldgravskant. Gravens bredde har været mindst 10 m, men ikke meget mere. Der blev påvist ferskvandstørv i kote 0,4-0,6, hovedsagelig dannet af sumpplanter, der vokser på lavt vand. Vandstanden må derfor have ligget umiddelbart herover, idet der må tages forbehold for mindre, eksempelvis årstidsbestemte, svingninger. Gravens dybde har ikke været over 1 m. Den har således slet ikke holdt de samme mål, som nævnes ved Christian III's udvidelse af voldgraven, som skulle være »100 sko bred og 20 Sko dyb«, det vil sige ca. 31,5 m bred og 6 m dyb.⁸

Analyserne viste, at den middelalderlige voldgravs brakvandsmiljø nu blev ændret til et mere fersk miljø med gytjedannelser på det dybere vand ude i graven og med sumptørvsdannelser inde mod bredden. Det mere ferske miljø og de høje koter på gytjedan-

Det ældste bevarede kort over København fra omkr. 1600 viser voldens og gravens dimensioner efter Valkendorfs ombygning.

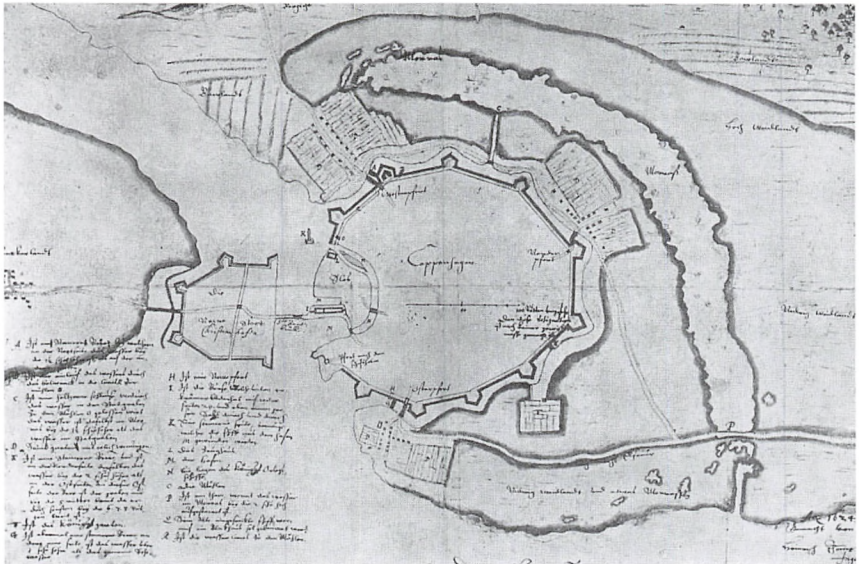
nelsen viser, at kontakten til havet nu var afbrudt. Da der stadigvæk var saltindhold i omgivelserne efter aflukning af vandtilførslen fra havet, kan det ikke siges, om den påviste overgang fra brak til fersk skete direkte i forbindelse med Valkendorfs ombygning eller siden.

Overgangen fra brak til fersk stemmer godt overens med dateringen af voldgravsfasen til anden halvdel/slutningen af 1500-tallet – efter at Bremerholm var blevet landfast med Sjælland. Voldgraven blev nu ført ud over Bremerholm, og en forbindelse til havet blev nu blot nået ved en lille overløbskanal, jvf. det ældst bevarede kort over København fra omkr. 1600.⁹ Dette kort viser, at voldgraven på strækningen syd for Østerport havde et betydeligt mindre vandindhold end omkring resten af byen.

Christian IV's nye befæstning

Under Christian IV blev den allerede håbløst gammeldags befæstning med murværker sløjfet, og en ny og tidssvarende jordbefæstning opført rundt om hele byen. Den blev anlagt efter den nyeste

Udsendet af Chr. IV's befæstning og den senere sløjfede østvold kendes fra et kort udført i 1624 af den svenske spion, Heinrich Thome.

nederlandske befæstningskunst og bestod af små bastioner og lange mellemliggende voldstrækninger (kurtiner). Moderniseringen af Københavns befæstning var et af kongens første store projekter i hovedstaden, og Rentemesterregnskaberne giver os et godt indblik i dette kostbare byggeprojekt.

Udgravningsområdet lå på voldstrækningen mellem den nye Østerport og dens bastion og den såkaldte Bastion ved Iskulen. Arbejdets takt og befæstningens udformning kunne nøje følges i udgravningsområdet. Den middelalderlige voldgrav blev fyldt op og en kurtine anlagt henover den. En ny og sejlbar voldgrav blev anlagt øst herfor, hvor gaden Holmens Kanal ligger i dag. Igennem volden blev bygget en port, den såkaldte Vandport, som tjente som transportvej ind til byen for de varer, som blev losset af skibene i voldgravens havneområde.

Ifølge Rentemesterregnskaberne blev arbejdet på den nye befæstning påbegyndt netop på strækningen mellem Østerport og Stranden, d.v.s. netop i udgravningsområdet. Arbejdet blev påbegyndt

Det meget omfattende arbejde med opfyldningen af den gamle grav kunne belyses detaljeret gennem naturvidenskabelige analyser og registrering af opfyldslagene. På grund af gravens dybde, måtte arbejdet med lagene foretages i flere tempi. De ældste lag i opfyldningen, som bestod af gråt undergrundssand, er her under opmåling. De øverste opfyldslag, som omtrent har nået til toppen af det bevarede murværk i baggrunden, Chr. IV's Vandport, er her fjernet efter endt registrering af sikkerhedshensyn. Nederst ses brune gytjelag afsat i voldgravens sidste funktionsperiode inden sløjfningen.

af Bartholomæus Schmalfeldt, og han nævnes i denne forbindelse fra den 7. 5. 1608 til den 20. 4. 1609. Kontrakten lød på 7.000 rdl. for anlæg af vold med runddele og grave fra Østerport til Stranden ved den Store Smedie, som senere blev ombygget til Holmens kirke. Schmalfeldt var dog »efterladende« og »skulle intet mere have«, og han blev fyret inden arbejdets afslutning. Arbejdet blev fuldført af Morten von Kølln og af Valentin og Melchior Spangenberg. Etappen synes i det store og hele at stå færdig omkring 1617, mens voldstrækningen mellem Østerport og Nørreport stod færdig midt i 1620'erne.

Sløjfningen af den gamle befæstning

Den fyrede entreprenørs efterladenhed viste sig tydeligt i udgrav-

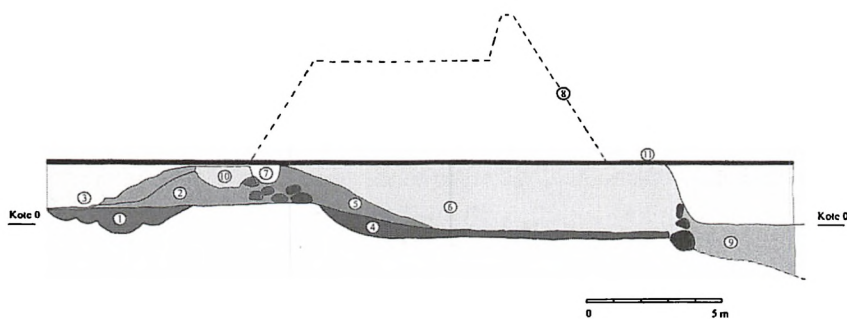

ningsfeltet. Opfyldningsarbejdet var knapt påbegyndt, inden det atter gik i stå, og der dannedes et lag af fersk gytje i graven. Stilstandsperioden strakte sig derfor mindst over et par sæsoner. Opfyldningen blev dog genoptaget, og graven blev opfyldt med morænesand, uden tvivl hentet i området lige øst for udgravningsfeltet, der, hvor den nye voldgrav kom til at ligge.

Fra samme tid som lagene i den nye opfyldningsfase registreredes i den nordlige del af udgravningsfeltet et lag bestående af tegl- og mørtelgulder og større og mindre brokker. Laget var resterne af en rengøring af tegl fra den gamle befæstning, som efter afhugning af mørtel kunne genanvendes i Christian IV's nye befæstning. I Ren-temesterregnskaberne optræder hyppigt afregninger for nedtagne og rengjorte sten fra den gamle befæstning, og de første nedrivningsarbejder foretages på Østvolden omkring Østerport i 1608.

Den nye kurtine

Arkæologisk set var der ikke meget tilbage af kurtinen i udgravningsfeltet. Kun enkelte sandlag herfra blev fundet lige under den moderne vejbelægning.

Forenklet snit gennem udgravningens fire hovedfaser: skelgrøfter tilhørende en ældre bebyggelse (1), den højmiddelalderlige befæstning (2) med voldgade (3) og voldgrav (4), Valkendorfs ombygning omkring 1580 (5) og Chr. IV's nybygning omfattende en sløjfning af den gamle voldgrav (6), en kurtine (8) med foranliggende havneområde (9). Da jordoverfladen på Chr. IV's tid og i dag (11) er næsten sammenfaldende, var der ikke bevaret meget af kurtinen. Den ses her rekonstrueret på baggrund af arkæologiske og skriftlige kilder. Der blev foretaget omfattende plyndringer af de gamle kampestenskonstruktioner i forbindelse med Chr. IV's nedrivning af befæstningen (7) og i perioden herefter (8).

Fundamenterne til Vandporten ses fra den nye havn og ind mod byen. Kun de øverste skifter i murværket har været over gadeniveau. Midt i porten ses en muret kloak, der har fungeret som kombineret køkken- og gadeafløb.

Rentemesterregnskaberne angiver befæstningens mål ved de enkelte byggekontrakter fra Østerport til Nørreport, og på Østervoldstrækningen tegner der sig et ensartet billede af en ca. 4,4 m høj vold med et ca. 1,9 m højt brystværn og en foranliggende »bank«. Volden skulle være ca. 12,70 m bred foruden brystværn og bærmø. Graven skulle være ca. 39,20 m bred og ca. 3,15 m dyb (de oprindelige mål er angivet i alen men omregnet her). Der foreligger ikke lignende mål for befæstningen syd for Østerport, men der er på baggrund af Thomes Kort fra 1624 ikke grund til at tro, at målene på strækningen mellem Østerport og Bastionen ved Iskulen skulle være anderledes.¹⁰

Den såkaldte Vandport var ført tværs gennem kurtinen. Porten havde en længde på 11,6 m, og dette må være mindstemålet for kurtinens bredde. En række stenspor i den nordlige del af udgravningsfeltet, flugtende med Vandportens facade, skal måske tolkes som rester af en sikring af kurtinens voldfod ind mod byen.

Vandporten, en havneport

Vandporten var med sine kraftige tegl- og kampestensfundamenter meget markant midt i udgravningsfeltet.¹¹ Vandporten optræder flere gange i Rentemesterens Regnskaber i perioden 7.8.1608 til 26.10.1609 med udbetalinger til »Murere, kalkslagere og plidsfolk [arbejds mænd]«; som kontraktindehavere nævnes murermestrene Niels Jacobsen og Niels Andersen særskilt. Senere, mindre udgifter til »den nye port« kan måske gælde Vandporten.

Arbejdet på porten blev påbegyndt, efter at den gamle voldgrav var blevet næsten helt opfyldt. Som materialer blev brugt tegl, kridtkvadere (kun i facaden) og fundamentssten, alt genanvendt fra den middelalderlige befæstning.¹² Porten var 11,6 m lang og portrummet 5,8 m bredt. Vangerne var 1,9 m brede (fundamentsdelen lidt bredere). Heraf var den nordligste vange med fundament bedst bevaret i en højde af 2,75 m.

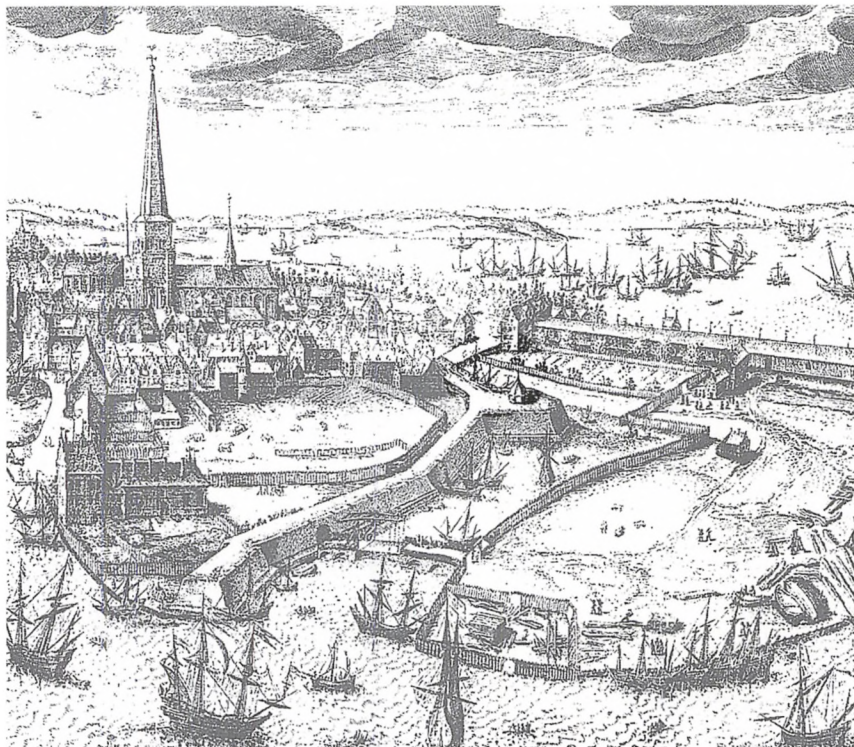
Kun de øverste 2-3 bevarede skifter i den nordlige vange lå over gadeniveau. Der var stadig bevaret et lille parti af portrummets belægning på 3 x 6 m. Datidens gadeniveau lå 0,7 m under nutidens asfalt og ca. 1,6 m over den voldgade, der hørte til den højmiddelalderlige befæstning.

Facadefundamentet ind mod byen var 13 m langt. Et tilsvarende ud mod den nye havn blev ikke fundet. Hvis facaden har udnyttet hele fundamentets længde, har den været over dobbelt så bred som portrummet og udgjort en særdeles præsentabel front. Det vides ikke, om facaden har været trukket ind i volden, som det kendes fra yngre anlæg, eller om den har ligget i voldfoden.

Der er tale om et bygningsværk af betydelig størrelse. Portens højde eller udseende i øvrigt kendes ikke fra de skriftlige kilder, men portrummets bredde viser, at den må have haft en højde på ca. 6 m for at kunne spænde over vangerne, og den har derfor raget over toppen af kurtinen på ca. 4 m, jvf. målene nord for Østerport. Det er spørgsmålet, om Vandporten kan have haft flere etager. Dette ville også kunne forklare de særdeles kraftige vanger.

Byens nye havn

Den nye voldgrav blev flyttet ud i det område, hvor den nuværende gade Holmens Kanal løber. Graven lå netop uden for udgravningsfeltet; kun dens vestlige kant blev påtruffet i udgravningens

På dette udsnit fra Jan Dircksens stik efter Van Wijks maleri fra 1611 skimtes skibsmaster i området ud for udgravningsfeltet.

sydøstlige del. Der blev her registreret et kraftigt, mindst 40 m langt stenbolværk bestående af en række kraftige kampesten lagt i mindst 3 skifter.

Graven op til kammen – dæmningen, der regulerede vandstanden – syd for den nye Østerport blev anlagt som en havn. På Jan Dircksens stik efter van Wijck's maleri af København set fra syd i 1611 ses toppe af skibsmaster netop ud for det udgravede område. Den livlige havnetrafik var dog en fremtidsvision, og den afbillede volds-trækning var stadig under opførelse på dette tidspunkt.¹³ Havnen blev dog færdiggjort, – det viser både Vandportens og Rentemesterregnskaberne afregning 18. september 1613 for »645 favne stenbro

ved skibbroen i den nye havn ved Østerport«. Som ved kurtinen findes der ikke opgivet mål på graven i forbindelse med kontrakten for arbejdet syd for Østerport. Målene nord herfor angiver en bredde på ca. 39 m og en dybde på 3,2 m og der synes ikke på den svenske spion Thomes kort at være nogen størrelsesforskel på graven nord og syd for Østerport.¹⁴

Bebyggelse bag volden

Bag Christian IV's kurtine, i den vestlige del af udgravningsfeltet, blev der fundet bygningsrester. Det var dog ikke hverken ud fra stratigrafien eller fundene muligt at afgøre, om disse var samtidige med volden. Det er dog sandsynligt, idet Christian IV i 1636 omtaler byggeri på strækningen netop i udgravningsområdet. Brevet afslører kongens sædvanlige engagement i sine byggerier, som han i høj grad betragtede som personlige anliggender: »Jeg glemde ochsaa nu siist udi En hast at spørre ehther, huem den Er, som begünder at bigge op tiil Vollen thuerdt offuer fraa Salig hoffmeisters gaard [beliggende på Magasin's grund]. Jeg maatte gerne vyde, huem der maa haffue giffued loff dertil, ty den Voll haffuer Jeg laadid legge derher och ingen anden, huorfor Jeg ocksaa uill uyde, huem der skal bigge op tiil den.«¹⁵

Bebyggelsessporene var meget sporadiske. I den nordlige del af udgravningsfeltet lå et muret ildsted og et nord-syd orienteret kampestensfundament. En sammenhæng mellem de to elementer kunne ikke positivt påvises. Muligvis skal stensporsrækken i denne del af feltet, forsøgsvis tolket som en voldfodsforstærkning, i stedet ses som en del af bebyggelsen. I den sydlige del af udgravningsfeltet blev registreret tre øst-vest orienterede syldstensrækker. Den sydligste syldrække var ret kraftig med to sammenbyggede rækker af mellemstore kampesten og kan stamme fra en ydervæg, hvor de to andre var spinkle og kan stamme fra en indre rumopbygning. Omkring syldene lå gulvlag.

Midt i Vandporten og samtidig med denne lå et muret afløb, som har haft forbindelse med bebyggelse på Magasin-grunden og afløb i voldgraven. Det kunne ikke arkæologisk afgøres, i hvor lang tid kloakken har været i funktion. Makrofossilanalyser af de aflejrede lag viser, at afløbet kan have haft en kombineret funktion af køkken-afløb og afløb til gadevand.

Genbrug af bygningsmaterialer

Efter opførelsen af Christian IV's nye befæstning var tilendebragt, blev der igangsat en større plyndring af bygningsmaterialer fra de ældre stenkonstruktioner, som stadig var tilgængelige umiddelbart vest for kurtinen. Arbejdet blev påbudt i et brev fra Christian IV til byen.¹⁶ Plyndringen, som indirekte kunne indicere murværk i Valkendorfs befæstning, kunne ses som en lang grøft over det meste af udgravningsfeltets længde, og den fjernede de sidste dele af 1500-tallets bymur og kampestenene i det middelalderlige bymursfundament. Plyndringen var mest omfattende i den nordlige del af feltet, hvor også alle spor af den middelalderlige bymur var helt væk.

Området efter befæstningens fald

I 1647 blev sløjfningen af byens østlige befæstningslinie påbegyndt, og med anlæggelsen af Ny-København ekspanderede byen endnu engang mod øst. Østvolden havde da blot stået færdig i ca. 20 år. Det gamle voldterræn blev i området ud for det nuværende Magazin udlagt til torv, og området syd herfor udparcelleret til bebyggelse. Man valgte at bibeholde havnen, og der var planer om at forbinde den med Nyhavn. Dette blev dog aldrig realiseret. Den nordligste del af graven blev sløjfet i 1680'erne inden opførelsen af »det lille Gæthus« i 1698.¹⁷ Den resterende del af graven blev endeligt sløjfet i 1864. På det tidspunkt var graven forvandet til en stinkende sump.

I udgravningsfeltet er der fra denne periode registreret en mængde mere eller mindre diffuse konstruktioner som uidentificerede bygningsrester i Holmens Kanal samt gavle til to bygninger anlagt på det gamle voldterræn i Vingårdsstræde, bolværker i graven og en del trævandedninger. De fleste anlæg fra denne fase blev mødt ved ledningsomlægningerne rundt omkring feltet.

Konklusion

Udgravningen på Kongens Nytorv gav for første gang mulighed for arkæologisk at belyse to faser i renæssancens befæstning omkring København.

Den sidste fase i befæstningens udvikling inden Christian IV's ombygning skal sandsynligvis tilskrives Christoffer Valkendorf. Arbejdet var omfattende. Den middelalderlige bymur blev nedre-

vet, og meget tyder på, at en ny mur blev rejst på de middelalderlige fundamenter. Disse blev ved den lejlighed forstærket med »store kamp«, som kilderne omtaler. At Valkendorf valgte at videreføre de middelalderlige befæstningstraditioner med en mur kan undre, for på daværende tidspunkt var befæstningskunsten ude i Europa gået ind i de store jordværkers æra.

Hvor Valkendorf videreførte de middelalderlige og forældede traditioner, valgte Christian IV at lade sit store prestigeprojekt – en total ombygning og modernisering af befæstningen omkring byen – være en illustration af en ny epoke i byens og landets historie. Befæstningen, som blev opbygget efter de nyeste europæiske forsvarsprincipper, skulle vise København som en moderne by, som en renæssancefyrstes uindtagelige residensstad. Det var muligt arkæologisk at dokumentere sløjfningen af den gamle befæstning og arbejdsgangen i opbygningen af den nye kurtine med Vandport og den foranliggende, sejlbare voldgrav.

De arkæologiske undersøgelser af de to befæstningsfaser modsvares af et meget forskelligartet skriftligt materiale. Valkendorfs ombygning i begyndelsen af 1580'erne var bekendt, men omfanget og udseendet på den nye befæstningsfase kendtes kun ud fra Valkendorfbogens særdeles summariske oplysninger. De arkæologiske undersøgelser gav derfor ny – og overraskende – viden om arbejdet, der viste sig betydeligt mere omfattende, end de skriftlige kilder lod ane. De arkæologiske undersøgelser har for første gang kunnet give et klarere billede af Valkendorfs befæstning.

Kildematerialet til Christian IV's efterfølgende store befæstningsprojekt er anderledes omfattende, og Rentemesterregnskaberne og kortmaterialet gav et detaljeret forhåndskendskab til aspekter vedrørende befæstningens opbygning og udseende. De arkæologiske undersøgelser kunne i dette tilfælde understøtte de skriftlige kilders udsagn; der viste sig endda en bemærkelsesværdig overensstemmelse mellem overleverede kilder og de arkæologiske iagttagelser. Selv den stilstandsperiode i byggeriet, som førte til bygmeisters Schmalfeldts afskedigelse, kunne dokumenteres.

NOTER

1. Ramsing, H.U., Københavns Historie og Topografi III, p. 4, Kbh. 1940.
2. Rentemesterregnskaberne findes på Rigsarkivet. Dele heraf er gennemset og udskrevet af Bjørn Westerbeek Dahl, som velvilligt har stillet sine kladder udtog til rådighed. Regnskaberne er set igennem fra perioden 1608 til 1660; dog ikke bindet 1612/13, som på daværende tidspunkt var under restaurering.
3. Kjøbenhavns Diplomatarium (KD), bd. I, nr. 363, p. 540.
4. KD IV, 714 og 715.
5. Bymurspartiet er nærmere beskrevet i Kristiansen, Den middelalderlige befæstning på Kongens Nytorv, ovf.
6. Naturvidenskabelige dateringer: Se tabel 1 nedenfor.
7. Makrofossilanalyser fra voldgraven er foretaget af cand. scient. Annine S. A. Moltsen, Nationalmuseets Naturvidenskabelige Undersøgelser (NNU rapport nr. 29, 1998 udgør bilag 10 i udgravningsrapport KBM 1410 på Københavns Bymuseum). Snegleanalyser er foretaget af dr. phil. Jørgen Knudsen, Zoologisk Museum, København (Rapport udgør bilag 12 i udgravningsrapport KBM 1410 på Københavns Bymuseum). Se endvidere M. S. Kristiansen, A. S. A. Moltsen, og P. S. Henriksen, Udgravningen på Kongens Nytorv, København – foreløbige resultater fra de arkæologiske og naturvidenskabelige undersøgelser, Naturens Verden 1997/4.
8. Lassen, G. F., Documenter og Actstykker til Kiøbenhavns Befæstnings Historie, Kbh. 1855 p. 15.
9. Lorentzen, V., Haandtegnede kort over København 1600-1660, København 1930, tav. I.
10. Samme tav. III.
11. Vandporten er tidligere registreret i 1988 (Københavns Bymuseum, Arkæologisk arkiv, Kongens Nytorv, KBM 236), da den blev gennembrudt i forbindelse med fjernvarmeanlæg. Kun den nordligste og højest liggende vange var synlig i traceet, og den blev derfor fejlagtigt tolket som muligvis tilhørende et tårn.
12. Naturvidenskabelige dateringer: Se tabel 2 nedenfor.
13. Dahl, B. Westerbeek, De bastionære fæstninger 1600-1870, Guide til Københavns Befæstning, (red.) P. T. Christensen, København 1996, p. 61.
14. Lorentzen, tav. III.
15. Thorsen, K., Københavns ældste Østerport, Historiske Meddelelser om København, 1925-26, p. 251. Bebyggelse langs volden omtales også mere indirekte i et af Christian IV's breve, se note 16.
16. »Rentemestrene skall verre derom, at dii bekommer folck, som graffuer dy steene op langs Vollen indentil byen ad, som nu besettis med haffuer och hiitter allevegne. Steenen skall Stickeviss fortingis at optage och skaffe op på Vollen. Dii skall beginde ued D. Ionassis gaard ved Østerporadt, dersom den liiden haffue er begiindt, ymellem hussiid och Vollen, och saa continuere ded indtill Nørre Poradt...« »Cronborrig den 20 Iunij Anno 1636.« Bricka, C. F. & J. A. Fridericia (udg.) Kong Christian den Fjerdes egenhændige breve IV (1636-1640), København 1882 (repr. 1969), nr. 55, p. 43.
17. Elling, C., Theatrene i lille Gæthus og i Tjærehuset, Historiske Meddelelser om København 1940-41, p. 292.

Tabel 1.

Lag	Bestemt materiale	Datering
DCI	Tegl i afretningslag? over kampestenskonstruktion (CU) (R-960509) (R-960510)	1460 +/-60 e.Kr. 1430 +/-50 e.Kr.
	Nordisk Laboratorium for Luminescens-datering, Forskningscenter Risø Brev fra Vagn Mejdahl d. 20.02.1997	

Tabel 2.

Lag	Bestemt materiale	Datering
EI	Tegl i Vandportens facade (R-960501) (R-960502) (R-960503)	1200 +/-60 e.Kr. 1170 +/-60 e.Kr. 1270 +/-60 e.Kr.
	Nordisk Laboratorium for Luminescens-datering, Forskningscenter Risø Brev fra Vagn Mejdahl d. 31.10.1996	

Grønnegårds Havn fra naturhavn til havnebassin

Af Henrik B. Frederickson

Den 18. december 1556 skænkede Chr. III Grønnegårds Havn til Københavns borgere som vinterhavn til deres skibe. Mængden af fartøjer, der lå i vinterleje inde i havnen mellem Slotsholmen og Sjælland, må være blevet for stor og har antagelig begrænset den daglige brug af havnen i vinterhalvåret. Derfor fik borgerne dette havneareal, der formentlig tidligere havde fungeret som havn for flåden.¹ Borgerne har antagelig ikke modtaget gaven med den største begejstring, for i 1591 måtte Chr. IV gøre Københavns borgmestre og råd opmærksom på sin farfars gavebrev og endnu engang opfordre til, at borgernes skibe skulle ligge i vinterleje i Grønnegårds Havn.² Borgernes modvillighed mod at bruge havnen til vinterleje bliver forståelig, når man læser et dagbogsnotat fra d. 27. december 1609. Her fortælles det, at der blæste en storm, der bl.a. var årsag til, at de skibe, der lå i vinterleje i Grønnegårds Havn, rev sig løse og blev beskadiget.³ Borgerne har formentlig ikke været interesserede i at udsætte deres fartøjer for denne risiko ved at udlægge dem i den stort set ubeskyttede havn.

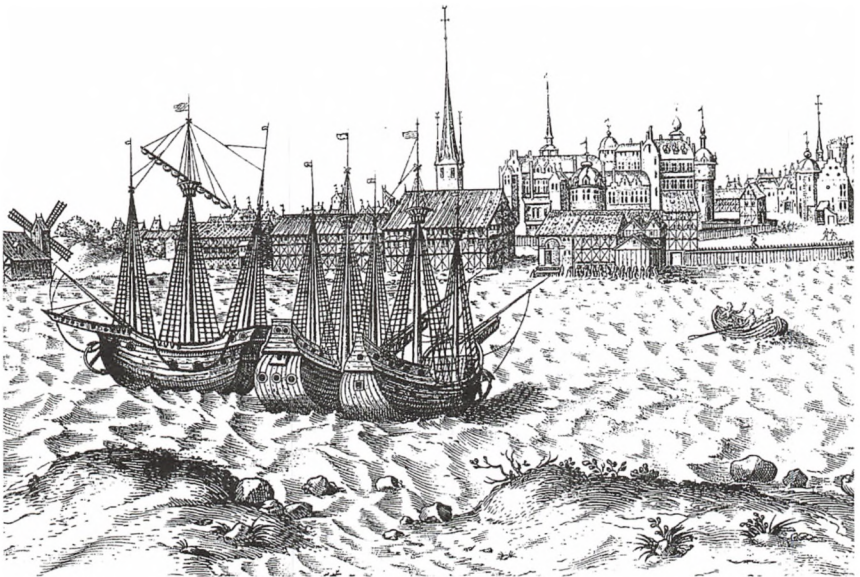
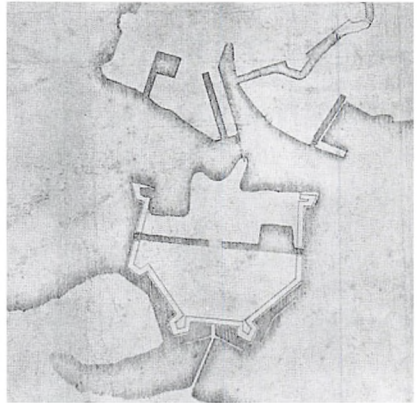
Gavebrevet fra 1556 er det ældste vidnesbyrd om havnen, men hvorledes navnet er opstået, eller hvor tidligt området har fungeret som havn, er uvist. H. U. Ramsing mente, at navnet Grønnegård kunne stamme fra en færgegård på Refshalen, og at navnet efterfølgende kunne være vandret fra gården til havnen;⁴ men hans påstand kan ikke dokumenteres. Det eneste, der er sikkert, er, at havnen i 1556 omtales som Grønnegårds Havn, og at den kan have fungeret som havn meget længe inden den omtalte første gang.

Lokaliseringen af havnen

Det er i dag vanskeligt at fastslå, hvor stor havnens udstækning har været, eller hvor den helt præcist har været beliggende. Det første og formentlig også eneste kort, hvorpå navnet Grønnegårds Havn optræder, stammer fra 1681. Det er et detailkort over den forreste del af Christianshavn, tegnet af den kgl. ingeniør Gottfried Hoff-

Udsnit af Peter Byssers kort over København og Christianshavn fra 1640'ernes slutning. Kortet giver antagelig et ret nøjagtigt billede af Christianshavns udseende på dette tidspunkt.

Den ældst kendte gengivelse af skibe i Grønnegårds Havn. Udsnit af Braun og Hogenbergs stik fra 1587.

mann.⁵ Når placeringen af havnen på dette kort sammenlignes med den maritime aktivitet, der findes i samme område på stikket af København set fra søsiden i Braun og Hogenbergs *Civitates Orbis Terrarum* fra 1587 eller på Jan Dircksens stik fra 1611 *Hafnia Metro-*

polis et Portus Celeberrimus Daniæ efter Jan van Wijcks maleri, fremgår det ret tydeligt, at Grønnegårds Havn lå mellem Refshalen og Slotsholmen syd for den senere Knippelsbro. Inddrages desuden en række undergrundskoter, som Ramsing beskrev i en artikel i 1912,⁶ og de geotekniske borerapporter, der blev udarbejdet forud for opførelsen af den nye Christianshavnske bydel Christiansbro,⁷ er det muligt at lokalisere havnen med ret stor nøjagtighed. Det dybeste område i naturhavnen lå ganske nær Refshalen udfor den nuværende Strandgade 4 a-b og den nordlige del af Christians Kirke på Christianshavn. Denne lokalisering af havnen er dog ikke ny; den er tidligere efter omfattende arkivstudier foreslået af G. L. Grove i 1908 og M. Lebech i 1959.⁸ I 1996 placerede K. Lindberg i sin disputats *Sirenernes Stad København Grønnegårds Havn* omtrent, hvor Christians Kirke ligger. Ligeledes konkluderede hun, at der efter Christianshavns udbygning ikke var meget tilbage af havnen.⁹ Lindbergs argumentation bar præg af, at hun knyttede sig til den Ramsingske tradition,¹⁰ hvorimod hun åbentbart ikke fæstede så meget lid til f.eks. M. Lebechs fremragende bog *Gamle Skibe, Gamle Huse* fra 1959. Her konkluderede han, at det havnebassin, der lå udfor Strandgade 4a-b og Christians Kirke indtil dette århundrede, var Københavns gamle vinterhavn Grønnegårds Havn.

Christianshavns første skibsværft

I 1618-1625 blev Christianshavn delvis anlagt på Refshalen. Strandgade blev anlagt som havnegade, og grundene på østsiden af gaden fik rettighederne til de uopfyldte havnearealer på gadens modsatte side – fortovet. I 1624 fik Chr. IV's skotske skibsbygmester David Balfour¹¹ den grund i Strandgade, der stort set svarer til den nuværende nr. 6, hvor han grundlagde Christianshavns første skibsværft.¹²

Udgravningen af en fjernvarmegrøft i Strandgade i foråret 1997 viste, at der 1½ m under gadens nuværende niveau ud for nr. 6 og umiddelbart over den uberørte undergrund lå et lag bestående af hugspån og andet affald fra træskibbygning, over dette lag lå der bl.a. rester af et muligt gulv. En årringsdatering af et stykke kasseret skibstømmer viste, at træet tidligst kunne være fældet i 1609. Dette kan pege i retning af David Balfours værft, som han i så fald skulle have placeret tværs hen over Strandgade.¹³ Dette stemmer

Skibe i Grønnegårds Havn inden Christianshavns anlæggelse. Udsnit af Hafnia Metropolis et Portvs Celeberrimvs Daniæ, Jan Dircksens stik fra 1611 efter Jan van Wijks maleri.

godt overens med den retssag hans enke fik på halsen året efter hans død i 1635: Balfour havde inddraget Strandgade i sin ejendom, til trods for at gaden ikke måtte bebygges.¹⁴ Balfour havde højst

sandsynligt, fordi hans grund var den sidste, der lå ud imod det uopfyldte areal i Christianshavns sydvestligste hjørne, inddraget gadeforløbet i sit værft netop for at undgå den bekostelige og besværlige opfyldning af fortovet på gadens modsatte side.

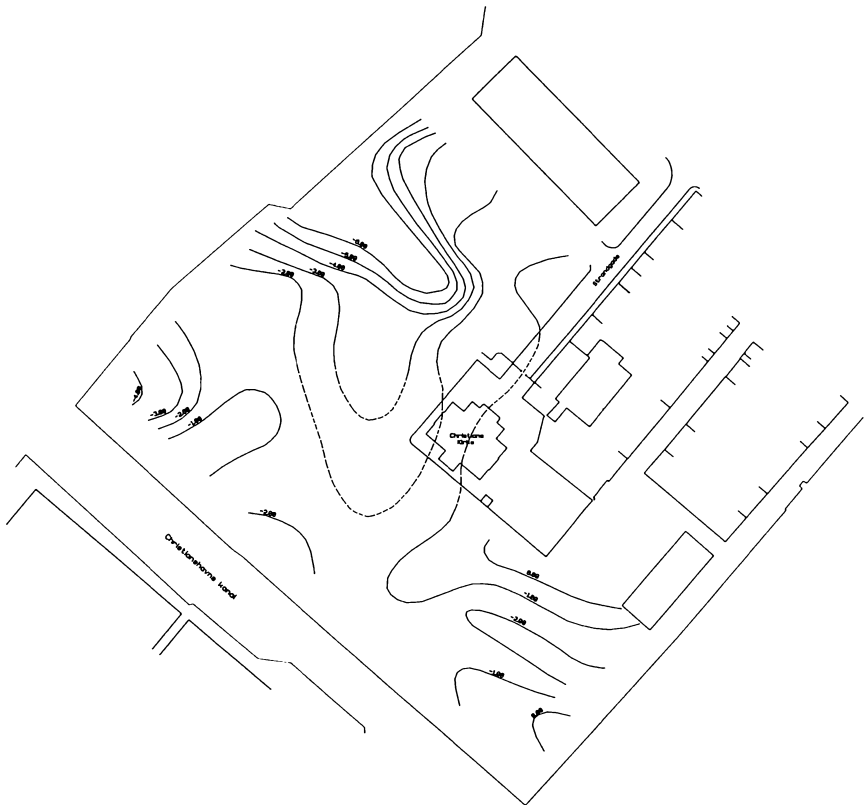
Stridigheder om retten til havnen

De havnerettigheder, som Balfour og de øvrige grundejere i Strandgade fik af Chr. IV, blev årsagen til en langvarig tvist mellem Christianshavn og København. Grønnegårds Havn havde tilhørt København allerede fra 1556, og borgmestre og råd havde haft retten til at opkræve havnepenge af de skibe, der overvintrede i havnen.¹⁵ Da Chr. IV lod Christianshavn anlægge og gav grundejerne i Strandgade havnerettighederne ud for deres grunde, kom de, der havde grunde i den sydlige del af Strandgade, i vanskeligheder. Deres havnerettigheder omfattede dele af Grønnegårds Havn, som i forvejen tilhørte København.¹⁶

Allerede da Chr. IV i 1632 lod sagen undersøge for første gang, må der have været åbenlys ballade. De stridende parter skulle indstævnes og hver især medbringe de dokumenter, der beviste deres adkomst til havnen; men sagen blev åbenbart ikke afsluttet.¹⁷ To år senere anmodede Chr. IV lensmanden på Københavns Slot, Niels Trolle, om at føre tilsyn med, at de private grundejere i området omkring Grønnegårds Havn ikke opkrævede havnepenge – *eller noget sligt der hen tydis kand.*¹⁸

Den 22. december 1634 blev Københavns Skipperlaug stiftet, og blandt dets rettigheder var retten til at opkræve havnepenge i Grønnegårds Havn igennem en tiårig periode. Lavet skulle til gengæld holde havnen vedlige og selv bekoste opsætningen af fortøjningspæle m.m. Lavet fik tillige tilladelse til at etablere en bradebænk og en lægter til kølhalen af skibe.¹⁹ Det er dog højst tvivlsomt om bradebænken nogensinde blev etableret, for da Skipperlauget d. 11. december 1643 fik forlænget sine rettigheder for yderligere 5 år, så blev kun lægteren omtalt.²⁰

Det er nærliggende at se Københavns overdragelse af rettighederne til Grønnegårds Havn til det nyoprettede Skipperlaug i sammenhæng med Balfours død omtrent seks måneder tidligere.²¹ Københavns borgmestre og råd har vel anset tvisten om havnen for afsluttet ved den væsentligste modstanders død; men problemerne omkring Grønnegårds Havn var ikke løst.

Plan over undergrundskoter under dansk normalnul for den tidligere B&W-grund. Bemærk Grønnegårds Havns dybeste område ud for Strandgade 4a-b og den nordlige del af Christians kirke.

Tegning af Cowi og Klaus Støttrup Jensen, Nationalmuseet

I årene 1634-35 lod Chr. IV flere undersøgelser om rettighederne til havneområdet iværksætte,²² men ingen har øjensynligt kunne komme til bunds i sagen, højst sandsynligt fordi kongebud stod mod kongebud. Sagen trak i langdrag, men de stridende parter gjorde det heller ikke lettere, hverken for hinanden eller for kongens nævn. Den 25. april 1636 anmodede kongen Niels Trolle om at stævne Flores Reynartsen, borger i København, at han skulle aflevere de dokumenter, som han havde frastjålet nævnets formand.²³

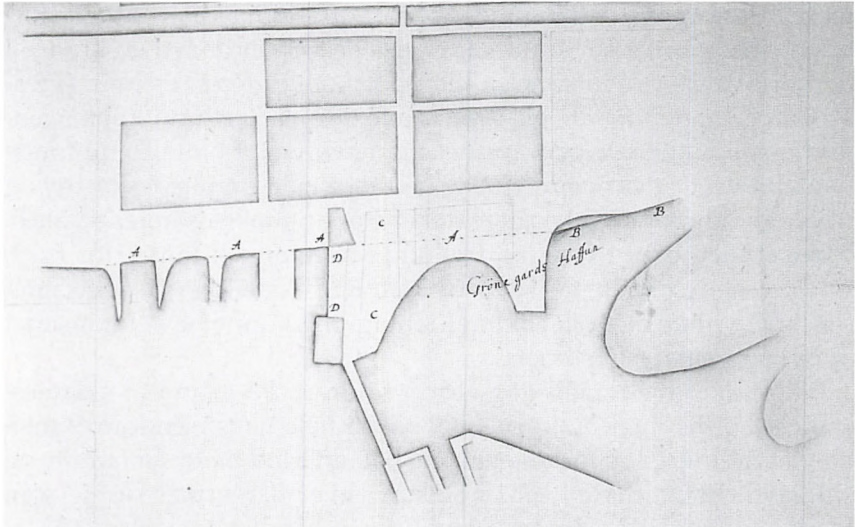

I 1639 fik Christianshavn købstadsrettigheder, og skal man tro disse, så forelå der intet problem om rettighederne til Grønnegårds Havn.²⁴ Havnen blev nemlig slet ikke omtalt. Meget tyder dog på, at nogen havde glemt at indføre et afsnit om rettighederne til de christianshavnske havne, for allerede efter 3 dage fik privilegierne et tillæg, der klart tilkendegav, at Christianshavn havde uindskrænkede rettigheder til de havne de selv havde ladet grave eller måtte lade grave i fremtiden.²⁵ Det betød at Grønnegårds Havn ikke var blandt de havnearealer, der tilfaldt Christianshavn. Naturhavnen kunne udnyttes uden nogen form for udgravning, som det i denne periode blev gjort af Københavns Skipperlaug.

Twisten fortsatte også efter Kongens og Rigets dom af 13. juni 1655. Dommen tog hensyn til begge parter og ikke mindst til de modstridende kongebud. Fremover skulle de skibe, der lå ude i selve Grønnegårds Havn, betale havnepenge til København, mens de, der anløb Christianshavns bolværker, skulle betale til Christianshavn.²⁶ Fire måneder senere fik Christianshavn dog kongelig tilladelse til indtil videre at opkræve havnepenge af de skibe, der lå i deres havn vinteren over.²⁷ Den ikke nærmere specifikation af havnen har formentlig endnu engang givet Christianshavn mulighed for at opkræve havnepenge af skibene i selve Grønnegårds Havn. Først ved Christianshavns nedlæggelse som købstad i 1674 blev tvisten endelig løst, og da var det København, der gik af med sejren.²⁸

Den ældste skibsbro ved Grønnegårds Havn

Sideløbende med den arkæologiske undersøgelse af den tidligere B&W-grund i 1996 og 1997 blev der lavet en arkivalisk undersøgelse til belysning af områdets historie og topografiske udvikling.²⁹ Undersøgelsen, der bl.a. har dannet grundlag for denne artikel, viste at den ældste skibsbro ved Grønnegårds Havn antagelig kunne tilskrives købmand og assessor i Admiralitetskollegiet Jonas Jensen Trelund, der i 1666 købte ejendommene Strandgade 4-10.³⁰ Købet skal antagelig ses i sammenhæng med de privilegier, som Trelund allerede fik tre år tidligere. Fr. III havde i 1663 givet Trelund tilladelse til, at etablere et skibsværft med op til fire beddinger til nybygning af skibe samt til opførelsen af en savmølle og en reberbane. Kongens vidtgående privilegier til Trelund tillod ham også at antage hollandske skibsbyggere og tilstod ham tilligemed

Detailkort over den forreste del af Christianshavn tegnet af Gottfried Hoffmann i marts 1681 i forbindelse med en undersøgelse af grundejernes ret til at udnytte de såkaldte fortove på havnesiden af Strandgade. Kortet er antagelig det første detailkort over Christianshavn, idet Hoffmann i sin undersøgelse påpegede, at han aldrig havde set et detailkort over området.

Kortet er en væsentlig kilde til lokaliseringen af Grønnegårds Havn, idet det formentlig er det eneste kort, hvorpå navnet Grønnegårds Haffun optræder.

det privilegium kun at kunne dømmes af hofretten.³¹ Det værft, han fik tilladelse til at etablere, var større end Orlogsværftet på Bremerholm. Her var på dette tidspunkt formentlig kun to beddinge til nybygning af orlogsfartøjer.

Trellunds køb af ejendommene i Strandgade skal altså ses i sammenhæng med de havnerettigheder, der knyttede sig til grundene. Det har antagelig været hans ønske at anlægge sit store skibsværft ud til Grønnegårds Havn; havnen havde den fornødne dybde til, at selv store skibe kunne søsættes her. Men et værftsprojekt af disse dimensioner krævede megen kapital – en kapital Trellund antagelig ikke havde.

Den 25. juni 1667 optog han et lån i sine ejendomme i Strandgade. En situation, der gentog sig 17. marts og 16. juni 1668. Disse pantebreve omtaler kun ejendommene i Strandgade; men Trellunds pan-

tebrev til hofpræsten Johannes Bremer af 11. juni 1668 omtaler foruden ejendommene i Strandgade også en skibsbro med en kran.³² I den arkivalske undersøgelse blev det konkluderet, at hvis skibsbroen og kranen havde eksisteret, allerede da Trelund købte ejendommene, ville anlægget formentlig have været omtalt i de første pantebreve. Det var nemlig beliggende på ejendommenes fortov og må have udgjort en ikke ringe del af ejendommens samlede værdi.

Skibsbroen blev i lyset af Trelund værftsprojekt anset for fuldførelsen af den første fase af projektet. Endvidere blev det betragtet for sandsynligt, at en del af hans låntagning kunne have finansieret opbygningen af skibsbroen.

Trelunds projekt blev dog aldrig fuldført. På grund af skatterestancer tog Kronen 21. april 1669 pant i hele hans ejendom,³³ men da var Trelund dog forlængst væk, han efterlod både sin familie og sin gæld.³⁴ Han døde i 1681 i Husum, hvor han ernærede sig som klog mand og helbredte folk med bøn og håndspålæggelse.³⁵

Under undersøgelserne af de tre skibsvrag (vrag 1, 2 og 5), der udgjorde fundamentet i skibsbroen, gjorde udgraveren Chr. Lemée forskellige iagttagelser, der pegede på, at det ene af vrage (vrag nr. 2) var blevet udrustet til sejlads i tropiske have og fundet af en kokosnød i bunden af vraget indikerede, at skibet faktisk også havde været der.³⁶

På grund af sine iagttagelser og dateringen af vraget satte Lemée det i forbindelse med Chr. IV's skib Elefanten, der var med på den første danske ekspedition til Ostindien i 1618-1622. Ligeledes satte han det i forbindelse med en notits i Chr. IV's skrivekalender d. 20. februar 1624: *Udi havnen for København blev sjunkede adskillige store skibe, og tvende bolværker derpå bygte. Iblandt de skibe, som bleve sjunkede, var der tvende, som gjorde den første rejse til Ostindien.*³⁷

Det er dog uvist hvilket anlæg Kongen hentydede til med betegnelsen *tvende bolværker*. I begyndelsen af 1600-tallet blev betegnelsen bolværk nemlig både brugt på samme måde som i dag men også om dele af byens befæstning. D. 21. februar, dagen efter Chr. IV's gjorde sit notat, omtales f.eks. i Rentemesterregnskaberne, at en del bådsmand har sat 62 pæle ved den Søndre Skanse på Christianshavn.³⁸ Dette arbejde kan måske lige så godt sættes i forbindelse med Kongens notat.

Meget tyder altså på, at der har været flere forskellige anlægsar-

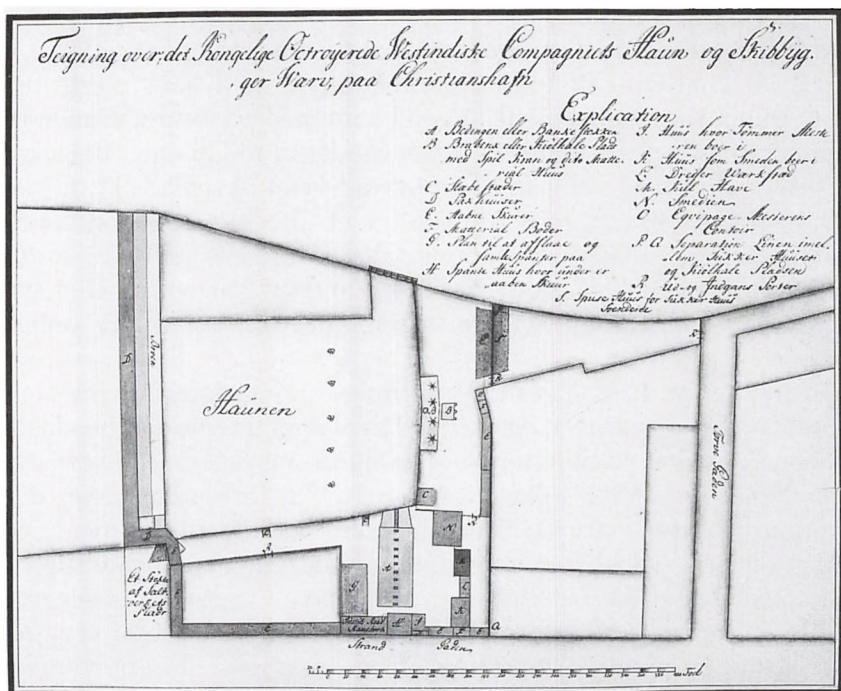
bejder i gang på samme tid. Chr. IV's første bemærkning om, at der var blevet sunket adskillige store skibe, som udgjorde fundament for 2 »bolværker«, skal ses i sammenhæng med hans næste bemærkning. Kun 2 af skibene havde været med på ekspeditionen til Indien. Blandt de tre skibe, der blev fundet i fundamentet til skibsbroen, var det kun vrag nr. 2, der var udstyret til sejllads i tropiske have.³⁹ Derfor er det mest sandsynligt, at Chr. IV's notits omhandler forskellige anlægsarbejder. Omtalen i kongens skrivekalender kan derfor heller ikke bruges til entydigt at fastslå, at den første skibsbro ved Grønnegårds Havn blev etableret i 1624, sådan som Lemée mener.

Både vrag nr. 1 og vrag nr. 2, der ifølge årringsdateringerne henholdsvis er bygget i 1584 og i 1606,⁴⁰ har været udtjente skibe, da de er blevet sænket på den nordre side af det dybeste område af havnen langs hvad der tolkes som en række fortøjningspæle, der omtrentlig dateres til 1583.⁴¹ Vrag nr. 1 fra 1584 må ifølge, hvad Ole Degn og Erik Gøbel skrev om datidens skibes gennemsnitsalder i bind 2 af *Dansk Søfarts Historie* fra 1997, have været udtjent senest i begyndelsen af 1620'erne.⁴² Hvis Lemées identifikation af vrag nr. 2 er korrekt, må skibet på grund af den lange rejse til Indien ligeledes have været udtjent omkring begyndelsen af 1620'erne.

Skibenes alder indikerer derfor, at der er en overvejende sandsynlighed for, at skibsbroen eller i hvert fald en del af dens fundament er ældre end, det er antaget i den arkivalske undersøgelse.

Chr. Lemée er på baggrund af skibsvragenes dateringer fremkommet med den teori, at skibsbroens anlæggelse for ikke at sige hele det senere 1700-tals havneanlægs anlæggelse skal søges så tidligt som i årene omkring Christianshavns grundlæggelse eller i hvert fald i Chr. IV's levetid.⁴³ Med hensyn til en del af skibsbroens fundament synes han at have ret, men anlæggelsen af det havneanlæg, der bestod indtil begyndelsen af dette århundrede, lader sig entydigt datere til 1700-tallets midte.⁴⁴

Det sidste skib (vrag nr. 5), der har indgået i fundamentet til skibsbroen, er ifølge Lemée først kommet til i forbindelse med en havneombygning i midten af 1700-tallet.⁴⁵ Skibet, der på baggrund af årringsdateringer er dateret til ca. 1644,⁴⁶ må ifølge Lemée da have været over 100 år gammelt, hvilket langt overstiger 1600-tallets træskibes gennemsnitslevetid på 25 – 35 år.⁴⁷ Langt mere sandsyn-

Den 8/12 1749 indsendte det Kgl. Octroyerede Vestindiske Compagnies direktion denne tegning af deres projekterede havneanlæg til godkendelse hos Københavns Hof- og Militæretats Kontor. Tegningen viser Kompagniets sukkerraffinaderi, Andreas Bjørns gamle værft og det projekterede havneanlæg. (Rigsarkivet. Rentekammeret 2242.11. Kgl. resolutioner og reskripter m. bilag 1720-71. Se KBM 1496, bilag 16)

ligt virker det, om skibet er blevet anvendt i sidste halvdel af 1600-tallet, måske i forbindelse med Trelunds formodede anlægsarbejder.

Hverken den arkæologiske undersøgelse af skibsbroen eller åringsdateringerne af bolværkerne har kunnet skabe klarhed omkring dens datering og dens forskellige bygningsfaser. Skibsbroens formodede 2 bygningsfaser kan kun dokumenteres ved dateringerne af de 3 skibsvrag, der indgik i konstruktionen. Det kan desuden heller ikke fastslås hvorvidt, de 2 første vrag (nr. 1 og nr. 2) har indgået i en fuld færdig konstrueret skibsbro umiddelbart

efter sænkningen af vrage, eller om der er gået en årrække inden, der er blevet opført et egentlig anlæg oven på vrage. De ældste daterede dele af konstruktionen er en række pæle dateret til 1639. De var placeret mellem skibsbroens 2 formodede faser og er i forbindelse med de arkæologiske undersøgelser opfattet som en senere fase i rækken af fortøjningspæle. Såfremt faseinddelingen er korrekt, viser denne datering, at et anlægsarbejde har fundet sted i eller efter 1639. Det er dog stadig ikke muligt at fastslå hvorvidt, selve skibsbroen har været en realitet på dette tidspunkt, eller om der blot er tale om et mislykket forsøg på at etablere et anlæg oven på vrage nr. 1 og nr. 2.

Bolværkerne på skibsbroens nordlige og vestlige side kan entydigt dateres til 1688/1689, hvorimod den sydlige side slet ikke indeholdt noget daterbart materiale.⁴⁸ Disse dateringer kan dog ikke bruges til andet end at fastslå, at der har været en skibsbro på dette tidspunkt. Skibsbroen eksisterede nemlig allerede, da Gottfried Hoffmann tegnede det første detailkort over den forreste del af Christianshavn i 1681.⁴⁹

Hvem der har været ansvarlig for sænkningen af de 2 første vrage er uvist. Hvis Lemée har ret i identifikationen af Elefanten, kan det muligvis være Chr. IV, men det formodede årstal for sænkningen og ikke mindst vrages placering, kan pege på Kongens skibsbygmester David Balfour, der måske så alligevel har søgt at foretage en opfyldning af sit fortov?

Udvidelsen af skibsbroen og sænkningen af vrage nr. 5 kan måske tilskrives Jonas Jensen Trelund eller en senere ejer, men det virker ikke videre sandsynligt, at skibet, der antagelig er bygget i 1644, først er blevet genbrugt i 1700-tallets midte.

På Gottfried Hoffmanns detailkort fra 1681 ses skibsbroen ganske tydeligt. Efter den og kranen blev omtalt første gang i Trelunds pantebrev til hofpræsten Bremer i 1668, blev anlægget endnu engang omtalt i forbindelse med Kronens pantsætning af Trelunds ejendom i 1669 og tredje gang i 1684, da Kronen endelig havde solgt den udpantede ejendom til F. A. Müller.⁵⁰

I de 15 år Trelunds udpantede ejendomme var i kronens vare-tægt, blev de meget forfaldne. Müller var ved overtagelsen nødt til at istandsætte ejendommene. Desuden fik han d. 1. november 1684 tilladelse til at opsætte nye kraner på kølhalepladen.⁵¹ I Køben-

Vestindisk-guineisk Compagnies havneanlæg fremstod, som det gør på dette udsnit af Chr. Geddes eleverede kort fra 1760-61, indtil 1920, hvor ejeren firmaet Jacob Holm og Sønner lod sydligste halvdel af bassinet opfylde.

havns og Christianshavns grundtakst af 1689 omtaltes ejendommen som: *Friederich Müllers Nye opbiugte gaard,... med en Plads og en Kran.*⁵²

Andreas Bjørns skibsværft

Den 17. juni 1743 købte storkøbmanden og skibsrederen kgl. agent Andreas Bjørn kølhalepladsen ved Strandgades sydlige ende, og efter ganske få år solgte han 16. juni 1749 grunden til naboen, det Vestindisk-guineiske Kompagni. I Bjørns skøde omtaltes kun en *Plads med bygninger, skibsredskab og kran,*⁵³ men da han efter 6 år solgte pladsen omtaltes den som: *Een mig tilhørende Plads og Ejendom med derpaa staaende Kran, Beding, Huuse, Indhegninger.*⁵⁴ Bjørn

havde altså i den mellemliggende periode fuldført Trelunds gamle projekt og havde indrettet grunden til at skibsværft, idet han havde anlagt en bedding til skibsbygning ud til det dybeste område af havnen. Men Bjørn gjorde dog mere end det. Fordi han også lod havnen opmudre, kranen og bolværkerne istandsætte og renovere de bygninger, der allerede stod på grunden, blev den fritaget for ejendomsbeskatning i perioden 1743 til 1763.⁵⁵

Vestindisk-guineisk Kompagnis Havn

Den 16. juni 1749 solgte Andreas Bjørn sit skibsværft til det Vestindisk-guineiske Kompagni. Kompagniet ejede i forvejen nabogrunden, hvor det drev et sukkerraffinaderi. Det må antages, at kompagniet ved overtagelsen af værftsgrunden ønskede at samle hele sin virksomhed omkring det havnebassin, som den tilbageværende dybeste del af Grønnegårds Havn blev omdannet til umiddelbart efter kompagniets erhvervelse af området.

På den projekttegning, som kompagniets direktion fremsendte til endelig godkendelse hos Københavns Hof- og Militæretats Kontor d. 8/12 1749, fremgår det hvorledes Bjørns værft har været indrettet. Men den viser også med rimelig nøjagtighed, hvorledes kompagniet havn senere kom til at fremstå.⁵⁶ For at omdanne den gamle naturhavn til et regulært havnebassin havde Kompagniet foruden værftsgrunden også opkøbt andre grunde, der lå ud til havnen: Handelshuset Fabritius' og Weavers grund⁵⁷ og en del af det Kgl. Saltværks grund samt saltværkets udskibningsbro, der afgrænsede havnen mod sydvest.⁵⁸ I 1754 overtog Kronen alle kompagniets aktiver og passiver.⁵⁹ Havnen og værftet blev den 13/12 solgt på auktion til Johan Friderich Weaver, der tidligere sammen med Mikael Fabritius havde ejet en af de grunde, som kompagniet opkøbte inden etableringen af havnebassinet.⁶⁰

Havnens sløjfning

Det udseende, som havnen har på Geddes kort, bevarede den indtil begyndelsen af dette århundrede, hvor firmaet Jacob Holm og Sønner i 1919 til 1920 lod halvdelen af havnearealet opfylde.⁶¹ Den resterende del af den gamle naturhavn Grønnegårds Havn forsvandt først ved udvidelsen af Burmeister & Wains motorfabrik ved midten af 1950'erne.⁶²

NOTER

1. KD I, nr. 301
2. KD IV, nr. 789
3. Nielsen, O. *Kjøbenhavns Historie og Beskrivelse*, bd. II. København 1879, p. 237. Note 4: J. L. Wolfs *diarium* s. 569
4. Ramsing, H. U. *Københavns Historie og Topografi i Middelalderen I-III*. København 1940, bd. III, p. 73
5. Rigsarkivet: Danske Kancelli C, I, 3, 7. *Koncepter og indlæg til Sjællandske tegneser 1681/46*
6. Ramsing, Bidrag til det gamle Københavns Topografi. *Historiske Meddelelser om København*, bd. III, København 1911-1912, p. 77-79
7. Arbejdsmarkedets Tillægspension. Christiansbro. Geoteknisk Vurderingsrapport. COWI, juli 1997
8. Grove, G. L. *Kjøbenhavns Havn*. København 1908, p. 11 og Lebech, M. *Gamle skibe gamle huse*. København 1959, p. 38
9. Lindberg, K. *Sirenernes Stad København. By- og bygningshistorie før 1728*, bd. II. København 1996, p. 309
10. Ramsing 1912, p. 72 og *København fra Bispetid til Borgertid*, Forchhammer, O. (red.). København 1947, p. 72
11. Lind, H. D. *Kong Kristian den Fjerde og Hans Mænd paa Bremerholm*. København 1889, p. 368-371
12. KD II, nr. 794 og Lebech 1959, p. 20. Note: *Rigsarkivet, Rentemester udgående regnskab 1625-26*, 53
13. Udgravningsrapport på Københavns Bymuseum: Strandgade – Wildersgade. KBM 1683
14. KD V, nr. 356
15. Jvf. Skipperlaugets privilegier, KD III, nr. 174: Pkt. 18
16. Lindberg mente i 1996 (bd. I, p.358), at Balfours problemer opstod, da han inddrog Strandgade i sin ejendom, og at Grønnegårds Havn derved lå inden for det, han betragtede som sit område. Dette er dog ikke korrekt. I Balfours skøde omtales ejendommen som *itt wor och chronens hus, platz, iord, grund och eigendomb udi Christianshaffn... och med sin fortog och haffn udi stranden* (KD II, nr. 794). Balfour havde hele tiden i kraft af sit skøde rettighederne til den del af havnen, der lå ud for han ejendom. Kirsten Lindberg har i det seneste bind i sin Københavns historie: *Sirenernes Stad København. By- og bygningshistorie før 1728*, bd. IV. København 1998, p. 15, ændret holdning til dette spørgsmål og forklarer nu stridighederne om retten til havnen ud fra de modstridende havnerettigheder.
17. KD V, nr. 254
18. KD V, nr. 327
19. KD III, nr. 174.
Ordbog over det danske Sprog: *Lægter* Fladbundet fartøj (pram) uden rigning, undertiden forsynet med kran o.lgn., der anvendtes til transport af varer, til lette (ægte) skibe.
En lægter, hvorved fregatter kunne kiohales og tillige kan være defensionspram eller dunkraft.
20. Hassø, Arthur G. *Københavns Skipperlaug 1634 – 1934*. København 1934, p. 21.
Når Chr. Lemée i sin artikel, *Adskillige store Skibe. Skalk*, nr. 2 1999, p. 5-10, mener, at *Fra Københavns skipperlaugs vedtægter (1634) ved vi, at der ved Grønnegårdshavnen fandtes en »brædbænk«* (p. 7), så er dette udtryk for en fejllæsning af laugets ældste privilegier, idet der kun er tale om tilladelsen til at etablere en sådan.
21. KD III, nr. 157
22. KD V, nr. 327, 356 og 396
23. KD V, nr. 410
24. KD I, nr. 452
25. KD III, nr. 270
26. KD I, nr. 482
27. KD III, nr. 720
28. KD III, nr. 1055, p. 792
29. Frederickson, H. B. og Schiellerup, P. *Grønnegårds Havn. Beretning for udgravningerne på den tidligere B&W-grund på Christianshavn*. KBM 1496. p. 6 –35. Københavns Bymuseum 1997
30. Nuværende Strandgade 4-10. *Historiske huse på Christianshavn*. Egevang, R. (red.). Foreningen til gamle bygningers bevaring, København 1993, p. 197-210
31. KD III, nr. 933
32. Landsarkivet for Sjælland m.m.: *Christianshavns Pantebøger: 25/6-1667, 17/3-1668, 11/6-1668 og 16/6-1668*.
33. Rigsarkivet: *Afregninger III*. 147-151.

- Borgerlige civile embeds- og Bestillingsmænd. Trellund & Tuxen: *Extract aff Christianshavns PanteBoge Anbelangende Jonas Trellunds Eiendoms Pantsætelse*, og Landsarkivet for Sjælland m.m.: Christianshavns Pantebøger: 21/4 1669
34. Rigsarkivet: Afregninger III. 147-151. Borgerlige civile embeds- og Bestillingsmænd. Trellund & Tuxen: Synsforetningen af 28. november 1674 udført af Christianshavns magistrat: *...den gård, som Jonas Trellunds børn boer udi*.
35. Dansk Biografisk Leksikon: *Jonas Jensen Trellund*
36. Lemée, Chr. Adskillige store Skibe. *Skalk*, nr. 2 1999, p. 8
37. Lemée, p. 5
38. Rigsarkivet. Rentemesterregnskaber. Udgift 1/5 1623 – 1/5 1624. Det er uvist, hvor den Søndre Skanse har været beliggende, men der kan måske være tale om befæstningens yderste halvbastion, der var beliggende overfor Tøjhushavnen.
39. I Nationalmuseet Marinarkæologiske Undersøgelers beretning: Lemée, Chr. *Skibsvragene i Grønnegårds Havn*. NNU 1412, 1468, 1478, 1484, 1487, 1490 og 1494, Roskilde 1998
40. Daly, A. *Dendrokronologiske undersøgelser af tømmer fra »B&W grunden«, Strandgade 3a, Christianshavn, tidligere Grønnegårds Havn*. Bd. II, Skibsvrag m.m. NNU rapport nr. 5. Nationalmuseets 1997
41. Samme bd. III, Bolværk. NNU rapport nr. 18. Nationalmuseets 1997.
42. Jvf. afsnittet om *Skibes Alder* i Degn, Ole & Gøbel, Erik. *Skuder og kompagnier. Dansk Søfarts Historie, bd. 2 1588 – 1720*. p. 37. København 1997
43. Lemée p. 6: *... da arbejdet seks år senere var færdigt, og Christianshavn stod fuldført... Grønnegård Havn var blevet udbygget med bolværker...* Lemée p. 7: *Nr. 7 (vrag nr. 7) endelig synes bygget omkring 1588, også det er endt som kaffundament, nemlig da man anlagde molen ud mod sejløbet; hvornår det skete, vides ikke sikkert, men det er muligt, det var endnu mens Christians 4. levede.*
44. Se afsnit om Vestindisk-guineisk Compagnies havn p. 212f.
45. Lemée, p. 7. Se denne artikel p. 212 anlæggelsen af Vestindisk-guineisk Compagnies havn
46. Daly, A. *Dendrokronologiske undersøgelser af tømmer fra »B&W grunden«, Strandgade 3a, Christianshavn, tidligere Grønnegårds Havn*. Bd. IV, Skibsvrag. NNU rapport nr. 19. Nationalmuseets 1997
47. Se note nr. 42, jf. afsnittet om *Skibes Alder* i *Dansk Søfarts Historie*. p. 37
48. Daly, A. *Dendrokronologiske undersøgelser af tømmer fra »B&W grunden«, Strandgade 3a, Christianshavn, tidligere Grønnegårds Havn*. Bd. III, Bolværk. NNU rapport nr. 18. Nationalmuseets 1997.
49. Rigsarkivet: Danske Kancelli C, I, 3, 7. *Koncepter og indlæg til Sjællandske tegnelse 1681/46*
50. Landsarkivet for Sjælland m.m.: Københavns Bytingsprotokoller. Skøde af 20. juni 1687.
51. KD VII, nr. 131
52. KD III, nr. 1052 p. 748: Christianshavns Kvarter nr. 14
53. Landsarkivet for Sjælland m.m.: Københavns Bytings Skødeprotokoller: 17/6 1743 og Ordbog over det Danske Sprog: *Skibsredskab. Hvad der hører til et skibs udrustning; især som fællesbetegnelse for mast, sejl, tovværk m.m.*
54. Landsarkivet for Sjælland m.m.: Københavns Bytings Skødeprotokoller: 16/6 1749
55. Rigsarkivet: Danske Kancelli. Koncept til Sjællandske åbne breve, 11/10 1743, nr. 322 og Stadsconductørembedet: Grundtaxtmatrikulen af 1755
56. Rigsarkivet: Rentekammeret 2242.11. Kgl. resolutioner og reskripter m. bilag 1720-71
57. Landsarkivet for Sjælland m.m.: Københavns Bytings Skødeprotokoller 3/3 1749
58. Stadsconductøren. Målebrev 25/1 1748 og Rigsarkivet: Søkrigs Kancelliet. Kancelliekspeditioner, koncepter 1735-1847: 12/3 1748, nr. 50.
59. Klem, K. *Skibsvyggeriet i Danmark og Hertugdømmerne i 1700-årene*, bd. I-II. *Søhistoriske Skrifter XIV. Handels- og Søfartsmuseet på Kronborg 1986*, pp. 94-95
60. Stadsconductøren: Målebrev 20/5 1756
61. Havnevæsnets Arkiv: Jacob Holms & Sønners ansøgning af 6/6 1919
62. Stadsconductøren: Målebrev 30/12 1955.

Maritime anlæg i Grønnegårds Havn

Af *Palle Schiellerup*

Under de indledende jordarbejder til etablering af Københavns fremtidige bydel Christiansbro på Christianshavn i 1996 stødte man på rester af et skibsværft. Disse anlægsarbejder har gjort det muligt at foretage en arkæologisk undersøgelse af den daværende Grønnegårds Havns udvikling før Christianshavns grundlæggelse til dens endelige i 1955.

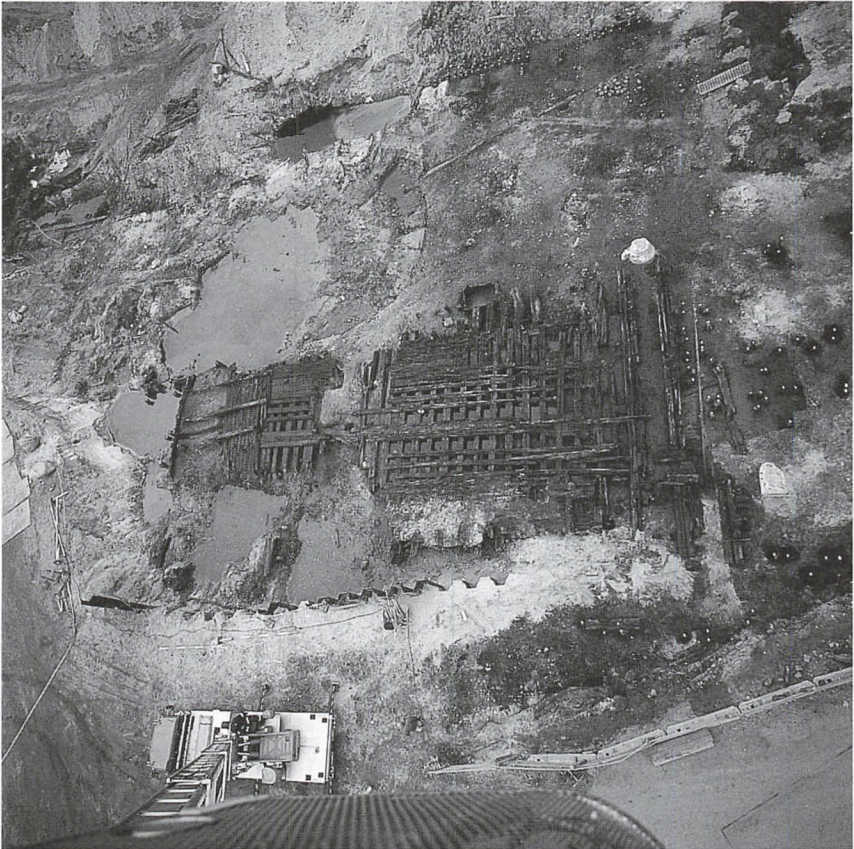
Det var første gang i Danmarkshistorien, at både beddinger og havneanlæg fra nyere tid, dvs. perioden efter 1660, blev udgravet. Det, der her skal redegøres for, er de maritime anlæg, som lå på »landjorden«. De arkæologiske undersøgelser omfattede udgravning af to beddinger, en bradebænk og en skibsbro.¹

Beddingerne

Undersøgelsen kunne på linie med andre forhistoriske og historiske anlæg fremvise faser. Konstruktionsdetaljer i *fase 1*:

Fasen består kun i stoppebommen. Nede i jorden er der anbragt to fundamenter til bommen. Disse består udelukkende af træ, men er dog naglet sammen med jernnagler. Udgravningen fremviste kun spor efter det ene og et enkelt stykke træ efter den anden. Først er der anbragt et stykke træ. I dets midte findes et rektangulært taphul i stykkets længderetning, som er udstemmet ved brug af et taphulsjern. En lodretstående firkantet stolpe med tap i nederste del skulle indpasses i taphullet. På tværs af det nederste stykke træ ligger på hver side af det lodretstående to stykker med indhak, som bremser, og holder konstruktionen. Hvordan bommen ser ud oven over jordoverfladen, kunne udgravningen ikke fremvise. En stoppebom stående ved Spanteloftsbygningen på Nyholm kan give et fingerpeg. Udgravningens stoppebom må formodes at have set sådan ud.

Der er således tale om en meget solid og kraftig konstruktion. Stoppebommen står ikke centralt i forhold til beddingens midte. Dette kan skyldes, at delene ikke ligger på deres rette plads, eller at

Bedding 1 set oven fra. "Fisken" ses tydeligt i midten af anlægget og slagbeddingen til venstre. Foto af M. Kaas.

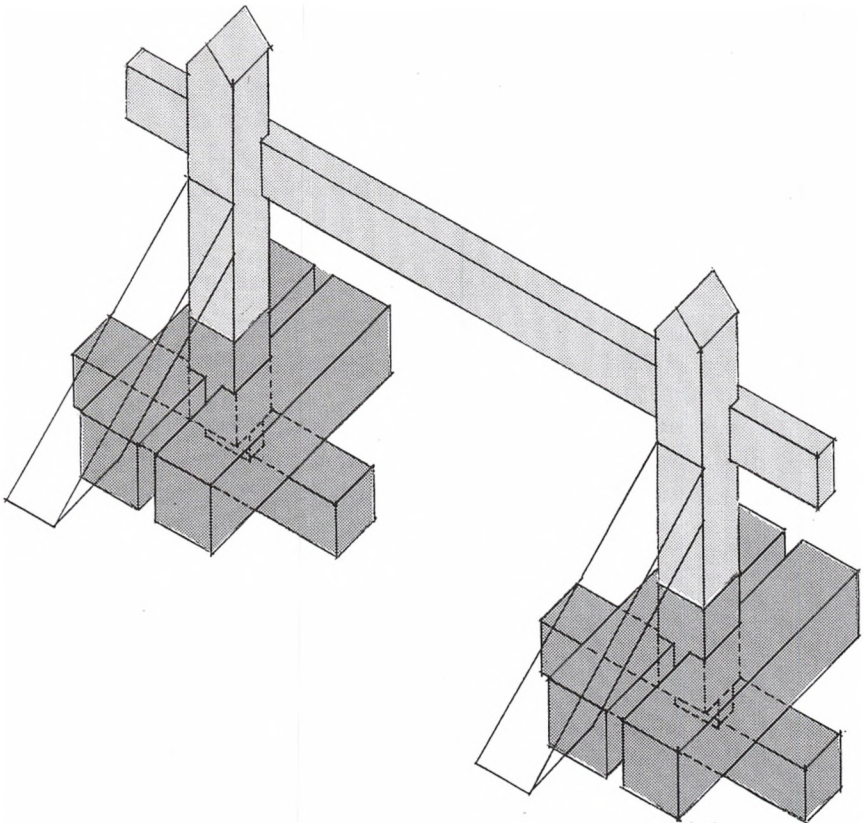
der kan have indgået endnu en bom, som kan have stået i det nu forstyrrede område. At beddingen har strakt sig længere mod nord, tyder de stratigrafiske iagttagelser ikke på.

I fase 2 og en subfase er der tale om store dele af den bedding, som fremkom ved undersøgelsen. Beddingen er konstrueret i opfyldningslaget, som bredt kan dateres til årene 1648-1703. Selve beddingen er i fasens nuværende og oprindelige form ca. 24 m lang. Bredde ca. 13 m mod øst og 7,5 mod vest. Beddingen falder med ca. 2° mod vandet.

Selve konstruktionen består i ca. 400 nedrammede piloteringspæle. Pælene står stort set under alle de tværgående strøer (bjælker) i næsten lige rækker. Hertil kommer pæle, som kan sættes i forbindelse med reparationer og konstruktioner. En del er af nyere dato, da beddingen typisk er sat om flere gange. Karakteristisk er der ca. 1 m mellem pælene. Pælens længde veksler mellem 1,2-1,5 m. Som regel er de 0,2 m i diameter. Der er stort set kun tale om fyrretræ. Alle pæle er tilspidset med økse. Størstedelen af pælene er runde, kun få er firkantede. De sidstnævnte er savet ud. Piloteringspæle, der har stået direkte under den konstruktion, hvorpå kølklodserne var placeret, kaldet Fisken, er selvsagt kraftigere end de øvrige pæle.² Toppen af pælene har, hvis den er bevaret, en tap. Strøerne har på undersiden et rektangulært taphul i strøens længderetning, hvori tappen indpasses. Udstemmet ved brug af taphulsjern. Ligeledes er der en udskåret forsænkning i undersiden, der passer til pælens diameter. Strø og pæl holdes derudover på plads af en rektangulær træagle sat ind i siden af strøen. Der findes ikke jernnagler i denne konstruktion.

Oven på piloteringspælene er placeret mindst 24 tværgående egetræsstrøer. For at holde niveauet vandret, er der få steder placeret trækiler mellem pæl og strø. Største længde er mod vest ca. 15 m og mod øst ca. 13 m. Strøerne er stort set alle rektangulære i tværsnit. Den indbyrdes afstand mellem disse er ca. 0,5 m, lidt tættere mod slagbeddingen. Flere steder mellem strø og Fisken, er der indsat en fladt stykke træ, for at hæve niveauet i forholdt til resten af strøen. Ligeledes kan der en del steder på strøernes side ses trapezformede eller firkantede fordybninger med eller uden trækiler. Få strøer har mindre riller på tværs af længderetningen. Funktionerne kendes ikke. Da strøerne kan have været skjult af dækket, kan der være tale om genbrugstømmer. Har de ligget frit, kan det være spor efter støtteanordninger.

Udgravningen viste, at flere strøer er blevet erstattet af nyere stykker, eller der er indsat yderligere kortere strøer mellem de tidligere etablerede. Disse kortere stykker har også gjort beddingen bredere visse steder, således at den var de ca. 13 m. Om der er tale om en eller to faser lader sig ikke klart afgøre, men hvis beddingen skal have udseende af de modeller, der kendes, må den have været smallere end de 13 m og derfor i første omgang have været ca. 10

Stoppebommen er fastgøringspunkt for de trosser, som skal bremse afløbsfarten på skibe, når de løber af stabelen. Stoppebommen er konstrueret henholdsvis af ege- og fyrretræ. Den dateres til år 1744 og henføres til Andreas Bjørns værft. Tegning af Line Glargaard.

m. Dette antyder en subfase i fase 2. Dateringen af denne er så før år 1770. Subfasen kan henføres til tegningen over det Kgl. Octroyerede Vestindiske Compagnies havn og Skibsbyggerværft på Christianshavn af 1749, idet anlægget ligner den afbillede bedding.³ Der vil derfor være tale om den navnkundige købmand Andreas Bjørns værft. Hvis dette holder, udgår fase 1. Der foreligger ikke dendrokronologiske daterbare prøver fra denne del.

Underlag til de rammer, som er med til at løfte agterenden af ski-

bets køl fra kølklodserne (se nedenfor), har også været i brug i denne subfase.⁴

Ovenpå og på tværs af de tværgående strøer er anbragt ca. 18 strøer, dvs. ni på hver side af Fisken. Hvor strøen mangler, kunne der ofte ses aftryk efter denne. Alle er af fyrretræ.

Det antyder, at der er et valg af træsorter i opbygningen.

Længden er typisk 20 m. De kan undertiden være sammensat af flere stykker. Strøerne er samlet med jernnagler. Flere af strøerne har indhak. Hvis dækket ikke har været over hele beddingen, kan det være spor efter klamper til støtteanordninger.

Flere steder mellem de krydslagte strøer sås planeringslag. De må være tilført for at nivellere strøerne.

Mellem de ovennævnte strøer ligger Fisken. Denne har dannet underlag til kølklodser. Disse er sammenfattet af mindre blokke, som er lagt oven på hinanden og boltet sammen. De to øverste blokke er dog undtaget, så de kan fjernes, når kølen skulle smøres med talg. For at de to blokke ikke skulle rykke sig, var der sat revler på kanterne.⁵ Vi fandt desværre ingen af disse klodser. Fisken har været ca. 24 m lang og med en samlet bredde på ca. 0,85 m. Den er lavet af egetræ og sammensat af flere stykker. Valg af egetræ skyldes den enorme vægt af skibet. Alle stykker er savet ud. Således måler det midterste stykke ca. 0,3 m og er sammensat af mindst 2 stykker. Det er ca. 0,15 m tykt og højere end det omkringliggende. På hver side af dette er der et par steder anbragt to smalle stykker træ. Uden på disse er der til sidst anbragt yderligere stykker træ. S sammensætningen af flere stykker træ i Fisken skyldes snarere materialet/reparationer, end konstruktionen.

På den midterste del var der ni steder udhugget en firkantet fordybning til at nedlægge underkanten af kølklodserne i. Det svarer til ni kølklodser bestående af flere blokke. Afstanden mellem fordybningerne var ens. Der er således system i klodsernes placering. Dette må hænge sammen med fordeling af skibets vægt. I stykkets ende mod slagbeddingen, sås en slags taphuller, som har dannet grundlag for montering af dele af slagbeddingen eller dennes overbygning. Denne anordning må også have gjort, at det har været forholdsvis nemt, at forny dele af eller hele slagbeddingen.

I beddingens sydøstlige ende fandtes tre parvise rækker af strøer. De er ca. 18 m lange og af fyrretræ. Disse bærer præg af reparatio-

ner. Alle ligger på piloteringspæle. Funktionen er underlag til de Rammer, som er med til at løfte agterenden af skibets køl fra kølklodserne. Dette er dog noget usikkert, da de udgravede tværgående strøer, ligger i samme niveau som resten af beddingen. Dette kan dog forklares med beddingens hældning, således at der ikke er grund til at hæve underlagene for rammerne.

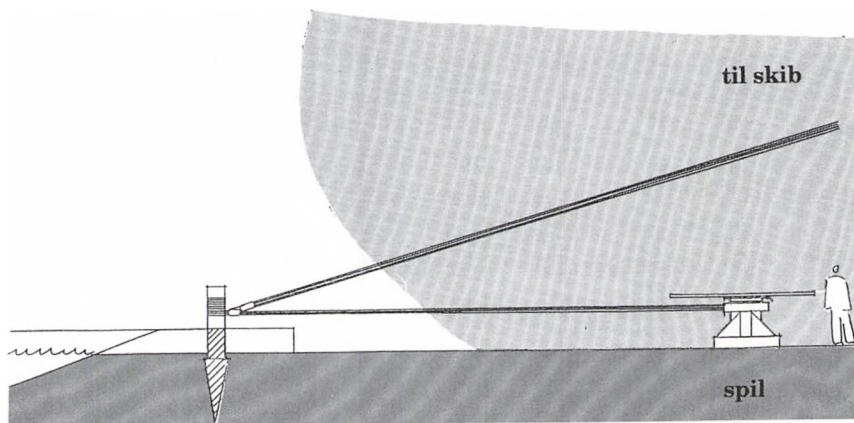
Flere skråtstillede pæle, som hældede væk fra beddingen, stod bag de tværgående strøer. De kan sættes i forbindelse med den konstruktion, som står under agterenden af kølen for at løfte denne under stabelafløbningen.

Bag de tværgående strøer ses også rester efter anordning for hælstøtten (træplanke) til agterenden af kølen.⁶ Ved overgangen mellem bedding og slagbedding står i hver side en kraftig pæl. Når skibet søsættes anbringes der trosser, som er fastgjort på gangspil nær beddingen. Trossen løber forbi pælen og via Hælbrogsgien (svær talje med to blokke og mere end fire skiver), Hælbrogen (tove) og Brogtovene om i skibets agterende. Således kan skibets fart og retning under stabelafløbningen kontrolleres.

Udgravningen fremviste kun den ene pæl i beddingens nordside. Denne, som er af egetræ, havde næsten form som en armbrøstbolt. Pælen var ca. 2,7 m høj og afbrudt i toppen. Den var tilspidset med sav. Da pælen har været højere, kunne der ikke iagttages slidspor efter de tove, som har holdt de to blokke mellem spil og Hælbrogsgien. Der er således tale om en meget kraftig pæl, da den skulle holde trækket fra spillet.

Dækket på beddingen kunne iagttages få steder. Der er tale om tætliggende fyrretræsplanker, som antagelig har dækket hele eller dele af beddingen på nær Fisken. Detaljer i de strøer, som ligger nær Fisken, tyder dog på, at området nær denne kan have været frit. Plankerne ligger umiddelbart ovenpå strøerne i længderetningen. De er alle naglet fast med jernnagler. Der kunne ikke iagttages strøtræer, pudestøtter, underlag til rammer eller lignende.⁷ En del af naglerne er spor efter klamper til disse.

Slagbeddingen kunne som nævnt ikke entydigt påvises. Hvis den var bevaret i sin helhed, ville dens overflade flugte med overfladen på kølklodserne. Dens nedre konstruktion kan bestå af piloteringspæle med strøer ovenpå. Der har ikke været kølklodser her, men en eller anden form for et spor til kølen, ligesom der delvis har været

Når skibet søsættes anbringes der trosser, som er fastgjort på gangspillene nær beddingen. Trossen løber forbi pælen og om i skibets agterende. Således kan skibets fart og retning under stabelafløbningen kontrolleres. Pælen er af egetræ og dateres til 1770. Tegning af Line Glargaard.

spor til puderne (sålen). Udformningen af denne kan der kun gisnes om. Den har forskellige udseender efter hvilken illustration eller hvilken model, man kigger på. Den kan være både rektangulær og trapezformet. Snarere en konstruktionsdeltalje end et kronologisk forhold.

To muligheder for at afsløre slagbeddingen foreligger. En pæl kan være rester af slagbedding, der er så tale om genbrugstømmer, da dateringen er år 1693. I så fald har den målt ca. 8 m i retning mod vandet. Bredde mod øst ca. 12 m og bredde mod vest ca. 9 m målt fra Fiskens midte, som den ene halvdel af slagbeddingen. Denne har været trapezformet. Påfaldende er det, at slagbeddingen måler $\frac{1}{3}$ af samlet længde. Det er et træk som genkendes fra beddingsanlæg på Gammelholm og Nyholm.⁸

Den forstyrrede konstruktion, som ligger i beddingens forlængelse, kan måske være en fornyet eller delvis efterrammet slagbedding tilhørende fasen. Denne har et spor i forlængelse af Fiskens, som kan være rester efter der, hvor skibets køl glider ud. Dendrokronologiske prøver herfra kunne ikke bruges.

I Fiskens ende mod slagbeddingen sås som nævnt en slags tap-

huller. Kan de også være spor efter en konstruktion, som har gjort det muligt at holde slagbeddingens overflade i samme plan som kølklodserne? Ligeledes ligger der tre strøer af fyrretræ vinkelret på slagbeddingens strøer. Disse har et fald mod vandet. De har alle tre været sat fast på tre piloteringspæle med jernnagler. Disse kunne ligeledes indgå i den øvre konstruktion. Muligheden er dog også, at de har indgået i et senere anlagt bådværft og således er forankret nede i den »gamle« slagbedding. Konstruktionen har været ca. 10 m bred, og nuværende længde er ca. 3 m. For at nå det daværende vandspejl kommer dens længde til at være omkring de kendte 8 m.

De sidste 5 m har øjensynlig haft en anden konstruktion end tætliggende strøer. Der er fyldt op med jord og et stolpehul kunne ses.

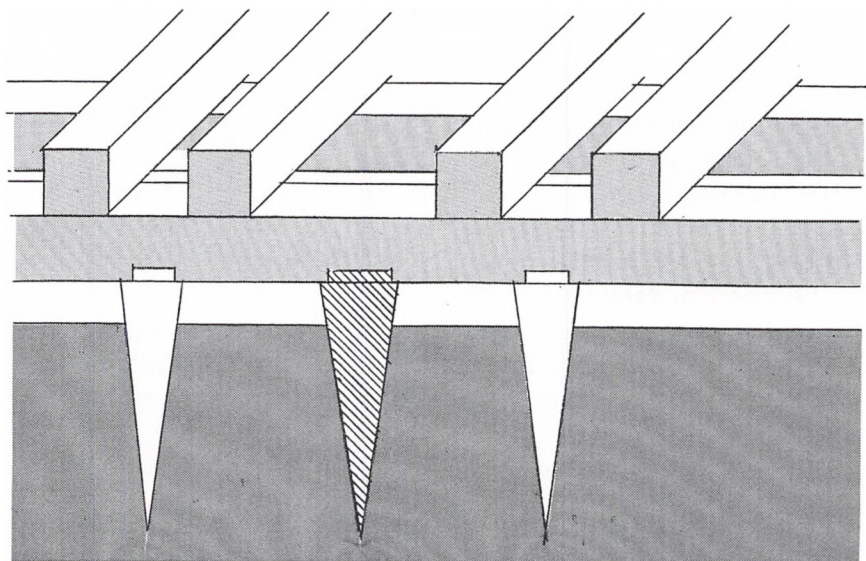
Der er tale om tætliggende strøer. Alle af fyrretræ. Flere steder har de et indhak, hvor en firkantet piloteringspæl er placeret. Størst intensitet omkring midten, men ellers uden noget egentligt system. Ovenpå piloteringspælen sås flere steder den runde trænagle eller det borede hul, hvori naglen skulle igennem, så de kunne forankres til strøen. Få steder ses pælen under strøen. På baggrund af de synlige pæle, nagler samt de jernnagler, der rager op, må slagbeddingen have været dækket, hvilket også ses på samtidige modeller og afbildninger.

Det synes rimeligt at antage, at på trods af strørernes skråstilling i forhold til beddingens strøer må det være en fornyet (eller den oprindelige?) slagbedding knyttet til denne fase eller subfasen.

Fase 3, eller snarere subfasen, består antagelig af en fortsat anvendelse af beddingens fase 2 og subfasen. I beddingens sydøstlige del fremkom to stykker egetræ, som ligner fundament til en stoppebom. Men på grund af deres beliggenhed må de snarere være del af støtteanordninger mellem bedding og skib ved stabelafløbning. Disse dele er dateret til 1821. Der er stratigrafi mellem disse stykker og beddingens byggefase fra år 1770.

Beddingens ophør må ifølge de skriftlige kilder anslås til senest 1903.

I beddingen sad der talrige jernnagler. Et bestemt udvalg af disse er blevet analyseret. Konklusionen på denne analyse er, at beddingen er samlet med store nagler, ca. 30 cm lange og med vægte på op til 1/2 kg. De undersøgte er fremstillet ved pudling, en proces der

Piloteringspælen som har stået direkte under Fisken, er kraftigere end de øvrige pæle, som strøerne hviler på. Tegning af Line Glargaard.

blev opfundet i år 1784 og som slog igennem i England, Frankrig og Tyskland omkring år 1800. Pudlingsmetoden var en meget vigtig fremstillingsmetode for jern og stål i hele 1800-tallet.⁹ De undersøgte nagler hører derfor til denne fase (subfasen).

Ved undersøgelsen af den komplicerede konstruktion, som beddingen er, kunne det konstateres, hvorledes en sådan er opbygget på netop dette sted i 1700-tallet. Parallelmaterialet er beskedent, men få afbildninger kendes. Beddingen ligner mest de typer, som bl.a. kendes fra en model af orlogsskibet *Tre Løver* stående på bedding fra 1730, en gouache af en søsætning i 1750erne og tegninger, der viser skibsbyggeri på Holmen.¹⁰

Tegninger fra Søetatens Restsamling i Rigsarkivet viser forslag til reparation af anlæg fra Nyholm og Gammelholm. Tegningerne kan ikke umiddelbart bruges som sammenligningsgrundlag, idet de gengives i et stærkt forenklet udtryk og er af en anden karakter end udgravningens anlæg.

Det, der altid er gengivet, er skematiske fremstillinger fra dækket

og opefter. Konstruktionen under dækket var tidligere delvis ukendt.

Som det fremgår af ovenstående, kunne undersøgelsen bidrage med vigtige oplysninger om talrige konstruktionsdetaljer og genopdagelse af håndværksmæssige teknikker og viden, ligesom der kunne udskilles bygningsfaser. Disse stemmer overens med de dendrokronologiske resultater:¹¹

Fase 1 er en stoppebom med tilhørende slag og beddingselementer. Stoppebom dateret til år 1744.

Fase 2 er en stoppebom med tilhørende slag og beddingselementer. Hertil kommer indskudte strøer, og piloteringspæle. Strøer og pæl dateret til år 1770.

Fase 3 er en stoppebom med tilhørende slag og beddingselementer. Hertil kommer indskudte strøer og piloteringspæle samt støtteanordninger mellem bedding og skib. Dateret til år 1821.

Det forhold, at der for første gang totaludgraves denne form for anlæg, gør, at man er overladt til den arkæologiske udgravningsmetode og ingen »facitliste« har. Der er tale om et pilotprojekt, hvor visse tolkninger bør tages med forbehold. Det kan dog siges, at de metodikker, der er anvendt, og de deraf følgende tolkninger er i harmoni med de skriftlige og visuelle kilder. Ved at sammenligne med andre beddinger, bortset fra helt moderne, viser det sig, at der ingen typologisk udvikling er at spore eller nogen geografisk betingede former.

Meget kort kan det siges, at en bedding er undersøgt, som den så ud på netop dette sted på denne tid. Beddingsanlæg konstrueres efter det aktuelle behov.¹²

Havneanlægget. Bradebænk/skibsbro med tilhørende bolværk

En Bradebænk kan være en plads, hvor tomme skibe kølhales. Ved begrebet bradebænk her må forstås de anlæg, som f.eks. gangspil og kran, der er anbragt på dækket af en skibsbro.

Bradebænken er anlagt på en skibsbro og måler ifølge opmålingskort af 1737 11 x 20 m.¹³

Havneanlægget har gennemgået flere faser:

Faserne er udskilt på baggrund af dendrokronologiske prøver og stratigrafiske iagttagelser.

Fase 1, hvor tre pæle er dateret, som må indgå i en pælerække.

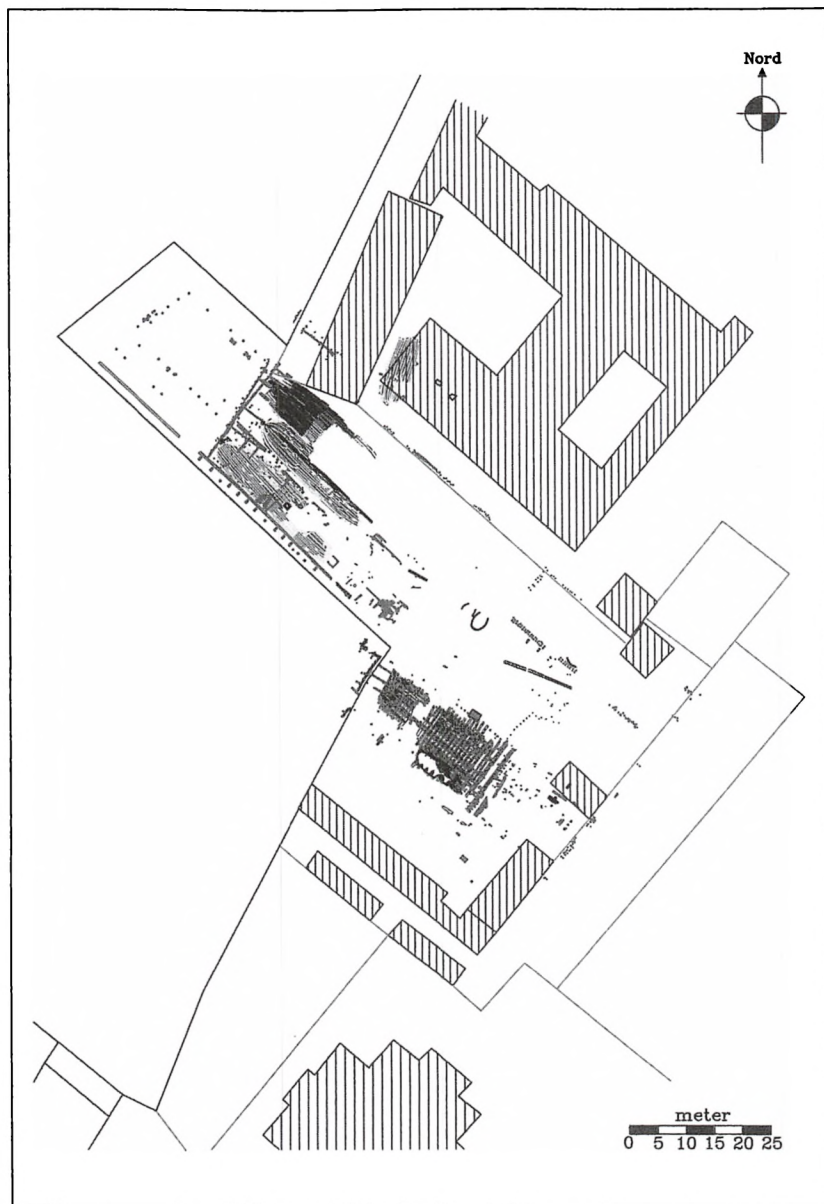
Pælerækker har været til opankring af skibe og ses bl.a. på Jan Dirchs og Hugo Allards stik.¹⁴ Datering omkring år 1583.

Fase 2, hvor ni pæle er dateret, og som må indgå i en pælerække. Hvorvidt fase 1-2 er en og samme fase kan ikke klart afgøres. Deres placering kunne tyde på en ældre fase med udskiftninger. Om der er tale om en nyere fase med genbrugstræ lader sig ikke afgøre. Datering ca. 1639.

Fase 3 er et bolværk hvoraf 13 af pælene er dateret. Dateringerne viser opførelsestidspunktet af en skibsbro anlagt på en gang, Skibsbroen har, iflg. de skriftlige kilder, tillige haft bradebænksfunktion.¹⁵ Dette kunne ikke verificeres gennem udgravningerne. Anlægget har målt ca. 35 m i længden, og bredden anslås til ca. 27 m. Bolværket mod syd, kunne ikke dateres men må være opført på samme tid som det øvrige. Dette anlæg danner fundament i fase 5. Fundamentet i skibsbroen er tre skibsvrag. Vrag 1-2 og Vrag 5. Disse er nedlagt på én gang. Dette viser såvel naturvidenskabelige dateringer som arkæologiske iagttagelser.¹⁶ Dateringen er 1689.

Fase 4: Opfyldningsbolværk fra havnen. Tre pæle og en »hammer« er dateret og indgår i et bolværk. Hammerkonstruktionen, som sidder ned igennem skibsbroen, synes at følge Vestindiskguineisk Compagnies pakhus, som det fremstår på Christian Geddes Kvarterkort fra 1757.¹⁷ Dateringerne viser opførelsestidspunktet af et bolværk opført på en gang. Datering til ca. år 1743.

Fase 5: Ifølge tegningen over det Kgl. Octroyerede Vestindiske Compagnies havn og Skibsbyggerværft på Christianshavn af 1749 fandtes der på den undersøgte skibsbro fire gangspil samt en skibskran.¹⁸ Rester efter bradebænksfunktionen kunne iagttages ved spor efter to af gangspillene. Der er tale om to par lodretstående, let krydsede, firkantede stolper af egetræ. Disse går helt ned gennem bunden af Vrag 1. På baggrund af stolpernes placering er det muligt at tolke disse som forankring af spillene. Tolkningen bygger alene på placeringen, idet det ikke lykkedes at finde illustrationer, der viser en sådan forankring. Stolperne er dateret til ca. 1768 men må være udskiftet. I anlæggets midte, nær det sydlige bolværk, kunne der iagttages 17 stolper, som må være rester af fundamentet til skibskranen. Kranen kendes ifølge tegningen over det Kgl. Octroyerede Vestindiske Compagnies havn og Skibsbyggerværft på Christianshavn af 1749. Tolkningen af stolperne som fundament bygger alene

Elektronisk udtegnning af de maritime anlæg i Grønnegårds Havn. Beddingen ses nederst, og skibsbroen indeholdende Skibsvrag 1, 2 og 5. Tegning af Klaus Støttrup Jensen.

på deres placering. Under udgravningen fandtes fundamenter, som henføres til denne bradebænk. Skibsvragene har som nævnt udgjort fundamentet til skibsbroen og deraf bradebænk-anlægget. Hvordan kranen har set ud ved vi ikke. Måske har den set ud som en krantype fra værftet Unrust ved Batavia.¹⁹ Denne type kendes ligeledes fra København omkring år 1700 på Motzmanns Plads, det senere Christiansholm.²⁰ Tre pæle kan være spor efter den bagerste konstruktion af kranen. Træet kunne ikke dateres. Dateringen bygger derfor på ovennævnte tegning fra 1749. Seks stykker tømmer kan dateres til ca. 1745. Disse stykker sammen med dele af gangspil, kranfundamentet og tegningen må datere opførelsetidspunktet af hele anlægget med spil og kran til omkring 1745.

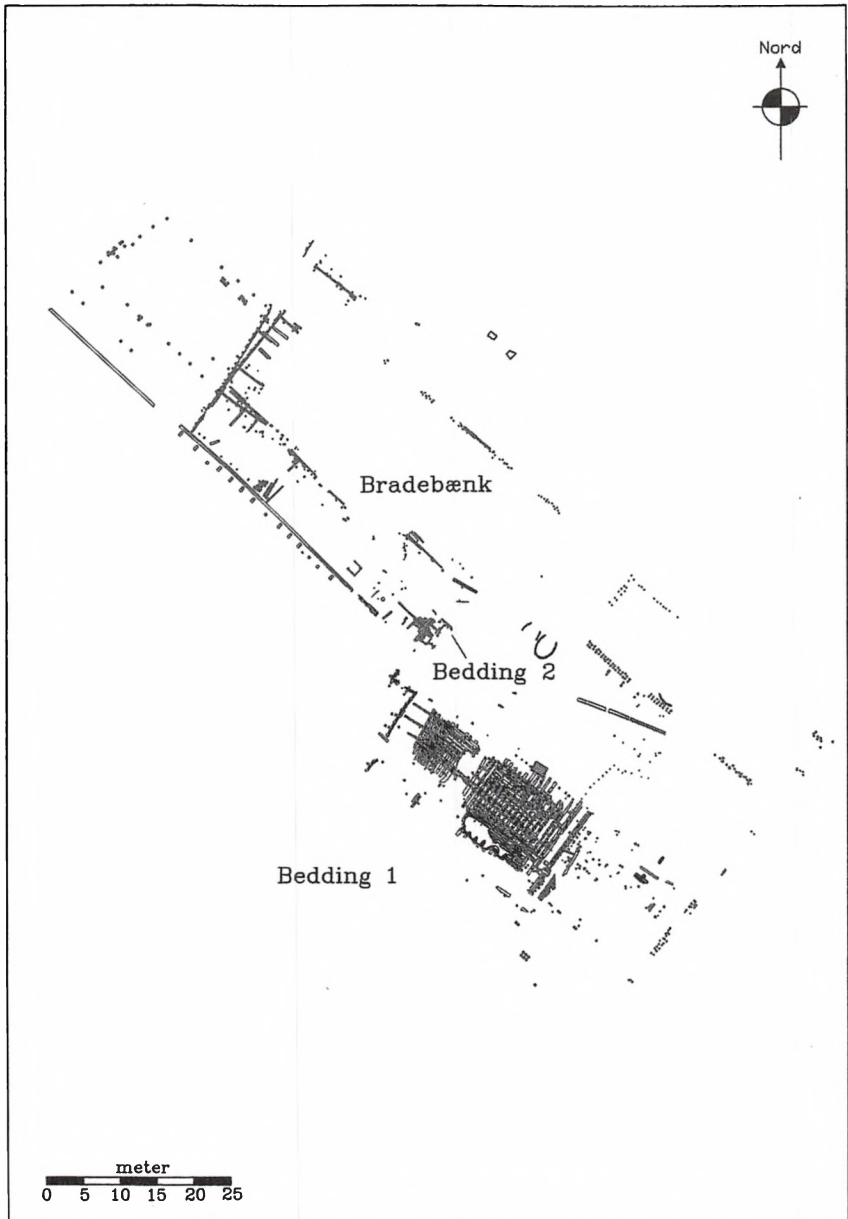
Fase 6 er skibsbroens forlængelse af fase 3 og 5. Syv pæle er dateret og indgår sammen med flere pæle i en indre konstruktion af forlængelsen af skibsbroen, hvor flere, nu bortgravede pæle, har indgået. Konstruktionen af skibsbroen er ikke ukendt. En publikation om Københavns Frihavn fra 1894 viser, hvorledes en sådan konstruktion kan have set ud.²¹ Mod vandsiderne ses bolværk, og inden i anlægget ses to rækker med lodretstående stolper holdt på plads af en »hammer«. Datering år 1759.

De arkæologiske og dendrokronologiske resultater af skibsbroen og bradebænken stemmer fint overens. Der kunne af arkæologisk vej udskilles flere faser af hele havneanlægget, dog kan der stadig herske tvivl om fase 4's placering og forankring i fase 3. Ligeledes skal det nævnes, at 5 og 6 har været i brug samtidig.

Undersøgelsen har med de arkæologiske udgravningsmetoder, der er brugt, kunnet fremvise glemte konstruktionsdetaljer i maritime anlæg og den dynamiske udvikling, der er foregået i Grønnegårds Havn.

Sammenfatning. Skibsbroen og havnebassinet

De tidligste anlæg på lokaliteten var to pælerækker, der har været nedrammet nær det dybeste område i Grønnegårds Havn, hvor de formentlig har fungeret som fortøjningspæle. Disse dateres dendrokronologisk henholdsvis til 1583 og 1639. Det vil sige, at der er en mulig sammenhæng mellem den ældst fremdragne pælerække og de pæle, der ses afbilledet på Jan Dirchs og måske specielt på

Elektronisk udtegnning i forenklet udgave. Skibsvragene befandt sig under bradebænken.
Tegning af Klaus Støttrup Jensen.

Hugo Allards stik fra 1600-tallets første halvdel. Pælerækken, der er dateret til 1639, kan måske henføres til Københavns Skipperlav, der fra 1634 havde rådighed over havnen. Bolværket, som dateres til 1689, er opført af én gang. Anlægget omtales første gang i et pantebrev fra 1668 som skibsbro og kran. Det er derefter muligt at følge skibsbroen med den derpå værende kranplads i de historiske kilder, og datere den til 1668.²² De dendrokronologiske undersøgelser kan ikke bekræfte ovenstående, men daterer i stedet bolværket og derved skibsbroen til 1689. Det er forfatterens opfattelse, at dendrokronologiske dateringer er pålidelige, og at der må være en historisk svips et eller andet sted.

I denne sammenhæng bør de tre skibsvrag, der indgår som fundament i skibsbroen, kort omtales.²³ To af disse er sænket/lagt på grund på det lave vand på nordsiden af før omtalte pælerækker, og det tredje sænket/lagt på grund på sydsiden. Fyldet i skibene adskiller sig ikke fra det øvrige fyld i resten af skibsbroen, og der er antageligt tale om tilførte kulturlag fra Københavns middelalderby. Opfyldningsbolværket dateres dendrokronologisk til 1743 og indgår i opfyldningen af området.

Bradebænken, der har bestået af en kran og en række gangspil, dateres arkæologisk og dendrokronologisk til 1745. Dette betyder, at anlægget kan henføres til det anlæg, der ses på tegningen af Vestindisk-guineisk Compagnies havn og værft fra 1749.²⁴ Der blev ved den arkæologiske undersøgelse ikke fundet noget, der kunne henføres til de tidligere faser af kranpladsen/bradebænken.

Ved Vestindiskguineisk Compagnies overtagelse af storkøbmanden Andreas Bjørns værft og omkringliggende pladser i 1748-49 iværksattes det store havnebygningsprojekt, der omdannede Grønnegårds Havn til et havnebassin. Det betød, at skibsbroen med bradebænken blev forlænget, og der blev opført en mole langs havneløbet ud fra den af det Kgl. Saltværk opførte skibsbro. Det må formodes at arbejderne sættes igang allerede i 1749, da området, efter kompagniets nedlæggelse og J. F. Weavers køb af havnen og værftet, ifølge Stadskonduktørens opmåling af 1756 stort set fremstod i den skikkelse, det beholdt frem til 1919-1920, hvor firmaet Jacob Holm og Sønner lod den sydlige halvdel af havnebassinet opfylde.²⁵

Forlængelsen af skibsbroen med bradebænken dateres dendro-

kronologisk til 1759 ud fra anlæggets indre konstruktion. Der er således endnu et misforhold mellem den historiske og den arkæologiske datering!

Spørgsmålet, som man kan stille sig, er, hvorvidt arkæologerne skal undersøge anlæg af nyere dato. Ved hjælp af den arkæologiske udgravningsmetode man bruger på forhistoriske anlægstyper, er det lykkedes, sammen med brug af årringsdatering, ikke blot at dokumentere en hidtil konstruktionsmæssigt ukendt anlægstype, men undersøgelserne har også kunnet fremvise glemte og ukendte håndværksmæssige/tekniske detaljer i maritime anlæg og glimt af den naturlige dynamiske udvikling, der er foregået i den daværende Grønnegårds Havn gennem knap 200 år.

Der er således lagt endnu en brik til Christianshavns historie og arkæologiens krogede veje.²⁶

NOTER

1. H. Frederickson & P. Schiellerup, KBM 1496. Grønnegårds Havn. Beretning for udgravningerne på den tidligere B&W-grund på Christianshavn. Københavns Bymuseum, Arkæologisk arkiv, Strandgade. P. Schiellerup. Skibsværft gennem 300 år. Marinarkæologisk Nyhedsbrev fra Roskilde. nr. 7, december 1996, Roskilde. Anlæg omtalt i denne artikel er fejlagtigt tolket som Chr. 4's skibsbygmester David Balfours bedding.
2. En mere indgående beskrivelse af bedding og dertil hørende fagudtryk findes i D. H. Funch. Dansk Marine Ordbog bd. I-II, København 1846 (Genoptryk 1976). G. Schönweller. Havnebygning. Grundlag for forelæsning på den polytekniske læreanstalt, København 1945.
3. M. Lebech, Gamle skibe, gamle huse. København 1959.
4. Jfr. note 2.
5. Jfr. note 2.
6. Jfr. note 2.
7. Jfr. note 2.
8. Rigsarkivet. Søetatens restsamling
9. Docent Vagn F. Buchwald, DTU, takkes mange gange for undersøgelsen af jernnaglerne. Der er tale om en analyse, som bygger på mikroskopi og analyse med scanning elektron mikroskopi (SEM/EDAX).
10. H. C. Bjerg & J. Erichsen. Danske Orlogsskibe 1690-1860, fig. 24, 36 & 76. København 1980.
11. A. Daly. 1997. Dendrokronologiske undersøgelser fra »B&W-grunden«, Strandgade 3A, Christianshavn, tidligere Grønnegaards Havn. Bd. I: Bolværk, bedding m.m. NNU rapport nr. 1, 1997. Bd. II. Skibsvrag m.m. NNU rapport nr. 5, 1997. Bd. III. Bolværk m.m. NNU rapport nr. 18, 1997.
12. Bedding II svarer i princippet til Bedding I. Dat.: 1775.
13. Jfr. note 1.
14. R. Egevang (red.), Historiske huse på Christianshavn. p. 13, 124-25. Foreningen til gamle bygnings bevaring. København 1993.
15. Jfr. note 1.
16. C. Lemée. Renæssanceskibe på Christianshavn. Nationalmuseets Arbejds-

- mark 1997, København. Dateringerne viser opførelsestidspunktet af en skibsbro anlagt på en gang og ikke, som anført af Lemée, ad flere gange. Endvidere er det uklart, hvordan Lemée skelner mellem skibsbroen og bradebænken. Se tillige C. Lemées artikler i *Marinarkæologisk Nyhedsbrev* nr. 7 1996, nr. 8 1997 og nr. 9 1997. Roskilde. Den endelige rapport fra Nationalmuseets *Marinarkæologiske undersøgelser*: C. Lemée. NMU 1412, 1468, 1478, 1484, 1487, 1490 og 1494, Skibsvragene i Grønnegaard Havn.
17. Jfr. note 1.
  18. Jfr. note 3.
  19. K. Klem. Skibsbyggeriet i Danmark og Hertugdømmerne i 1700-årene. Om skibsbygning og handelskompagnier i den florissante periode, bd. I-II. Handels- og Søfartsmuseet på Kronborg, *Søhistoriske Skrifter* XIV, 1986.
  20. Jfr. note 1.
  21. *Le Port-Franc de Copenhague*, Copenhague. Imprimerie J. H. Schultz 1894. Planche 2.
  22. Jfr. note 1.
  23. Jfr. note 16.
  24. Jfr. note 3.
  25. Jfr. note 1.
  26. Forfatteren ønsker at rette en varm tak til alle deltagere i undersøgelsen og den påfølgende udstilling i Unibanks Museum. Specielt skal følgende takkes, som har bidraget vederlagsfrit: Docent Vagn F. Buchwald, museumsinspektør Erwin Lunderskov, direktør Axel Müller, lektor Inger Worsøe og ikke mindst Albert og Nanna.

Byggeri på Højbro Plads efter reformationen

Af Ulla Johansen

Jordarbejder på Højbro Plads

Ved forskellige lejligheder har man ved jordarbejder på Højbro Plads stødt på kraftige bygningsrester.¹ Både arkivalier og 1600- og 1700-tals billeder og prospekter over København fortæller om en nu forsvundet huskarré, hvor Højbro Plads i dag ligger. Gårdene og ejendommene i denne huskarré blev ofre for den omfattende bybrand i 1795; bygningerne blev ikke genopført efter branden. Området blev i stedet udlagt til en åben plads for byens handel.

Muligheden for en arkæologisk undersøgelse af en del af den nedbrændte og sløjfede karré kom i 1994 i forbindelse med etableringen af et 250 m² stort underjordisk overløbsbassin på Højbro Plads.² Undersøgelsen på Højbro Plads var unik, netop fordi karréen blev nedlagt efter branden. Bevarede eller nedbrudte kældre fra 15-, 16- og 1700-årene i København ligger ellers i dag under stadig stående bygninger, og de er derfor sjældent blevet arkæologisk eller bygningsarkæologisk undersøgt.

Stort set overalt på Højbro Plads, hvor gravemaskinen satte skovlen i jorden, fremkom som forventet bygningsrester i form af kældermure og gulvresten fra de i 1795 nedrevne bygninger. De arkæologisk påtrufne bygningsrester var udelukkende rester af kælderbyggerier, og udgravningerne frilagde således kun de dele af 1600- og 1700-tallets byggeri, der i datiden lå under gadeniveau. Der blev ved udgravningen således ikke set bygningsrester fra ejendommens øvre etage. Det er ud fra disse forhold, at undersøgelsens resultater skal ses.

Generelt var bevaringsstanden god. Ved sløjfningen af bygningerne var alt kældermurværk i karréen revet ned til 1/2-1 m's højde over gulvniveau, og herefter var kældrene fyldt op med forskelligt nedbrydningsaffald. Der var sjældent gjort den ulejlighed at optage f.eks. gulvene til senere genbrug ved andet byggeri.

Udsnit af Geddes kort fra 1757.

Bybranden 1795

»Utroligt, ja næsten umueligt maatte det forekomme enhver, at den Ild, som begyndte på Gammelholm den 5te Junii 1795, skulde, uagtet de ypperlige Brand-Anstalter i Hovedstaden Kiøbenhavn, og den derved herskende Orden, i den korte Tid af nogle Timer kunde gribe saa vidt om sig, gjøre al menneskelig Hielp frugtesløs, og anret-

te saa almindelig en Ødelæggelse, men en bedrøvelig Erfaring har desværre saa føleligen overbevist os om det modsatte af denne tilsyneladende Umuelighed, at Ilden, Ødelæggelsen og sammes nærmeste Følger aldrig vil kunne udslettes af det Tilstedeværendes Erin-dring.«

Sådan skriver kobberstikkeren G. L. Lahde indledningsvis i sin øjenvidneskildring om den katastrofale brand i sommerdagene 5. til 7. juni 1795.³ Allerede året forinden havde københavnernes været vidne til en ødelæggende storbrand, da Københavns slot udbrændte, men helt galt skulle det altså gå for byens indbyggere og husejere det følgende år.

Ilden opstod om eftermiddagen den 5. juni på Gammelholm, hvor Holmens tømmerdepot lå.⁴ Slukningsarbejdet svækkedes pga. alvorlige kompetencestridigheder mellem byens brandmajor J. P. Boje Junge og Holmens kommandant. Ilden fik således lov at brede sig, og den kraftige vind førte allerede om aftenen gnister mod Skt. Nikolaj kirke, hvor tårnspiret antændtes. Spiret udbrændte og styrtede ned over bebyggelsen i området omkring Kirkestræde, og hurtigt løb ilden mod vest mod den tætbebyggede karré mellem Store Færgestræde og Højbrostræde. De 13 ejendomme i Højbro-karréen nedbrændte fuldstændigt. Branden rasede i hele tre dage, og fem af Københavns 12 kvarterer var stærkt ødelagte med omkring 950 nedbrændte gårde.⁵

Hurtigt efter branden blev det pålagt stadsbygmester Meyn og stadskonduktør Rawert at planlægge genopbygningen af byen. Af hensyn til det fremtidige brandslukningsarbejde foreslog de bl.a., at husfacaderne blev opført med rette linjer, og at gadebredden blev udvidet. Oprettelsen af flere åbne pladser imellem karréerne – såkaldte brandbælter – indgik ligeledes i byplanlægningen efter branden. Ved hovedstadens genopbygning blev flere forslag dog fraveget, men trods store udgifter i forbindelse med en ekspropriering af samtlige ejendomme fra den tætbebyggede karré mellem Højbrostræde og Store Færgestræde etableredes her en åben plads, der senere fik navnet Højbro Plads. Det var dog ikke alle der var tilfredse med erstatningen.⁶ Den fungerede herefter som torveplads.

Topografisk placering i 1600- og 1700-tallets København

Det billede, som de skriftlige kilder tegner af karréen og de to

gader, er det samme fra middelalderen og frem i tiden; stedet var et vigtigt færdselsknudepunkt med direkte forbindelse til Højbro, hvorfra trafikken gik over til Slotsholmen, og ejendommene her lå på et meget attraktivt og centralt sted i hovedstaden.

De kongelige forordninger fra 1600- og 1700-årene handler bl. a. om gadernes brostensbelægning, eller rettere den sørgelige forfatning af samme; om byens store renovationsproblemer, om svære færdselsproblemer i de smalle gader og om den omfattende og meget pladskrævende handel i gaderne. Specielt i Højbrostræde var der åbenlyse problemer med amagerbønder, der falbød deres varer i den smalle gade. De kongelige forordninger omkring forholdene i kongens stad giver således spændende og til tider morsomme informationer om forholdene i byens kvarterer og om livet i de forskellige gader. Således kendes en forordning fra Christian den 5. omkring kørsel i gaderne omhandlende netop disse problemer, §10 lyder : »Og som vi ved voris forige allernaadigste udgangne forordninger haver forbuddet, at Amager-bønder og andre icke maatte fal holde ædendis vare i Høybro-stræde, saasom saadant var usømmeligt i det stræde, hvor ald far-ten gaar igennem til vort slot Kiøbenhafn«. ⁷ Kongen ønskede, at besøgende til slottet kun skulle se den smukke side af byen og ikke opleve det mere hverdagsagtige og pulserende handelsliv.

Allerede fra 1500-tallet kendes de første bygningsreglementer, og i 1683 udsteder Christian den 5. en forordning om bygningsforhold i den kongelige residensstad København. ⁸ Heri optræder Højbrostræde sammen med torve og andre fornemme gader, hvor der derefter ikke må sættes nogen bygning ud til gaden, uden at den er ganske af grundmur og mindst i 2 etagers højde. Kongen håbede hermed at pynte på byens fremtræden overfor gæster og besøgende i København.

De udgravede kældre

Udgravningerne på Højbro Plads frilagde større eller mindre dele af kældrene under gadehusene ud til Højbrostræde og under sidebygninger inde på matriklerne. I udgravningens hovedfelt omtrent midt på Højbro Plads fremkom resterne af kældrene under matriklerne nr. 69/71, 70/72, 71/73 og 72/74, ⁹ og i tilkoblingsgrøften, der løb sydpå forbi Absalonstatuen, frilagdes i den kun ca. to m brede grøft de sydligere kældre under matrikel nr. 67/69 til matrikel nr.

Udtegning af de påviste kældre på Højbro plads.

69/71. Der blev således mødt kældermure og gulve fra 6 forskellige matrikler på Højbro-karréen, og herved kan der ad arkæologisk vej tegnes et rimeligt billede af kældrenes udformning, størrelser og valg af byggemateriale fra slutningen af 1700-tallet og tilbage i tid.

Murværket i de forskellige kældre varierede meget i både tykkelse og i valget af teglstenstype. I hovedfeltet var murene kraftige, og her var der større sammenhængende kælderrum. Murtykkelserne i tilkoblingsgrøften var derimod generelt langt spinklere, og her var der i modsætning til hovedfeltets kældre tale om flere mindre kælderrum. For alle kældre var det slående, at der ikke var sammenhængende murforløb, således forstået, at murene i én og samme kælder sjældent var de samme til alle fire sider. TL-dateringerne af teglsten fra kældermurværket ligger mellem år 1330 og 1690¹⁰, og sammenholdt med den store variation dels i forskellige teglstenstyper og dels i forskellige mørtelkvaliteter fortæller det om en stor aldersmæssige spredning i de mange frilagte murforløb og en stor grad af genbrugt murværk ved kælderbyggeriet. Samtidig med at give et fingerpeg om kælderens alder giver TL-dateringerne af kældermurene også en datering af den datidige overliggende bygning.

Det frilagte murværk i hovedfeltet var ikke særligt funderet. Murene stod ikke over kraftige kampestensfundamenter, som det ellers ville være at forvente, idet der efterhånden kom til at stå helt op til 4-etagers grundmurede huse derover. Enkelte murforløb havde lerrunderinger, men langt den overvejende del stod direkte på ældre kulturjord. I tilkoblingsgrøften mod syd ud over den gamle lavvandede strandzone, hvor der fra 1200-årene var sket en kraftig opfyldning, sås dog næsten under alt undersøgt murværk kraftige kampesten – i et enkelt tilfælde lå de store kampesten i to lag. Den gyngende og ustabile byggeplads har krævet kraftige fundamenter for at kunne bære bygningernes murværk.

De frilagte mure var ved anlæggelsen af kældrene overalt gravet ned gennem ældre opfyldslag, men efter endt udgravning er 1600- og 1700-tallets gadeniveauer i henholdsvis Højbrostræde og Store Færgestræde og de samtidige gårdspladsniveauer desværre stadig ukendte. Undersøgelserne strakte sig ikke ud i gedeforløbene, og dækningsgrave fra 2. verdenskrig havde bortgravet hovedparten af gårdspladsarealerne. Kældrene har givetvis været halvkældre i 1700-tallet.

Indvendig var mange af murene pudsede, men flere fremstod som rå teglstensmure. De sidstnævnte kan have haft bræddepaneler eller en form for tapetsering, som der ikke var bevaret spor af.

Kælderen under gadehuset på matrikel nr. 70/72

Den frilagte kælder under gadehuset matrikel nr. 70/72¹¹ havde en indvendig længde på 12.30 m langs Højbrostræde, hvorimod kældrens bredde ikke med sikkerhed kunne fastslås ved den arkæologiske udgravning. I denne kælders murværk indgik dels gamle munkestensmure, der blev TL-dateret til 1330 +/- 40 år, og dels yngre murværk, dateret til 1690 +/- 30 år.¹² På dette sted har der altså stået en teglstensbygning helt fra højmiddelalderen, og dens murværk var derefter blevet genbrugt i kælderbyggeriet helt frem til branden i 1795. Af gulvene i kælderen var derimod kun bevaret dele af to 1700-tals gulve. Begge gulve var hovedsagelig lagt af kvadratiske naturstensfliser, dels sandsten og dels Ølandsfliser, men også teglsten og enkelte granitsten indgik i gulvbelægningen. Ved nedbrydningen af det ældste gulv var fliserne og genbrugt i det hævede og nylagte kældergulv. Fugtproblemer havde gjort det nødvendigt med forskellige foranstaltninger for at sikre et tørt gulv. For denne kælders vedkommende var det sket gennem udlægning af et kraftigt 10-20 cm's tykt vandblokerende lerlag under gulvfliserne og gennem etablering af teglstensrender, der fungerede som drænrender, liggende i disse gulvetableringslag.

Delvist dækket af gulvfliserne lå tre nedgravede teglstensfundamenter i en linje på langs af det udelte kælderrum. På et af fundamentene stod en kvadratisk granitkvadersten med tre huller – måske en genbrugt romansk olielampe. På de to øvrige fundamenter lå kvadratiske naturstensfliser. Fundamenterne kan have båret et hvælv i det store kælderrum. Et stort kvadratisk fundament af granitsten og opmuret af teglsten ved kældrens nordre gavlvæg stammer givetvis fra bunden af en skorsten i huset, der har været ført op gennem kælderloftet til de øvre etagers køkkenafsnit.

Matriklen nr. 70/72 var en af karréens større grunde. Den lå på tværs af karréen og strakte sig fra Højbrostræde til Store Færgestræde. Fra kælderen var der døråbninger ind til dels en nordre sidebygning og dels en søndre sidebygning på samme matrikel, hvoraf der ved udgravningen kun blev frilagte ubetydelige dele. At

kældrene løbende gennemgik ombygninger ses netop af døråbningerne. Den søndre var først senere blevet etableret, og døråbningen i kældrens nordvæg ind til kælderen nord for denne, dvs. kælderen under matrikel nr. 71/73, var tilsyneladende blevet opgivet og muret til igen.¹³

Ved udgravningen var der ikke bevaret inventar eller konstruktioner, der kunne forklare brugen af kælderen i 1700-tallet. At den ikke var opdelt i mindre rum, kunne pege i retning af en funktion som et stort opmagasineringslokale. Menneskebeboelse i dette store kælderrum synes i hvert fald usandsynlig.

Første gang en kælder omtales på matriklen i de skriftlige kilder er i 1609, hvor en *stor drikke kælderbod* nævnes.¹⁴ I brandforsikringer og vurderinger fra 1731 til 1782 nævnes en grundmuret kælder under gadehuset mod Højbrostræde, ligesom også kældre under matriklens to sidehuse nævnes.¹⁵ Der findes ingen detaljerede beskrivelser af kælderen i de bevarede arkivalier, og kun enkelte oplysninger har i denne sammenhæng interesse. I 1735-vurderingen noteres, at der er nedgang til kælderen fra gaden, og at kælderen er indrettet til pakhus. Inden 1782 er gadehuset nybygget og denne gang som en 3-etagers høj grundmuret bygning. Førhen var huset kun i to stokværk og opført dels af grundmur og dels af bindingsværk. I 1782-vurderingen beskrives en kælder under hele gadehuset, hvorfra der var adgang til den grundmurede kælder under det nordre sidehus. Beskrivelserne omkring dørene stemmer fint overens med de arkæologisk påviste døråbninger i kælderen.

I 1731 og igen i 1782 beskrives ligeledes, at der blev ført både pumpevand og springvand ind til vandposte på gårdspladsen fra Højbrostræde.¹⁶ Disse vandledninger kunne være de mod syd i kælderen liggende to pipholter – vandledninger af udhulede fyrretræsstammer, der lå under kældergulvene i øst-vestlig retning fra gaden og ind imod gårdspladsområdet på matriklen.

Kælder under matrikel 71/73 kælder EA

I modsætning til ovennævnte kælder havde den nordfor liggende nabokælder under gadehuset på matriklen nr. 71/73 en langt mere kompliceret byggehistorie.¹⁷ Dette træder allerede frem ved kældrens nord-, syd- og østmure, der er TL-dateret til henholdsvis 1510 +/- 30 år, 1690 +/- 30 år og 1510 +/- 30 år.¹⁸ I kælderen var lige-

ledes bevaret flere gulvfasen. Det ældste gulv var lagt af hollandske mopper, men dette gulv var ikke bevaret i hele kælderens udstrækning. Det stod dog klart, at den til gulvet hørende søndre kældervæg ikke var bevaret ved udgravningen. Den var givetvis nedbrudt ved etableringen af den næste gulvfase i kælderen, der var samtidig med den ved udgravningen stående sydlige mur. Det ældste kældergulv kunne ikke følges helt til nordre gavlvæg, hvilket kan skyldes, at der i dette område af kælderen muligvis kan have ligget et andet gulv. Størrelsen af kælderen i det ældst bevarede gulvs tid er således ikke sikker og rumopdelingen også uvis. I kælderen midterakse stod to koniske granitkvadre på teglfunderinger med en indbyrdes afstand af 1,8 m. Granitbaserne har givetvis båret et hvælv.

Det ældste gulv afløstes af endnu et teglstensgulv, ligeledes lagt af små kantstillede hollandske mopper. Denne gulvfase var først etableret efter den bevarede søndre murs opførelse. I gulvet lå flere træsatte afløbsrender, hvoraf den ene havde afløb ud mod Højbrostræde. Der var endnu ved udgravningen bevaret rester af trælåg over afløbsrenderne i gulvet. Som en senere nordre forlængelse af de to granitkvadre var der i teglsten opmuret efterligning af granitstensbaserne. Kælderen var på dette tidspunkt delt i en større sydlig afdeling med moppegulv og en mindre nordre afdeling med teglstensgulv.

Ved den næste byggefase opdeltes kælderen i endnu flere rum og afdelinger. Skillevæggene opførtes som spinkle enstensvægge af flensborgteglsten eller som træskillevægge, og kælderen var nu arkæologisk påviseligt opdelt i 4 til 5 rum, hvoraf det ene havde et forhøjet gulv lagt af træplanker. De mange og dermed mindre rum i kælderen senere udbygning kunne tyde på beboelse. Der blev dog ikke mødt spor af opvarmingskonstruktioner, men opvarmningen kunne jo på denne tid også ske ved jernkakkellovne.

Kælderen målte i sin endelige udformning 12,80 m i længden, og hvis linjen med kvaderstenene har markeret midteraksen i kælderen bredde, har kælderen været omtrent 7 m bred. Gadehuset over denne kælder har på *Den Generale Opmåling* fra 1755 en bredde på 14,0 m, altså kun en smule bredere end den arkæologisk påviste bredde af kælderen langs gaden.¹⁹

Den store matrikel 71/73 gik helt fra Højbrostræde tværs over

karréen til Store Færgestræde. I forskellige tilkoblingsgrøfter blev der netop på denne grund fundet sparsomme rester af murværk og gulve fra henholdsvis sidebygninger og gadehuset ud mod Store Færgestræde, og afstanden fra Højbrostræde til Store Færgestræde var ca. 25 m. Dertil kommer så tykkelsen på husenes murværk mod gaden. I *Den Generale Opmåling* er matriklen mod syd 27,79 m bred og mod nord 24,80 m bred, og igen stemmer de arkæologiske mål rimeligt med de skriftlige oplysninger om matriklen. Der er desværre ingen brandtaksationer for denne matrikel, men der kendes fire vurderinger fra perioden mellem 1757 og 1784.²⁰ I alle nævnes en grundmuret kælder med hvælv under gadehuset ud imod Højbrostræde. I 1760 er kælderen indrettet til vinkælder og opdelt i to afdelinger; dette kunne eventuelt stemme med kælderfasen med de to forskellige frilagte gulve? En ny information stammer fra 1765, hvor der nævnes nedgange til kælderen både fra gaden og fra gårdsiden – men kun een nedgang fra gårdsiden blev arkæologisk påvist.²¹ I den spændende vurdering fra 1784 er en mere udførlig beskrivelse af kælderen, der lyder: »og kælder under hele huset, som er gevølvet, og hviler gevølven på piller som er huggen af sten, gulvet er lagt af hollandske klinker i kanten, er og indrettet til vinkælder, i samme afdelt en stue, og derved et kammer«. At kælderen i sin sidste levetid var opdelt i flere rum, viste udgravningerne også. Det oplyses i samme vurdering ligeledes, at kælderen er forsynet med opstander til indlagt springvand. Dette blev dog ikke arkæologisk verificeret.

Ejeren af ejendommen matrikel 71/73, Johan August Bang, klagede i 1795 efter branden over den udbetalte erstatningssum efter eksproprieringen af hans ejendom.²² Mere interessant i denne sammenhæng er, at han i samme brev nævner en oprydning, der har fundet sted på grunden. Dette stemmer meget fint med vores iagttagelser, idet der ikke var efterladt det mindste på kældergulvene, ligesom en stor del af det yngste moppegulv var taget op inden opfyldningen med nedbrydningsmateriale. Det var således desværre ikke muligt arkæologisk at bestemme brugen af kælderrummene, udover at de mange rum antyder en eventuel udnyttelse til beboelse af i hvert fald dele af kælderen.

Gulvelægninger i kældrene og fugtproblemer

Kældergulvene i alle kældrene lå i forskellige niveauer fra omkring

0,60 til 1,30 m. o. h., og deres fysiske udformning varierede ligeledes meget. De fleste frilagte kældergulve var lagt af teglsten, både hollandske mopper, normalteglsten, flensborgsten og munkesten.²³ Teglstenene var gerne lagt i et planlagt mønster, og de stod både på højkant eller – som oftest – på den flade side. Eksempler på gulve af andre materialer såsom store rektangulære kalkstensblokke eller trægulve af svære fyrretræsplanker var derimod få. Der blev ikke i nogle af de frilagte kældre fundet simple jordstampede gulve eller gulve lagt af ler. Da funktionen af de forskellige kældre ikke arkæologisk vej med sikkerhed kunne bestemmes, er det ligeledes ikke muligt at kæde bestemte gulvbelægninger sammen med bestemte funktioner i kælderrummene.

I mange gulve var der rester af teglsatte eller træforede afløbsrender, der bl.a. har tjent til at holde kældergulvene tørre og til at opsamle indsvivende vand i kældrene. I kælderens under matrikel nr. 69/71 endte en sådan teglsat afløbsrende i en nedgravet tønde under kælderens søndre murforløb – en såkaldt sump. Tønden havde tilsyneladende tidligere fungeret som opsamlingsstønde for vand, der blev ledt direkte i tønden fra en tilkoblet pipholt igennem en sammenkobling i tøndens side.²⁴

Gulvene i karréens tre sydligste kældre skilte sig ud ved at være lagt på underlægningsmaterialer langt kraftigere i tykkelse end for de nordlige kældres vedkommende. Hovedsagelig drejer det sig om kraftige vandstoppende lerlag. Der har i det sydlige område af karréen givetvis været langt større problemer med indsvivende vand, idet bygningerne blev anlagt over den oprindelige fugtige strandkantszone. Samtlige kældergulve kunne bredt dateres til den senere del af 1600-årene og 1700-årene.²⁵

Grundudnyttelse

De frilagte kældre lå alle sammenbyggede og fulgte matriklernes bredde fra skel til skel ud imod Højbrostræde. De forstyrrende dækningsgrave fra 2. verdenskrig havde som nævnt bortgravet stort set alle områder af gårdspladsarealerne i Højbro karréen, så det var umuligt ved udgravningerne at få et fuldstændigt overblik over matrikeludnyttelsen i hovedfeltets 250 m² store område. Ad arkæologisk vej kunne bredden på matriklerne således bestemmes, men kun for matrikel nr. 71/73's vedkommende var det muligt at

bestemme matriklens omtrentlige længde fra Højbrostræde til Store Færgestræde; den var på omtrent 25 m tillagt bredden på kældervæggene til begge gader.²⁶ For stort set alle de kældersektioner, som udgravningerne frilagde i 1994, blev den vestlige ydervæg desværre kun sjældent konstateret, og det betyder, at facademurværket ud mod Højbrostræde stadig ligger bevaret under gaden i dag. Kun i kælderen på matrikel nr. 69/71 blev den vestlige ydervæg mod Højbrostræde fundet, og i samme mur stod resterne af en velbevaret trætrappe, der har ledt fra kælderen og op til gaden. Dette var iøvrigt også den eneste trappe, som udgravningerne i 1994 stødte på.

I vurderinger og brandtaksationer fra 1700-årene kan det ses, at der stort set var kældre under alle matriklernes bygninger i Højbro karréen, ligesom der under flere gårdspladsområder omtales kældre, hvoraf enkelte beskrives som overhvalvede.²⁷ I *Den Generale Opmåling*, der færdiggjordes i 1755, kan grundudnyttelsen på matriklerne i Højbro-karréen studeres.

De indhentede arkæologiske data omkring kældrene og deres størrelse passer generelt set overens med målene fra *Den Generale Opmåling*. Det har således været muligt at opdele og identificere de arkæologisk påtrufne kælderrum med de enkelte matrikler og deres tilhørende gadehuse med underliggende kældre. De større matrikler som nr. 70/72 og 71/73 i Højbro-karréen er firlængede bygningsenheder med et lille gårdsrum i midten. Det var netop af kældrene under disse to matriklers gadehuse, at der blev frilagt arealmæssigt større dele ved udgravningerne i 1994.

Brugen af kældre i 1600- og 1700-årenes København

Før den omfattende nedrivning fandt sted, var kældrene næsten fuldstændig tømte, og således var der sjældent efterladt genstande eller inventar på gulvene til nærmere opklaring af den datidige udnyttelse af kælderarealerne under de enkelte gadehuse. Der var heller ikke mange genstande i de kraftige nedbrydningslag over kældergulvene, men man får dog et indtryk af vægudsmykningen i ejendommenes øvre etager op imod brandtidspunktet bl.a. gennem fund af bemalede hollandske fliser. Hverken bevaret murværk eller gulve i de undersøgte kældre bar synlige spor af den ødelæggende brand. At branden ikke i nævneværdig grad havde øde-

lagt karréens kælderafsnit kan skyldes, at flere af ejendommenes kældre på brandtidspunktet ikke blot var forsynede med trælofter, men faktisk havde stenhvævede lofter.

Udgravningerne på Højbro Plads viste udstrækningen og størrelserne af kældrene, men konkrete vidnesbyrd om de enkelte kældres udnyttelse og brug var sparsomme. Hvor kældrene var opdelt i flere mindre afsnit, kan der have været tale om beboelsesrum. Kælderlejligheder var i 16-1700-årene gerne usunde boliger pga. de mørke og fugtige rum. De var oftest udlejet til fattige folk.²⁸ Hvor der derimod var tale om store, sammenhængende kælderrum, har de næppe været i brug til lejekældre for beboelse, men derimod som store opbevaringsrum.

Fra 1600- og 1700-årene findes beskrivelser af mange ejendomme i København. Af speciel interesse i sammenhæng med de arkæologisk dokumenterede kældre under Højbro Plads er dels vurderinger og brandtaksationer, der hovedsagelig stammer fra 1700-årene. Tilbage i 1600-tallet findes de mindre oplysende grundtaxter,²⁹ der opregner de enkelte matriklers skattegrundlag og pligtige skatteydelse. De kan dog eventuelt indeholde oplysninger om mulige kældre på de forskellige matrikler. Ejendomsbeskrivelserne i vurderinger og brandtaksationer er hovedsagelig koncentreret om de finere øvre etager af bygningerne. Der er sjældent specifikke beskrivelser af de ydmyge kældre, men de findes i enkelte tilfælde. I ganske få tilfælde beskrives i arkivalierne ligeledes udnyttelsen og brugen af den omtalte ejendoms kælderafsnit.

For kældrene under Højbro karréen oplyses det hvis de var i brug dels som beboelse, som forstue og gæstestue,³⁰ men hovedsagelig oplyses brugen som enten pakkælder³¹ eller vinkælder.³² Her må det dog tages med i betragtning, at der faktisk kun er tale om fire kældre med beskrivelser af deres brug i samtiden.

Om brugen af kældrene i Højbrostræde oplyser enkelte kongelige forordninger fra 1600- og 1700-tallet. I 1665 udsteder Frederik III en forordning om gadernes udvidelse – vel at mærke de fornemste gader i byen.³³ Heri opremses forhold med f.eks. trapper og bislag, der skal rykkes nærmere husene, så færdslen kan glide nemmere. Det forbydes at holde salg af *ædende* og *drickende* vare i Højbrostræde. Ligeledes kan kældrene i Højbrostræde af husejerne udlejes – dog ej til høkere eller øltappere. At der i stor stil har været drevet

forskelligt erhverv fra kælderens er klart. Når det således på dette tidspunkt udtrykkeligt forbydes, kan det afspejle de tidligere forhold i kældrene i Højbrostræde, ligesom de viser kongens ønske om en *zirlig* og ren gade, hvorfra færdslen over til slottet gik for kongelige gæster i landets hovedstad.

Vandforsyning

Der har for indbyggerne i København ofte i byens historie været store anstrengelser forbundet med at skaffe rent drikkevand. Overalt ved jordarbejder i København møder man de kendte vandledninger af udhulede træstammer – såkaldte pipholter. De ligger under gaderne og de ses inde på matriklerne, hvor de blev ført ind til vandposter og pumperedskaber på gårdspladsen eller måske til vandposter inde i kældrene af specielt fornemme bygninger. Op gennem 1500-1700-årene var vandforsyningen et stort problem for indbyggerne i København. Byens vandforsyning bestod dels af springvand og dels af pumpevand. Springvand fra fjernere højere liggende kilder, bl.a. Emdrup Sø, der blev ledt ind til byen i vandledninger var det ved hjælp af tekniske foranstaltninger muligt at hente op i springvand.³⁴ Pumpevand derimod førtes ind til vandposterne i byen fra voldgravene – og det siger sig selv at pumpevandet dermed ikke har været nær så rent som springvandet.³⁵ Forskellen mellem spring- og pumpevand lå altså hovedsagelig i kvaliteten og dermed prisen for den enkelte husejer, der var tilknyttet et vandkompagni. Ved udgravningen på Højbro Plads blev der som forventet frilagte mange pipholter. Vandledningerne gik fra Højbrostræde ind på matriklernes gårdspladsarealer. Ved de store matrikler nr. 70/72 og 71/73 nævnes i vurderinger og brandtaksationer både pumpevand og det langt finere springvand.

Udgravningerne frilagde ud over de mange vandledninger desuden to træsatte 1500-tals brønde. Den ene plankebyggede brønd fandtes på matrikel nr. 71/73's gårdsplads og den havde en kvadratisk brøndkasse, der nederst bestod af fire solide bjælker.³⁶ Derover sås planker op langs alle brøndens fire sider. Ved brøndens etablering var der i brøndnedgravningsskullet pakket et kraftigt lag blåler omkring brøndkassen før opfyldning. Indenfor i bunden af brønden var nedsat et større bødkret kar, og bunden stod i kote – 0,70 m. o. h. Der var bevaret et afsat skidtag fra brøndens funkti-

onstid, der daterer brøndens levetid som vandgivende brønd til 1500- og 1600-tallet. Fundene fra opfyldningslaget efter brøndens endeligt fastsætter opgivelsen af brønden til engang i 1700-årene.

En anden plankebygget brønd blev fundet i en tilkoblingsgrøft i området, hvor Store Færgestræde løb.³⁷ Brønden blev ikke arkæologisk undersøgt, idet den lå udenfor tilkoblingsgrøften og således ikke bortgravet i denne omgang. Brøndens to nordlige hjørnestolper blev trukket op og dendrokronologisk dateret til efter ca.1570.³⁸ Denne brønd liggende ude i Store Færgestræde er sandsynligvis den offentlige brønd, der omtales i 1566 som nyopført østen for Apotekergården dvs. matrikel nr. 71/73.³⁹

Afslutning

Gennem udgravningerne på Højbro Plads blev 1600-årenes og 1700-årenes kælderbyggeri i denne mere eksklusive del af hovedstaden arkæologisk belyst.

Med de velbevarede kælderafsnit fra Højbro-karréen bidrog udgravningerne på Højbro Plads i 1994 i hjertet af København med flere nye informationer til det samlede arkæologiske billede af hovedstaden. En smule overraskende var således det store genbrug af gammelt kældermurværk ved opførslen af nye kældre under nybyggede huse. De frilagte kældre havde meget variende typer af murværk, og gulvene var af meget forskellig karakter. Et fælles træk var dog de mange afløbsrender, der fortæller om datidens fugt- og vandproblemer i kældrene på Højbro-karréen. Ligeledes viste udgravningerne kældrenes store forskelligheder; nogle var opdelt i flere afdelinger, mens andre bestod af ét stort kælderlokale. Fællestrækkene var således få, hvorimod forskellighederne var mange.

Udgravningerne på netop Højbro Plads gav et spændende indtryk af den ødelæggende brand i 1795. Den kraftige oprydning af karréens kældre inden opfyldningen af de nedbrudte ejendomme efterlod desværre ikke mange arkæologiske spor om brugen af kældrene. De skriftlige kilder kan dog i enkelte tilfælde tilføje oplysninger; kældre nævnes anvendt som bl. a. vinkældre, pakkældre og lejeboliger for fattige folk.

Tidsmæssigt stammer kældrene fra en periode, hvorfra der både kendes skriftlige kilder og bevarede billeder, der kan sammenhol-

des med de arkæologiske data. Derved kan en bedre belysning af både bygningsforhold og matrikeludnyttelse i København opnås. Samtidig bevæger vi os i en tid, hvor også ejerne af Højbro-karréens ejendomme og bygningernes funktionshistorie i mange tilfælde kan forfølges de i bevarede skriftlige kilder. Således husede gadehuset mod Højbrostræde på matriklen nr. 71/73 en lang periode fra midt i 1500-tallet eet af byens apoteker, og ejendommen kaldes da også i skriftlige kilder Apotekergården.⁴⁰

Udgravningerne på Højbro Plads viser, at det betaler sig at undersøge også kulturhistoriske jordfaste levn fra 1600- og 1700-årene, noget der tidligere ikke blev vægtet højt indenfor arkæologien. Der kan opnås et meget mere nuanceret billede af f.eks. datidens byggeskik og levevilkår gennem en sammenkædning af arkæologiske data med oplysningerne fra arkivalier og samtidige billeder.

NOTER

1. Bl. a. ved ledningsarbejde i 1901 og 1965. Beskrivelser af det påtrufne murværk fra 1901: Ramsing H. U. Bidrag til Københavns Topografi, Historiske Meddelelser om København (HMK) 1909-10, p. 546f. Fra undersøgelser 1965 findes notater i Københavns Bymuseums arkæologiske arkiv.
2. Udgravningsberetning KBM 1213 findes på Københavns Bymuseum. For resultaterne af undersøgelserne af de middelalderlige anlæg, se Johansen, Fra flad naturstrand til teglstensbyggeri på Højbro Plads, ovf.
3. Lahde, G. L., Branden i København d: 5. 6. og 7. Iuny 1795, Kbh. 1795, genoptryk Kbh. 1977.
4. Bramsen, B. (red.), København før og nu – og aldrig 11, Kbh. 1991. Helge Gamraths beskrivelse af branden, p. 198-209.
5. Karréen mellem Højbrostræde og Store Færgestræde lå i Strand Kvarter. De øvrige berørte kvarterer var Øster, Nørre, Vester og Snarens Kvarter.
6. På Landsarkivet for Sjælland ligger samlinger af dokumenter omhandlende erstatninger efter branden 1795 for alle de berørte kvarterer, blot ikke Strand kvarter. Dog lå der på Stadsarkivet i hvert læg om matriklerne på Højbro Plads ofte et dokument omhandlende erstatningen efter branden. Der er ligeledes bevaret et klagebrev fra ejeren af matrikel nr. 71/73, Johan August Bang.
7. KD VII, nr. 138 stk. 10.
8. KD. VII, nr. 42.
9. De opgivne matrikelnumre er fra 1689 og 1756.
10. Termoluminescensdateringerne er foretaget af Vagn Mejdahl fra Nordisk laboratorium for Luminescens-datering, Forskningscenter Risø. Rapporten findes i sagen på Københavns Bymuseum.
11. KBM 1213, kælder CD.
12. se note 10.
13. Den søndre dør var ikke oprindelig, men senere brudt gennem kælderens østvæg – evt. i forbindelse med etablering af en kælder under matriklens søndre sidebygning.
14. KD. I, nr. 664.
15. Brandtaksation fra 1731 og ejendoms-vurderinger fra henholdsvis 1735 og 1782.

16. Springvand kaldtes det til byen gennem trævandledninger indhentede drikkevand fra fjernere højt liggende kilder, f.eks. Emdrup Sø. Pumpevand blev pumpet ind fra de opdæmmede søer udenfor byen. G. Nørregård, Københavns Vandforsyning i ældre tid, Københavns vandforsynings historie, Kbh. 1959. Springvand behandles p. 22ff., pumpevand p. 36ff.
17. KBM 1213, kælder EA.
18. KBM 1213, mur EI, mur D og mur EF.
19. Den konkrete opmåling stammer fra 1751. Balles Den Generale Opmåling fra 1755 er målebrev, hvor alle byens grundens størrelse, bebyggelse og arealudnyttelse er angivet på en plantegning, der er forsynet med længdemål og arealangivelser for både selve grunden og for bygninger derpå. For alle byens 12 kvarterer blev der fremstillet en bog, hvori der for hver grund i byen er tegnet en plan i målestoksforholdet 1:240. Både de gamle matrikelnumre fra 1689 og de nye fra 1756 er anført. Den Generale Opmåling findes på Stadsarkivet, Københavns Rådhus. Da Højbro-karréen udlagdes til åben plads i 1795, har grundene ingen 1810-matrikelnumre.
20. Ejendomsvurderingerne fra 1757, 1760, 1765 og 1784
21. Murforløbet langs Højbrostræde blev ikke frilagte ved udgravningen i 1994, og dermed blev trappen til gadesiden heller ikke fundet.
22. Klagebrevet ligger sammen med eksproprieringspapirene på Stadsarkivet, Københavns Rådhus.
23. Hollandske mopper er små orange-gule rimeligt hårdtbrændte teglsten importeret til København fra Holland. Normalteglsten varierer fra orange til gullig i farven. Munkesten er store teglrøde teglsten fra middelalderen. Flensborgsten er gule, mindre teglsten.
24. Tønden ACK stod i kælderrum AKR halvvejs inde under kælderens sydmur AAM, hvor der over tønden var et buestik. Tødens oprindelige funktion som opsamlingsstønde for vand tillidt fra den sydfra kommende vandledning synes i denne sammenhæng noget upraktisk, idet tønden stod halvvejs inde under muren AAM.
25. Keramik- og glasdatering. Der blev ikke fundet meget daterende materiale i gulvenes etableringslag eller i smudslag over gulvene.
26. En nærmere beskrivelse følger senere.
27. Brandtaksationer findes på Landsarkivet for Sjælland, mens ejendomsvurderinger ligger på Stadsarkivet, Københavns Rådhus.
28. Kirsten Lindberg, Sirenernes stad København II, Kbh. 1996, s. 124 – her er i kap. 5 et afsnit om kældre og kældervægge og -gulve mellem 1660 og 1728.
29. Grundtaxten 1661: KD. I, nr. 504; Grundtaxten 1668: KD. II, nr. 804 og Grundtaxten 1689: KD. III, nr. 1052.
30. Kælderen under matrikel nr. 69/71 Højbro-karréen. Oplysningen fra ejendomsvurdering fra 1776.
31. Kælderen under matrikel nr. 72/74. Ejendomsvurdering fra 1773.
32. Både kælderen under gadehuset matrikel nr. 69/71 (ejendomsvurdering fra 1776) og kælderen under huset på matrikel nr. 71/73 (ejendomsvurdering fra 1760) indeholder på forskellige tidspunkter vinkælder.
33. KD. III, nr. 993.
34. Københavns vandforsynings historie, p. 22.
35. Samme s. 36.
36. KBM 1213, brønd OA.
37. KBM 1213, brønd AIT.
38. De dendrokronologiske dateringer er foretaget af Orla Hylleberg Eriksen fra Nationalmuseets Naturvidenskabelige Undersøgelser. Rapporten findes i sagen på Københavns Bymuseum.
39. KD. I, nr. 232 s. 348f.
40. KD. II, nr. 321, 494, 503, 560 og 664; KD. I, nr. 232 og 425; KD. VI nr. 217. K. Lindberg, bd. III, p. 58ff. gennemgår matriklens bygninger og ejere frem til 1728.

Perspektiverne for studiet af Københavns arkæologi

De foregående artikler viser, at mange udfordringer venter arkæologien i København i de kommende år. Opgøret med Ramsings og Rosenkjærs tolkninger vil fortsætte, og arkæologerne kan fortsat på alle nye steder, hvor udgravninger åbnes, vente sig overraskelser. Dette temanummer af *Historiske Meddelelser* har givet anledning til at få opsummeret, hvad vi ved om Københavns arkæologi, og hvilke problemer, som arkæologer, historikere og naturvidenskabsfolk skal løse for at bringe studiet af Københavns ældre historie videre. En række problemkredse skal her kort fremdrages.

For det første byens opståen. Løsfund og keramikdaterede kulturlag viser, at der har været bosættelse i området i anden halvdel af 1000-tallet. Det åbenbare spørgsmål er, om der har eksisteret en vikingetidsbebyggelse før dette i København. Fundet af en vikingetidsgenstand i et udsmidslag på Kongens Nytorv kan ikke tilføre os sikker viden. Langt mere betydningsfuldt er det faktum, at der umiddelbart under dette udsmidslag fandtes spor af hegn og grøfter fra slutningen af 1000-tallet i et system, der flugtede med de senere grænser for byen. Dette gav løfter om muligt fund af en samtidig bebyggelse, måske en gård af en eller anden slags, der, hvor stormagasinet Magasin du Nord står i dag. Muligvis er det et forfængeligt håb, for de hidtidige undersøgelser har vist, at Magasins kældre er gravet næsten til undergrund, men muligheden for at se en anden bebyggelse end Clemensstaden som ældste forgænger for København er ved denne opdagelse blevet yderst reel.

Behovet for nye undersøgelser af Clemensstaden har dog ikke hermed mistet deres betydning. Det er stadig uhyre vigtigt omhyggeligt at undersøge de spor, som kommer for dagens lys i denne ende af byen: At skaffe en klarere viden om den handels- og fiskeplads, som man ser tegn på fra slutningen af 1000-tallet. Bebyggelsen her må endnu betragtes som den egentlige start på handelsbyen og købstaden København. Det er nødvendigt at efterprøve Ramsings oplysninger om bebyggelsesspor – at få dateret lergulve

i det kulturlag, som han betegner som »teglstensfrit« og for første gang at få et kendskab til, hvilken type bebyggelse, der fandtes på handelspladsen. De arkæobotaniske undersøgelser vil få endnu større betydning ved sådanne undersøgelser i dette område, hvor den nutidige bebyggelse lægger sig hindrende i vejen for andet end mindre udgravninger.

Spørgsmålet om den første kirke er blevet knyttet uløseligt sammen med Clemensstadens eksistens. Fra Rosenkjærs første fund af en stenkirke med en formodet forgænger af træ under Frederiksberggade har sammenhængen mellem kirke og tidlig by været tæt – som også selve betegnelsen Clemensstaden for denne bydannelse antyder. Her er fremskaffelsen af sikre dateringer en absolut nødvendighed. Der mangler endnu en grundig undersøgelse og sikre naturvidenskabelige dateringer for, at det endeligt kan bevises, om Skt. Clemenskirken under Frederiksberggade virkelig er byens ældste kirke, selvom meget peger på, at den er det.

Endelig vil yderligere undersøgelser af Clemensstadens befæstning være nødvendige. Siden Ramsing har der ikke været foretaget noget snit tværs igennem vold og grav, der kunne give en grundig undersøgelse af hele anlægget og sikkert beskrive såvel dets opståen som sløjfning. Revisionen af hans tolkninger er for længst begyndt, men en moderne, grundig udgravning, der i format svarer til dem, som han foretog i årene efter 1900, mangler. Dateringer fra én undersøgelse er heller ikke nok til at tidsfæste anlægget. En nærmere præcisering af sløjfnings tidspunktet er ikke mindst af stor betydning, givet de nye tolkningsmuligheder for den senere middelalderbefæstning, som udgravningerne på Kongens Nytorv lægger op til.

Strandlinien er endnu et af de problemer, som Københavns arkæologi for de første af Middelalderens århundreder må søge at få et mere indgående overblik over. Det gælder både udredningen af dens nøjagtige forløb til forskellig tid, hvor meget den flytter sig, og om der har været ændringer i vandstanden. Diger, afvandingskanaler og affaldsophobning er blandt de menneskeskabte faktorer, der kræver nøje undersøgelser. Spørgsmålet om planlagt eller tilfældig opfyldning kan, som det har vist sig ved udgravningerne på Højbro Plads, føre til interessante iagttagelser af eksistensen af landingspladser, og dette har igen betydning for vores forståelse af byens rolle som handels- og overfartsby.

Byens udbygning i tiden mellem opførelsen af Absalons borg og byens endelige privilegering som købstad er måske det mest spændende udredningsproblem for historikeren. Her etableres både de kirkelige institutioner og en ny og meget omfattende befæstning, og udviklingen til købstad sker med forbløffende fart. Byen breder sig over det nye territorium, og det middelalderlige gadenet opstår tilsyneladende i næsten færdig form indenfor denne periode. Hvidefamiliens betydning ses meget tydeligt i de kirkelige stiftelser såvel som i det herredømme, som udøves fra bispeborgen. Ikke mindst Jakob Erlandsens stadsret kan ses som et diktat af vilkår for byens befolkning i langt højere grad end den overenskomst mellem stadsherre og borgerskab, som de senere stadsretter præsenterer sig som. Etableringen af et byråd sker da også først henimod slutningen af perioden. Men den dynamik, der får byen til at vokse så eksplosivt mellem 1150 og 1300, kan endnu kun forklares ud fra et forholdsvist teoretisk grundlag.

Et tydeligt resultat af den voldsomme udvikling er anlægget af byens befæstning. Set ud fra Ramsings synspunkt var der ingen tvivl om, at Absalon havde iværksat bygningen af Københavns volde, og at dette foretagende måtte have stået færdigt under hans efterfølger, Peder Sunesen. Udgravningerne på Kongens Nytorv viste, at Københavns nye middelalderbefæstning var en meget mere langvarig og kompliceret affære. For det første viste dateringerne, at der først blev bygget vold syd for byens Østerport i slutningen af 1200-tallet, for det andet at man på dette sted på samme tid iværksatte et nyt initiativ, der ellers ikke tidligere er blevet registreret i København, nemlig anlægget af en befæstningsmur. En sådan var ikke blevet registreret ved Ramsings undersøgelser under anlægget af Boulevardbanen i 1915, så dette tidlige tidspunkt for anlægget af en befæstningsmur kræver fornyede undersøgelser af Københavns middelalderbefæstning på de strækninger, hvor der stadig vil kunne foretages arkæologiske undersøgelser, nemlig på stykket mellem Kongens Nytorv ved Østergade til Frederiksborggade, og mellem Jarmers Tårn og Vandkunsten. Nye undersøgelsesmetoder og den nye viden, som udgravningerne på Kongens Nytorv har bragt, vil kunne anvendes ved kommende undersøgelser.

Hvordan den middelalderlige by så ud, ved vi faktisk ikke meget

om. Vi kan nogenlunde følge gadenettets udvikling, men de huse, som blev bygget langs gaderne, kender vi stadig alt for lidt til. Dateringer af udgravede huse har vi få af, og materialet fra Lille Kirkestræde og Højbro Plads er for snævert til at kunne give os en antydning af, hvorledes boligsammensætningen har set ud i København middelalderen igennem. Forholdet mellem lerklining, bindingsværksbygninger og stenhuse har givetvis ændret sig i løbet af middelalderen, ligesom der er sket en ændring og en udvikling i husenes funktioner. Ud fra de bevarede skøder kan man se, at variationerne i boligstørrelse og -disposition har været store. Undersøgelser af bolig og erhverv, arealudnyttelse, boligindretning og de kirkelige institutioners betydning ville også være meget ønskværdige.

Med sådanne undersøgelser bevæger perspektiveringen sig op på et nyt plan. For med spørgsmålet om byens erhvervs- og boligstruktur bevæger vi os over i et meget forsømt kapitel i Københavns middelalderhistorie – nemlig dens økonomiske og sociale historie. Det er en skam, for det kildemateriale, der findes til Københavns middelalderlige historie, er faktisk særdeles omfattende.

Da man i slutningen af 1970'erne iværksatte Projekt Middelalderbyen, gik man uden om København. Årsagen var, at materialet – særlig det skriftlige kildemateriale – var for omfattende. Den heldige kildesituation har derfor haft den uheldige virkning, at en grundlæggende behandling af København i middelalderen er blevet udsat, indtil et nyt, tværfagligt forskningsprojekt kan stables på benene. Som det er blevet vist på de foregående sider, er der nok at beskæftige sig med – og mere vil komme til. Vi mangler et dyberegående studium af Københavns rolle som marked og som handelsplads på baggrund af forholdene i Øresundsregionen. Det er tydeligt, at byen er det sted, hvor udlændinge kommer for at handle i Danmark i forbindelse med Skånemarkedet. Derfor vil byens relationer til Hansestæderne, dens position i det nordtyske og baltiske handelsmønster og de kulturelle, sociale og økonomiske kontakter til det nordtyske område være et særdeles spændende område at udforske. Indvandringen fra disse områder er allerede i anden halvdel af 1300-tallet, ud fra Roskildebispens jordebog og brev materialet at dømme, temmelig omfattende.

De arkæologiske undersøgelser af renæssance og nyere tid i København åbner for en lang række nye spændende problemstillinger. Den industrielle arkæologis muligheder er tidligere nævnt. En arkæologisk undersøgelse af et anlæg kan kaste nyt lys på en historisk-topografisk problemstilling, som før blot var baseret på allerede kendte skrifter, kort og tegninger. Dokumentationen for Grønnegårds Havn var kendt, før de arkæologiske undersøgelser i Strandgade på den gamle B&W-grund begyndte, men fundet af beddinger, bradebænk og 8 skibe indenfor havnen var en sensation. Sådanne overraskelser kan opstå overalt, hvor man graver i byen.

Et andet eksempel, der antyder de arkæologiske muligheder, kan ses af resultaterne af en udgravning på Nina Bangs Plads og i øverste del af Pilestræde i sommeren 1998.¹ Arbejdet med en ny vejbelægning på dette stykke af Pilestræde afslørede et afsnit af Trinitatis Kirkegård, hvor kister var blevet gravet ned i op til 5 lag oven på hinanden. Gravene kunne dateres til ca. 1700. Bymuseet fik ved denne gravning registreret endnu en del af de mange kirkegårde, der findes rundt omkring i København. Under den sydligste del af gravene fandtes der spor af huse, som stammede fra tiden før området blev inddraget til kirkegård. Det var med de arkæobotaniske prøver fra disse lag, at der blev konstateret et koncentreret staldmiljø – en observation, der underbygger det faktum, at byens avlsgård efter anlægget af Nytorv i 1606-09 var blevet flyttet ud til den øverste del af Pilestræde, Springgade.

De arkæobotaniske undersøgelser er en af de billigste og mest effektive måder, hvorpå man detaljeret kan dokumentere, hvilken type menneskelig aktivitet, der har foregået på det konkrete punkt i en lagfølge. Det bliver i de kommende år i høj grad denne type undersøgelser, som kan vejlede arkæologerne, når de, som det er regelen, arbejder i et meget begrænset udgravningsfelt, med et arbejdspress, der ikke levner tid til en omhyggelig og detaljeret undersøgelse på stedet.

Fra den tidligere Trinitatis Kirkegård. En af gravene fra undersøgelsen på Nina Bangs Plads. Området har været i brug som kirkegård over en længere periode, for kisterne lå i op til 5 lag. Det ses på billedet, at kisten er sunket ned i kisten i graven under den.

Derfor er det også et stærkt ønske fra de københavnske byarkæologer, at der skaffes midler til et forskningsprojekt, så en samlet arkæobotanisk undersøgelse af de mange prøver, der gennem tiden er blevet hjemtaget, kunne iværksættes. Her er en gennemgang og analyse af Rosenkjærs materiale, som stadig eksisterer også yderst væsentlig.

Københavns arkæologi bliver i hovedsagen kun bedrevet med såkaldte nødudgravninger. Arkæologiske undersøgelser der i følge Museumslovens § 26 skal foretages, når et bygge- og anlægsarbejde kommer til at berøre arkæologiske interesseområder. Dette yder mange ressourcer til arkæologien, da undersøgelserne finansieres af Rigsantikvaren eller af offentlige bygherrer; men det giver også en – for den arkæologiske forskning – ret tilfældig undersøgelsespraksis, fordi det kommer til at handle om redningsaktioner på steder, hvor der skal bygges, i stedet for undersøgelser af områder, som findes umiddelbart væsentlige for forskningen. Dette må dog ikke stoppe forskningen af Københavns arkæologi. Det er til enhver tid arkæologernes opgave at gøre denne nødvendighed til en dyd, og derved få det maksimale ud af enhver undersøgelse. Københavns Bymuseums politik på det arkæologiske område er derfor kun at tage så mange og så store undersøgelser, som institutionen kan klare, uden at det går ud over kvaliteten af de iværksatte udgravningsprojekter, således at de kan følges helt til dørs.

Det er dog »redningsarkæologiens« forbandelse, at der aldrig er tid eller penge til en ordentlig samlet bearbejdning af materialet fra de mange små og store arkæologiske undersøgelser. Det er arkæologens vilkår at måtte ødelægge sit undersøgelsesobjekt ved selve undersøgelsesarbejdet. Det eneste, der er tilbage, når undersøgelsen er slut, er de hjemtagne fund og arkæologens rapport, tegninger og fotos. Der er sjældent mulighed for at komme tilbage og undersøge en gang mere. Men de spørgsmål til materialet, som denne gennemgang har peget på, viser, at der er mange muligheder, der kan og bør udnyttes i dette allerede foreliggende materiale. Denne bearbejdning må ske i et samarbejde mellem arkæologer, historikere, naturvidenskabsfolk og andre interesserede fagfolk. Ovenfor er foreslået et Projekt Middelalderbyen København, der skulle bringe forskningen i Københavns historie i middelalderen frem på det stade, som mere heldige danske byer og de fleste

hovedstæder og større byer i Europa for længst er nået op på.

En arkæobotanisk undersøgelse af de mange prøver fra københavnske udgravninger, som ikke blev undersøgt pga. af manglende ressourcer og derfor ligger og venter på analyse, og en sammenfatning af disse til en topografisk redegørelse for makrofossilernes udsagn er et andet nødvendigt arbejde, som burde høre med til dette københavnske Projekt Middelalderby. Derved ville det måske endeligt blive muligt for den københavnske arkæologi og middelalderhistorie at træde ud af Pontoppidans, Niensens, Rosenkjærs og Ramsings skygger, og der kunne dermed arbejdes på grundlag af de egentlige kilders udsagn og ikke ud fra de mange senere vedtagne myter.

Denne bog rummer kun foreløbige publikationer af et enormt materiale. Og de få arkæologiske undersøgelser, som her er fremlagt, er kun en brøkdel af de mere end 500 besigtigelser og udgravninger, som Københavns Bymuseum i tidens løb har foretaget. Men hermed har vi forhåbentlig antydnet nogle af de muligheder, der ligger i Københavns arkæologi i dag – og i fremtiden.

NOTER

1. Københavns Bymuseum, Arkæologisk arkiv, Nina Bangs Plads/Pilestræde, KBM 2030, ved Rikke Simonsen. Makrofossilanalyserne ved Anine S. A. Moltsen, NNU Rapport nr. 11, 1999.

Selskabet for Københavns Historie 1998-99

Generalforsamlingen i 1998 blev afholdt i Nationalmuseets biograf den 25. marts. Brita Olsson styrede mødet med vanlig fast, men kærlig hånd. Vi måtte desværre ved denne lejlighed sige farvel til vores mangeårige bestyrelsesmedlem og redaktør af Kronikken, Allan Tønnesen, som ønskede at gå af, da han for fremtiden vil være rigeligt optaget af sit nye hverv som formand for Heraldisk Selskab. Jeg vil godt ved denne lejlighed endnu engang sige tak til Allan Tønnesen for hans store indsats både i bestyrelsen og ikke mindst som redaktør for Københavns Kronik.

Som nyt bestyrelsesmedlem fik vi den store fornøjelse at kunne byde Ulla Tofte velkommen. Ulla har, ud over sin baggrund som historiker, i flere år været programredaktør på den store Golden Days Festival, hvor de københavnske museer og Wonderful Copenhagen nu i en årrække sammen har fejret dansk Guldalder med en lang række spændende arrangementer.

Efter generalforsamlingen så vi en film om Langebros bygning i 50'erne. Filmen var et utrolig godt tidsbillede både i indhold og udtryk. Det var egentlig meningen, at vi skulle have set en film mere, men vi var så mættede af indtryk efter den første, at vi besluttede at gemme filmen om Københavns Rådhus til en anden gang.

Årets sommerekскурsion gik til Den Brune og Den Hvide Kødby den 25. april. Kødbyen gennemgår i disse år en fuldstændig forvandling, hvor dens oprindelige funktion som slagtested og distributionscentral for kød efterhånden er næsten forsvundet, og om få år er de sidste af disse aktiviteter nok helt væk. Derfor har Bymuseet i samarbejde med Nationalmuseet iværksat en registrering af livet i Kødbyen. Etnologen Torkil Adersen viste os rundt og fortalte om det spændende sted med dets mange funktioner. Arrangementet var så velbesøgt, at vi måtte dublere det senere på eftermiddagen.

Det første møde efter sommeren var et besøg i selskabet Kjæden i Klerkegade 10. Kjædeordenens fine bygning blev vist frem af en af de overordnede ordensbrødre, og jeg tror jeg taler for alle de næsten 90 af vore medlemmer, der oplevede dagens arrangement, når jeg siger, at det var en fantastisk oplevelse at se stedet. Dagen blev

afrundet smukt med en lille forfriskning i form af sandwich, øl og vand i den store flot udstyrede festsal, hvor selskabets »præsidenter og præsidentinder« (hvad hedder de i virkeligheden?) betragtede os fra skilderierne på væggene. Også denne gang var det nødvendigt med dublering af arrangementet samme eftermiddag.

Den 29. oktober kunne Selskabet for første gang igen mødes i Vartovs store sal efter istandsættelsen. Det var til Søren Federspiels store gennemgang af Nørrebro før, nu og i fremtiden. Mødet var meget velbesøgt og afsluttedes med en livlig diskussion af de mange fremmødte Nørrebroere.

Årets julemøde fandt meget passende sted i Skt. Petri Kirke. Arkitekt Hans Munk Hansen, som forestår det store restaurering af kirken og kapellerne, viste det nyistandsatte kirkerum og de restaureerede kapeller med de mange gravminder frem. Turen rundt i kapellerne måtte foregå i hold pga. det store fremmøde. Imens bød bestyrelsen på hjemmebag og der var mulighed for at købe et glas vin.

Ved det første møde i det nye år var vi så heldige at have fået filminstruktøren Nils Vest til dels at vise dels at fortælle om sit arbejde med den meget roste film om Frelser Kirkes spir »Himmelstigen« . Det blev en meget spændende og anderledes aften, hvor vi havde mulighed for selv at tale med instruktøren om hans lille mesterværk. Vi har siden fået flere gode tilbagemeldinger om dette møde.

Februarmødet var om de gamle københavnske biografteatre, et spændende emne for os, der har trådt vores barnesko i Carlton, Worlds Cinema og ikke mindst har oplevet kinoorglet i Paladium. Fremmødet var da også pænt, da lektor ved Københavns Universitet, Palle Schantz Lauritsen fortalte så glimrende om biograferne.

Vores blad Københavns Kronik er under Bjørn Westerbeek Dahls redaktion kommet i 4 numre i det forløbne år. Bjørn har også stået for hvervefolderen, som jeg godt vil reklamere for. Alle er velkomne til at få et par stykker med hjem og give den til familie, venner og naboer. Vi ser gerne nye medlemmer i vores forening.

Samlet må vi sige, at det har været et godt år for Selskabet. Alle vore møder har været velbesøgte, hvilket jo er en fornøjelse at opleve for os i bestyrelsen. Derfor vil vi godt sige tak for et godt og inspirerende år.

Bi Skaarup

Københavns Stadsarkiv i 1998.

1. januar 1998 trådte Københavns nye styrelseslov i kraft, som afskaffede den gamle magistratsordning fra 1858 og skabte et udvalgsstyre og syv enhedsforvaltninger. Stadsarkivet er sammen med museerne placeret i den nye Kultur- og Fritidsforvaltning.

Moderniseringerne i Københavns Kommune og udviklingen de senere år i arkivvæsenerne i Danmark og internationalt har været med til at sætte dagsordenen for Stadsarkivet i 1998 i form af reorganisering på de indre linier og planlægning for fremtiden. Stadsarkivet har udarbejdet forslag til nye vedtægter og arkivbestemmelser for kommunen og nye regler for den offentlige tilgængelighed af arkivalierne. Og i samarbejde med Kultur- og Fritidsforvaltningen er udarbejdet udkast til en virksomhedskontrakt, som udstikker mål og midler for virksomheden i årene 1999-2001.

I 1997 kunne arkivet flytte en del af samlingerne til et nyt større magasin, og i 1998 lykkedes det at skaffe midler til indretning af nogle gode arbejdspladser i forbindelse med det nye magasin. Efterfølgende har arbejdet med ordning og registrering af arkivalierne kunne lægges i mere hensigtsmæssige rammer.

Informationsteknologien rummer muligheder for en hidtil ukendt og mere formidlingseget registrering af arkivalierne. Med de forhåndenværende ressourcer vil det være et projekt over særdeles mange år at nyordne de gamle samlinger, så de teknologiske muligheder kan udnyttes, men her og nu arbejdes med udviklingen af nye standarder og reorganisering af arbejdsmetoderne.

Af større og væsentligere afleveringer af kommunale arkiver kan nævnes afleveringer fra Borgerrepræsentationen, De Gamles By, skolevæsenets faginspektører og Stadsingeniørens vejsager.

Kort- og Tegningssamlingen har fra Stadsarkitekten modtaget tre gamle kortskabe med Nyrop-tegninger om Københavns rådhus og fra Stadskonduktøren er modtaget "Christensens planer" fra ca. 1896.

Af privatarkiver er blandt andet modtaget afleveringer fra Københavns Sanglærerforening, Bispebjerg Kulturcenter, Nationalbankens Kunstforening, vinimportfirmaet Chr. E. Rothe & Co., cykelhandler L. P. V. Larsen og tobakshandler A. M. Odborg.

En del ældre afleveringer er færdigordnet, blandt andet afleveringer fra Magistratens 3. Afdeling, Plandirektoratet og Sundholm.

En større aflevering af kort og tegninger fra Stadsarkitekten er færdigordnet, og af privatarkiver er blandt andet Fiolteatrets arkiv ordnet.

Arkivet fra Sundholm og dens forgænger Ladegården omfatter arkivalier fra alle dele af institutionernes omfattende virksomhed. Fra Sundholm findes blandt andet en komplet serie afhøringsark/klientsager 1910-72, i alt 552 pakker, som rummer detaljerede levnedbeskrivelser for tusindvis af eksistenser fra samfundets periferi. Sammen med de tilsvarende, men ikke fuldstændigt bevarede sager fra Ladegården, i alt 77 pakker, kan denne serie føres tilbage til omkring 1820.

Konservingsværkstedet har blandt andet afsluttet en afrensning og delvis nypakning af Stadsarkivets diplomsamling fra middelalderen, således at dens bevaring mod nedbrydning nu med enkle midler skulle være forbedret for en lang tid fremover.

Stadsarkivet udgiver for Københavns Kommune Historiske Meddelelser om København, og årbogen for 1998 udkom som vanligt sidst på året. Arkivets medarbejdere har ved artikler og foredrag bidraget til udforskning og formidling af Københavns historie og arkivets samlinger, og i årets løb blev gennemført en række omvisninger og introduktioner i arkivet, som havde så stor tilslutning, at de snævre pladsmæssige rammer flere gange sprængtes fuldstændigt.

I monterne i rådhushallen har Stadsarkivet sammen med Rådhusbiblioteket arrangeret syv miniudstillinger, og arkivet har udlånt arkivalier til tre udstillinger i andre institutioner.

I en ledig arkivarstilling og en omdannet kontorstilling er cand. mag. Elisabeth Bloch og cand. mag., ph. d. Nete Balslev Wingender ansat som arkivarer i Stadsarkivet.

NØGLETAL

	1996	1997	1998
<i>Publikumsservice:</i>			
Læsesalsbesøg	3790	3602	3826
Arkivalier fremtaget til læsesalen	4300	3512	3234
Fjernlån	152	22	75
Skriftlige forespørgsler	89	78	105
			263

Forvaltningsservice:

Afleveringer i hyldemeter	145	210	200
Arkivalier fremtaget til forvaltningerne	6434	4709	9806

Ordliste

- AMS kulstof-14 datering**, en ¹⁴C-datering, der kun kræver meget små mængder stof. Derved kan der opnås en arkæologisk datering på steder, hvor der kun er meget lidt datérbart materiale til stede eller datering af uerstattelige genstande uden større indgreb.
- arkæobotanik**, den gren af botanikken, der beskæftiger sig med arkæologiske forekomster af planter.
- bastion**, en ofte spydformet udbygning på en befæstning, som rager ud, så det er muligt at bestryge, dvs. skyde ned langs de lange lige stykker af volden.
- bedding**, trækonstruktion på land, hvorpå der bygges skibe.
- bradebænk**, en indretning bestående af stærkt funderede pæle og evt. et bolværk, hvor skibe køhales og istandsættes. Det var bl. a. her man tjærede skibenes bund.
- ¹⁴C-datering**, dateringsmetode, der måler den radioaktive energi oplagret i de kulstofforbindelser, der er dannet i levende organismer.
- Byens Rende**, udtryk der ikke hentyder til ét særligt vandløb, men til de mange skiftende vandrender, der har eksisteret i byen til forskellige tider.
- dendrokronologi**, dateringsmetode der bestemmer et træs fældningstidspunkt ved hjælp af årringene i træet.
- flensborgsten**, en teglstenstype produceret ved teglværkerne i egnene omkring og langs Flensborg Fjord, ca. 3-4 x 11 x 23 cm og hvis farve altid er gul, evt. let rødflammet. Den begynder at blive brugt til byggerier i København i 1700-årene og fortsætter indtil de tidlige 1800-år.
- gytje**, organisk dyrd eller mudder, som bl. a. indeholder små plantedele eller stumper af dyr.
- hollandske mopper**, en teglstenstype produceret i Holland af meget små dimensioner ca. 3 x 7 1/2 x 15 1/2 cm. Den findes i Københavns byggeri kun i en gul og evt. let rødflammet farve og anvendtes udelukkende i 1600-årene.
- homeyde**, betegnelse fra de middelalderlige kilder på et befæstningstårn.
- kote**, tal der angiver niveauet over den normale vandstand. Indenfor arkæologi bruges det især til at fortælle jordlag og fundne anlægs niveau i forhold til hinanden.
- krenelering**, den takkede øvre afslutning på en befæstningsmur, som gør det muligt at stå i dækning og skyde.
- kurtine**, et lige stykke vold mellem to bastioner i en befæstning.
- kvarter**, København er fra gammel tid inddelt i 9 kvarterer; matriklerne er nummererede inden for hvert kvarter.
- makrofossilanalyse**, bestemmelse af planterester og dyreknogeter i jordprøver fra arkæologiske udgravninger med det formål at identificere det, der er foregået, da jordlaget i sin tid blev afsat.
- mantelmur**, i befæstningssprog en mur, der lægges omkring et anlæg for at beskytte det.
- matrikel**, inddeling af et jordområde i grunde. Matrikler er nummererede, i København inden for det enkelte kvarter.
- munkesten**, teglsten af middelalderlig type. Produktionen af dem startede omkring midten af 1100-årene og fortsætter med kortere ophold helt op til i dag. Munkesten er noget større ca. 7-8 x 12-15 x 27-30 cm end den teglstenstype der anvendes i dag, som måler 5,5 x 11 x 23 cm. Denne normalsten vinder for alvor indpas i 1870-erne.
- mursten**, teglsten beregnet til opbygning af murværk i tegl. Anvendelsen af dem startede i Danmark omkring midten af 1100-årene. Murstens format har gen-

nem tiden varieret, og de forskellige stenstørrelser har særlige navne, således munkesten, flensborgsten, hollandske møpper (se disse).

octroyerede, givet privilegier oftest af regenten.

profil, den lodrette jordvæg der konstrueres ved en arkæologisk undersøgelse, når man anlægger et snit gennem et anlæg f.eks. en grøft eller en vold. I profilen er det muligt at se jordlagene og den måde de ligger på i forhold til hinanden.

snit, det at lægge et udgravningsfelt på tværs af noget, typisk en grøft eller et anlæg for at kunne se dets opbygning i den lodrette væg, der opstår, når man graver en del af anlægget væk. Det svarer til at save noget over for at se hvordan det er opbygget inden i.

stadfæstelsesbrev, et brev der bekræfter rigtigheden af en tidligere retsafgørelse.

stadsret, en regel- eller lovsamling, der omhandler en given by og de særlige forhold, der vedrører den.

stratigrafi, den rækkefølge jordlag i en arkæologisk udgravning ligger i. Det er vigtigt for at opnå forståelse for hvad der er sket og hvordan det er foregået at få fat i den orden jordlagene ligger i.

strøer, vandretliggende bjælker, der bærer et gulv eller anden vandret flade i en trækonstruktion.

termoluminescens-datering, også kaldet luminescens-datering eller blot TL. Dateringsmetode der bygger på det faktum, at visse mineraler optager og oplagrer energi fra den radioaktive stråling, de udsættes for i naturen. Når de opvarmes til 500°C frigøres denne energi, hvorved deres radioaktivitet nulstilles, og ny energi vil begynde at blive oplagret. Det er energien siden sidste opvarmning til 500°C eller mere, der måles ved denne metode.

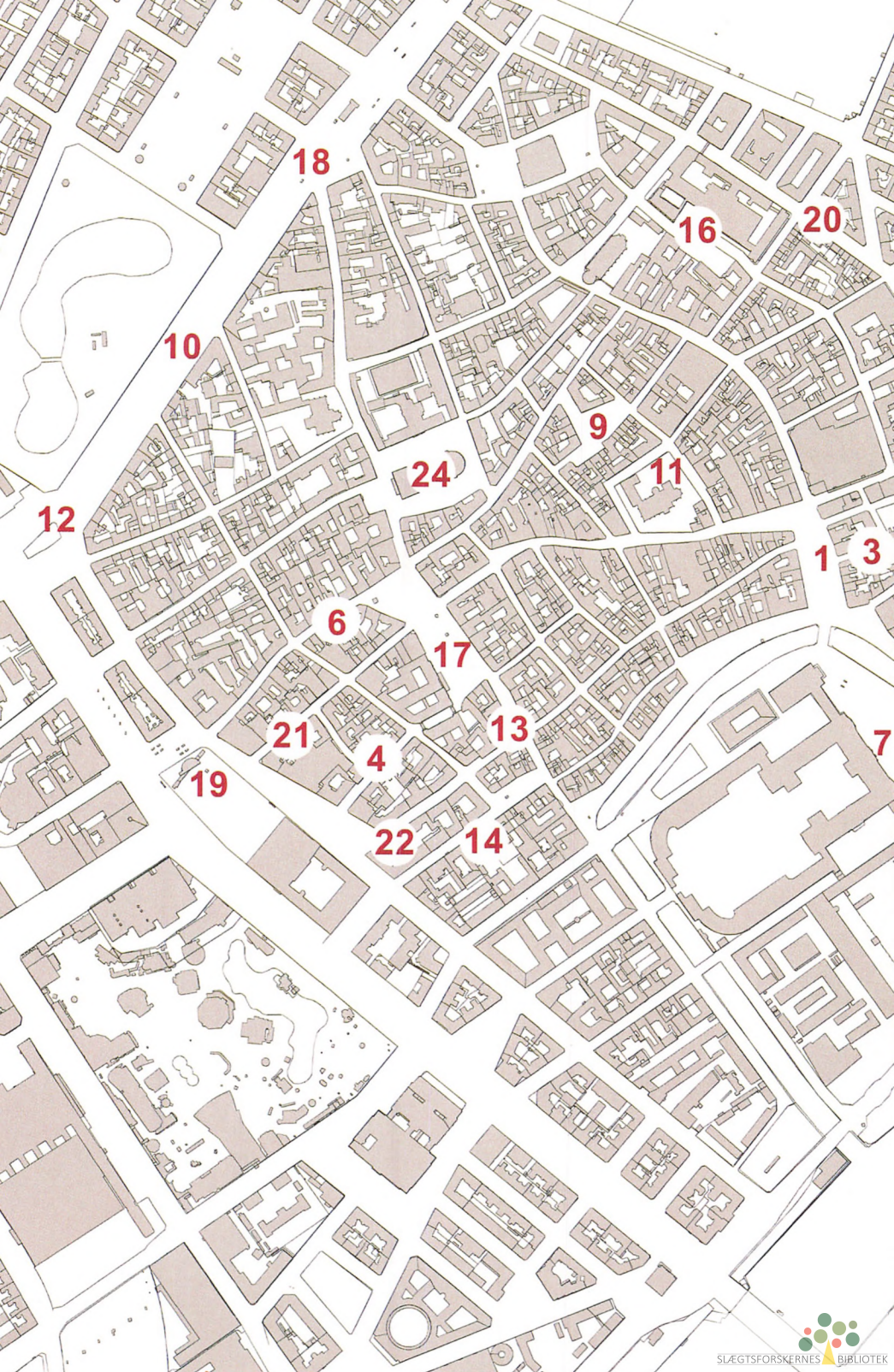
tilkoblingsgrøft, den grøft der anlægges til de rør, der skal forbinde en ledning med en anden. På Højbro Plads var det den grøft, der forbandt regnvandsbassinet med kloakledningen.

TL-datering, se termoluminescens-datering.

udgravningsfelt, det område, der udgraves ved en arkæologisk undersøgelse.

undergrund, de jordlag som er dannet i Istiden. I arkæologiske udgravninger er det de lag, man når ned til, når man har gravet og registreret alle de jordlag, som er resultatet af menneskelige aktiviteter.

18

16

20

10

9

24

11

12

1

3

6

17

13

21

4

7

19

22

14

SOHO

Omslagskort

Årbogens publicerede gravninger:

1. Højbro Plads
2. Kongens Nytorv
3. Lille Kirkestræde
4. Mikkel Bryggers Gade 11
5. Strandgade
6. Vestergade 5-7

Omtalte lokaliteter:

7. Christiansborg
8. Gl. Dok
9. Gråbrødre Kloster
10. Hanetårnet
11. Helligåndskirken
12. Jarmers Tårn
13. Kompagnistræde/Rådhusstræde
14. Løngangsstræde 23
15. Nikolaj-kvarteret
16. Nina Bangs Plads/Pilestræde
17. Nytorv
18. Nørreport
19. Rådhuspladsen
20. Skt. Clara Kloster
21. Skt. Clemens Kirke
22. Vartov
23. Vingården
24. Vor Frue Kirke

